НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА НАН УКРАЇНИ

2025 6 (585)

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 6 РАЗІВ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1957 р.
КИЇВ

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

ЗМІСТ

Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції, повсякденні практики

Харук А. Епізоди російсько-української війни: бої за Білогорівку на Луганщині (травень — грудень 2022 р.) . . . 5

Рудько С. Херсонська наступальна операція ЗС України (29 серпня — 11 листопада 2022 р.) 18

Поліщук Ю. Інформаційна війна як складова російської агресії проти України: історіографія проблеми 35

Історичні студії

Гуржій О. Кримінальні злочини та смертна кара в Українській козацькій державі другої половини XVII—XVIII ст.: судова практика 50

CONTENTS

Russo-Ukrainian War: Modern and Historical Contexts, Comparative Retrospectives, Everyday Practices

Kharuk A. Episodes of the Russo-Ukrainian War: Fights for Bilohorivka in Luhansk Region (May — December 2022) 5

Rudko S. Kherson Offensive of the Armed Forces of Ukraine (August 29 — November 11, 2022) 18

Polishchuk Yu. Information Warfare as a Component of Russian Aggression against Ukraine: Historiography of the Problem 35

Historical Articles

Hurzhii O. Criminal Offenses and Capital Punishment in Ukrainian Cossack State in the Second Half of the 17th — 18th Centuries: Judicial Practice 50

© Інститут історії України Національної академії наук України, 2025
© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025

Федьков О. Криза імперії: угруповання О. Савицького, суспільство і влада на початку XX ст. 68

Даниленко В., Плекан Ю. Життєвий шлях Т. Даниліва та його листування з А. Гончаренком 88

Смольніцька М., Баришполець М. «Село після імперії»: повсякденність, пам'ять і суб'єктність у трансформаційних процесах пострадянської України (1991—2020 рр.) 102

Всесвітня історія та міжнародні відносини

Одрін О. Ранні етапи еллінської колонізації басейну Чорного моря: проблемні питання й історіографічні дискусії 123

Коппель О., Пархомчук О. Адаптація монархій Перської затоки до глобальних трендів: досвід для України 137

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

Гончар О. П. Куліш в інтелектуальному середовищі Російської імперії 1840 — початку 1850-х рр. 152

Разиграєв О. Сучасна історіографія польсько-українських взаємин у Волинському воєводстві II Речіпосполитої: освітнє та економічне життя, загострення суспільно-політичної ситуації наприкінці 1930-х рр. 167

Коцур Л. Українсько-литовська співпраця в галузі історичної науки: подолання радянської спадщини 185

Березовенко А. Суспільно-політичний наратив, мовна політика та риторика в українсько-російських відносинах: пострадянський досвід 196

Рецензії й огляди

Офіцинський Р. Маловідомі сторінки минулого Галичини у складі монархії Габсбурґів [Рец. на кн.: Lazorak B.,

Fedkov O. Crisis of the Empire: O. Savytskyi's Group, Society and Authority at the Beginning of the 20th Century ... 68

Danylenko V., Plekan Yu. Life Path of T. Danyliw and His Correspondence with A. Honcharenko 88

Smolnitska M., Baryshpolets M. "The Village after Empire": Everyday Life, Memory, and Subjecthood in the Transformational Processes of Post-Soviet Ukraine (1991—2020) 102

World History and International Relations

Odrin O. Early Stages of Greek Colonization of the Black Sea Basin: Problemous Issues and Historiographical Discussions 123

Koppel O., Parkhomchuk O. Adaptation of the Persian Gulf Monarchies to Global Trends: Experience for Ukraine 137

Methodology. Historiography. Source Studies

Honchar O. P. Kulish in the Intellectual Environment of the Russian Empire from the 1840s to the Early 1850s 152

Razyhrayev O. Modern Historiography of Polish-Ukrainian Relations in the Volyn Voivodeship of the Second Polish Republic: Educational and Economic Life, Escalation of the Social and Political Situation at the End of the 1930s 167

Kotsur L. Ukrainian-Lithuanian Cooperation in the Field of Historical Science: Overcoming the Soviet Legacy 185

Berezovenko A. Socio-Political Narrative, Language Policy and Rhetoric in Ukrainian-Russian Relations: Post-Soviet Experience 196

Book Reviews and Surveys

Ofitsynskyi R. Little-Known Pages of the Past of Halychyna as Part of the Habsburg Monarchy [Book review:

Skwarek B., Lazorak T. "Kraina soli i nafty": Opisy podróży po ziemi drohobyckiej w latach 1768—1914: Studia. Dokumenty. Materiały. Legnica; Drohobycz; Nagujewicze: Wydawnictwo Collegium Witelona Uczelnia Państwowa, 2024. 1326 s. / Лазорак Б., Скварек Б., Лазорак Т. «Країна солі і нафти»: Описи подорожей Дрогобиччиною у 1768—1914 роках: Студії. Документи. Матеріали. Легніца; Дрогобич; Нагуєвичі: Вид-во Державного університету «Колеґіум Вітелона», 2024. 1326 с.] 219

Lazorak B., Skwarek B., Lazorak T. "The Land of Salt and Oil": Descriptions of Travels in Drohobych Region in 1768—1914: Studies. Documents. Materials. Legnica; Drohobych; Nahuievychi: Publishing House of the State University "Collegium Vitelona", 2024. 1326 p.] 219

Хроніка

Кардаш О., Стасюк А. Міжнародна наукова конференція «Від самодержця, великого князя Романа Мстиславовича до короля Русі Данила та його нащадків: людина, спільнота, держава XII—XIV століть в українській середньовічній історії» 224

Малеончук Г. III Міжнародна наукова конференція «Трансформації Східної Європи в минулому столітті. 1945-й рік — між війною та миром» 229

Chronicles

Kardash O., Stasiuk A. International Scientific Conference "From the Autocrat, Grand Prince Roman Mstyslavovych to the King of Rus Danylo and His Descendants: Man, Community, State of the 12th — 14th Centuries in Ukrainian Medieval History" 224

Maleonchuk H. 3rd International Scientific Conference "Transformations of Eastern Europe in the Last Century. 1945 — Between War and Peace" 229

Ювілеї

Реєнт О., Голиш Г. До 70-річчя члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Олександра Лисенка 234

Стяжкіна О. Тиша архівів і голос історії: шлях Тамари Вронської (до ювілею дослідниці) 238

Смолій В. До 70-річчя доктора історичних наук, професора Володимира Рички 243

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі у 2025 р. ... 246

Anniversaries

Reient O., Holysh H. To the 70th Anniversary of Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor Oleksandr Lysenko 234

Stiazhkina O. The Silence of Archives and the Voice of History: The Path of Tamara Vronska (To the Researcher's Anniversary) 238

Smolii V. To the 70th Anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor Volodymyr Rychka 243

Alphabetic Index of Materials Published in the Journal in 2025 246

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 9 від 30.10.2025 року)

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. № 409)

«Український історичний журнал» індексується в міжнародних наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection), Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Ідентифікатор медіа R30-02754

Адреса редакції:
вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел./факс: +380 (44) 279-63-62
E-mail: UHJ_2025@ukr.net

Редактори *В'ячеслав Григор'єв (укр.), Юлія Головко (укр.), Анастасія Мережко (англ.)*

Технічне редагування *Тетяни Шендерович*

Комп'ютерна верстка *Катерини Васильковської*

Підп. до друку 12.12.2025. Формат 70 × 100/16. Гарн. Garamond Premier Pro.
Ум. друк. арк. 20,48. Обл.-вид. арк. 19,96. Тираж 155 прим. Зам. № 7901.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ, ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.005
УДК 94(477):355.1“2022”

Андрій ХАРУК
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри гуманітарних наук,
Національна академія сухопутних військ
ім. гетьмана Петра Сагайдачного (Львів, Україна)
andrij.kharuk@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-3459-1657

ЕПІЗОДИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: БОЇ ЗА БІЛОГОРІВКУ НА ЛУГАНЩИНІ (ТРАВЕНЬ — ГРУДЕНЬ 2022 р.)

Мета полягає в дослідження ходу бойових дій на межі Луганської та Донецької областей, у районі селища Білогорівка, під час другої стратегічної оборонної й першої стратегічної наступальної операцій Сил оборони України (травень — грудень 2022 р.). **Методологія** базується на застосуванні проблемно-хронологічного методу, історико-системного, а також методів аналізу та синтезу, з використанням широкого кола джерел. **Наукова новизна.** Комплексно аналізується хід бойових дій у локально обмеженому районі впродовж тривалого часу. **Основні результати.** Від травня 2022 р. селище Білогорівка, розташоване у західній частині Луганщини, стало епіцентром запеклих боїв. У першій половині травня українські війська відбили кілька спроб противника форсувати р. Сіверський Донець поблизу Білогорівки, що стало не лише тактичним, але й медійним успіхом. У середині липня росіяни змогли захопити селище, однак уже у середині вересня Білогорівка була визволена. З того часу безпосередньо поблизу неї велися позиційні бої, а російські війська неодноразово вдавалися до спроб штурму. Боротьба мала не тільки суто військове, але й політичне значення, адже це був останній населений пункт Луганської обл., який окупували росіяни, і перший, визволений

Цитування: Харук А. Епізоди російсько-української війни: бої за Білогорівку на Луганщині (травень — грудень 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2025. № 6 (585). С. 5—17. https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.005

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Силами оборони України. **Перспективи подальших досліджень** полягають у вивченні ходу боїв за Сіверськодонецько-Лисичанську агломерацію, частиною яких у 2022 р. були боєзіткнення за Білогорівку, пошуку нових джерел і введення їх у науковий обіг.

***Ключові слова**: війна Росії проти України, друга стратегічна оборонна операція, перша стратегічна наступальна операція, Збройні сили України (ЗС України), Білогорівка.*

Досвід поточної російсько-української війни переконливо показує, що часто важливе значення для ходу бойових дій мають успішні оборонні чи наступальні операції, центрами яких стають порівняно невеликі населені пункти. Трагічним наслідком таких боїв є, як правило, повне знищення цих сіл чи селищ, однак вони відіграють важливу роль, дозволяючи українським військам переламати хід подій, змусити противника відмовитися від своїх планів і завдати російським військам суттєвих втрат. Характерний приклад — селище Білогорівка, розташоване у західній частині Луганської обл. (на межі з Донеччиною) на березі р. Сіверський Донець. Від травня 2022 й до початку 2025 рр. навколо нього тривали запеклі бої, які значною мірою вплинули на перебіг усієї війни.

Попри тривалий період бойових дій у районі Білогорівки, в наукових дослідженнях висвітлені вони достатньо нерівномірно. Досить добре описаний короткий період (фактично один тиждень) у травні, коли російські війська намагалися форсувати Сіверський Донець у районі Білогорівки [1]. У стислому вигляді вони відображені в монографії В. Головка [2, с. 239—240]. Медійний розголос розгрому російських військ під Білогорівкою у травні 2022 р. спричинився до появи закордонних публікацій [3, с. 30; 4, с. 34; 5]. Водночас у щомісячному «Воєнно-історичному описі російсько-української війни» цим боям присвячено буквально одне речення [6, с. 67]. Трохи більше уваги району Білогорівки (в контексті боротьби за Сіверськодонецько-Лисичанську агломерацію) приділено у червневому випуску [7, с. 80—90]. В наступні місяці згадки про Білогорівку трапляються лише епізодично — у загальному переліку населених пунктів, поблизу яких тривали бої [8, с. 83]. У колективній монографії, що побачила світ 2023 р., про бої під Білогорівкою згадано лише побіжно [9, с. 205—207, 259]. Тож для реконструкції перебігу подій у нашій розвідці будуть залучені повідомлення у ЗМІ, свідчення учасників, матеріали соціальних мереж, а метою стане відтворення ходу бойових дій на заході Луганщини — у районі селища Білогорівка — під час другої стратегічної оборонної та першої стратегічної наступальної операцій українських військ (травень — грудень 2022 р.).

Загальна характеристика району та періоду

Стратегічне значення Білогорівки визначається її розташуванням. Селище знаходиться на західній околиці Сіверськодонецько-Лисичанської агломерації, на височині, яка панує над місцевістю. З північно-західного боку протікає р. Сіверський Донець, причому прилеглий до Білогорівки берег утворений крейдяними погорбами заввишки до 100 м. Це дозволяє здійснювати вогневий контроль за протилежним

берегом річки, а саме за територією Серебрянського лісництва. На південній околиці селища розташовані терикони крейдяного кар'єру, а на південно-східній — промислова зона з потужною фільтрувальною станцією Попаснянського водозабору. Позиції на півдні, на південному заході селища дозволяли контролювати напрямки, відповідно, на Верхньокам'янське і Спірне, а також на Сіверськ.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період проведення другої стратегічної оборонної та першої стратегічної наступальної операцій Сил оборони України — відповідно до періодизації Центру досліджень воєнної історії Збройних сил України [10, с. 8—9]. Друга стратегічна оборонна операція охоплює період із травня по вересень 2022 р. У цей час противник відмовився від первинних широко закроєних планів агресії, відвів і перегрупував війська з північно-східних областей України та зосередив основні зусилля на остаточному захопленні Донеччини й Луганщини, утриманні окупованих теренів. У ході першої стратегічної наступальної операції (29 серпня — грудень 2022 р.) українські війська звільнили більшість території Харківської обл., а на півдні противника було відкинуто за бар'єрний рубіж р. Дніпро.

Від середини квітня 2022 р. російське військово-політичне керівництво декларувало перенесення головного напрямку бойових дій на Донбас. 22 квітня виконувач обов'язків командувача військ Центрального військового округу РФ Р. Міннекаєв заявив, що метою «нового етапу» війни є встановлення повного контролю над східною та південною частинами України, що має забезпечити сухопутний коридор до окупованого Криму, але все це під прикриттям російської пропагандистської тези про «захист прав російськомовного населення», яке нібито «утискають». Також декларувався намір отримати доступ до фактично контрольованого Росією Придністров'я. Почався новий етап війни, який часто називають битвою за Донбас. Сильно урбанізована місцевість регіону, яка ідеально підходила для оборони, зумовила характер бойових дій: домінував не маневр, а напружене й запекле протистояння [11, с. 186—188].

Перший бій за Білогорівку

Конфігурація лінії фронту на Донбасі, що склалася до початку травня 2022 р., дозволяла російському командуванню планувати удари з метою оточення українського угруповання Об'єднаних сил, чиї позиції широкою дугою охоплювалися російськими позиціями. На північному фасі цієї дуги над українськими військами нависало потужне російське ізюмське угруповання, додатково посилене частинами й з'єднаннями, відведеними з Київської, Чернігівської, Сумської областей. Існувала загроза завдання росіянами зустрічних ударів із півночі (з району Ізюма в напрямку Слов'янська і Краматорська) та півдня (району Донецька), що призвело б до оточення значних українських сил. Наприкінці квітня 2022 р. російські війська у Харківській і Луганській областях особисто інспектував начальник генштабу збройних сил РФ генерал В. Ґерасимов. Ознайомившись із реальним станом справ, він, вочевидь, оцінив амбітний план з оточення українських військ як надто ризикований. Судячи з подальших дій росіян, було вирішено спробувати оточити

угруповання Сил оборони України, яке вело бої у західній частині Луганщини, у Сіверськодонецько-Лисичанській агломерації (міста Сіверськодонецьк, Лисичанськ, Рубіжне та прилеглі населені пункти). Для цього ізюмському угрупованню необхідно було форсувати р. Сіверський Донець (із лівого берега на правий).

Небезпека такого розвитку подій була очевидною і для українського командування. С. Наєв відзначав, що угруповання Сил оборони України (58-ма і 115-та окремі механізовані, 80-та окрема десантно-штурмова, 128-ма окрема гірсько-штурмова, 103-тя, 113-та окремі бригади територіальної оборони) зайняло оборону на р. Сіверський Донець. Управління здійснювалось із командного пункту в м. Бахмут, де перебували командувач командування Об'єднаних сил С. Наєв, командувач операції Об'єднаних сил генерал-майор Е. Москальов і командир оперативно-тактичного угруповання «Північ» бригадний генерал Д. Красильников [1, с. 3].

Район Білогорівки розглядався як одне з потенційних місць, де противник спробує форсувати Сіверський Донець, однак не єдине. Підготовку до подолання водної перешкоди було розпочато 2 травня, а 4—5 травня російська артилерія вела інтенсивні обстріли українських позицій на правому березі [12]. 5 травня близько 4-ї год. росіяни здійснили спробу переправитися через неї біля с. Дронівка (західніше Білогорівки). До річки вийшли 4—5 ворожих БМП, до двох взводів піхоти, а також інженерні підрозділи з двома катерами й понтонним парком. Однак ця спроба була успішно зірвана влучним вогнем двох танків 30-ї окремої механізованої бригади, які висунулися на вогневу позицію близько 7-ї год. Вогонь вівся з дистанції 1200 м, було знищено дві БМП і потоплено катер [13]. Оскільки в наступні дні росіяни не поновлювали спроб переправитися поблизу Дронівки, ймовірно, операція 5 травня була лише розвідкою боєм [5, с. 4]. 30-та бригада не фігурує у зазначеному вище переліку українських частин, які оборонялися на лінії Сіверського Дінця, оскільки діяла ще західніше, в районі Ямполя.

За словами С. Наєва, найбільш імовірними місцями, де противник спробує форсувати Сіверський Донець, уважалися Серебрянка, розташована на схід від Дронівки, і Білогорівка, яка знаходиться ще східніше [1, с. 3]. На чому ґрунтувалося таке переконання, стає зрозумілим з опублікованої у соцмережі 12 травня 2022 р. розповіді військового інженера: «Ми отримали дані розвідки, що з іншого боку річки росіяни збирають різну техніку. 6 травня мій командир наказав мені зробити інженерну розвідку на річці Сіверський Донець. Разом з розвідувальними підрозділами я 7 травня вирушив на дослідження району Григорівки (село між Серебрянкою й Білогорівкою — А. Х.) та Білогорівки» [14]. Результатом розвідки стало визначення місця поблизу Білогорівки, оптимального для наведення переправи. Ширина річки тут становила 80 м, що вимагало застосування восьми секцій понтонного мосту. Швидкість течії вимагала залучення буксирно-моторних катерів, а орієнтовна тривалість робіт з облаштування переправи становила дві години. Противник намагався маскувати підготовку до переправи, не тільки використовуючи димові гранати, але й підпалюючи поля та ліси. До цього додавалися ранкові тумани над річкою. Тому основним способом виявлення початку робіт із наведення понтонного мосту був акустичний — за звуком двигунів катерів.

Додатковим чинником, який підтвердив наміри росіян переправлятися саме в районі Білогорівки, стала активізація ворожої авіації. 7 травня літаки бомбардували селище, знищивши школу, в якій переховувалися цивільні мешканці. Унаслідок удару, за інформацією очільника Луганської обласної військової адміністрації С. Гайдая, загинули 60 осіб [15].

Дані розвідки виявилися точними — 8 травня 2022 р. російські війська почали форсування Сіверського Дінця саме в районі Білогорівки. З українського боку позиції тут займав 63-й окремий батальйон 103-ї бригади тероборони. Росіяни облаштовували переправу, обстрілюючи наші позиції зі ствольної артилерії та реактивних систем залпового вогню. Зрештою вони не змогли завершити наведення мосту з використанням комплекту понтонного парку ПП-2005М (встановили лише сім секцій із потрібних восьми), однак спромоглися переправити на правий берег річки передовий загін, який складався з двох рот 74-ї окремої мотострілецької бригади. Повністю придушити українські вогневі точки, попри масований обстріл, противнику не вдалось, і вже у процесі переправи він втратив три БМП і 1 бронетранспортер. На плацдармі площею близько 1,5 кв. км було зосереджено 18 бойових машин піхоти та до 60 військовослужбовців [1, с. 4].

Як і передбачалося, роботи з наведення мосту вдалося виявити завдяки шуму від буксирно-моторних катерів. Уже за 20 хв. після цього почався обстріл мосту українською артилерією, пізніше кількох ударів завдала авіація. В підсумку росіяни так і не змогли завершити облаштування переправи, а до ранку 9 травня її було знищено [14]. У цьому бою відзначилися щойно отримані від США 155-мм гаубиці M777A2 [16]. Плацдарм росіяни ще утримували, але будь-які спроби розширити його блокувалися нашими підрозділами: за словами командира 80-ї десантно-штурмової бригади І. Скибюка, це були три роти з його з'єднання й одна зі 128-ї гірсько-штурмової [17].

Як розвивалися події 9 травня розповів у своєму інтерв'ю командир зведеної батареї 30-ї окремої механізованої бригади Д. Філін [18]. Його підрозділ (три 122-мм самохідних артустановки 2С1) напередодні отримав наказ висунутися на позицію для обстрілу ворожої переправи. Потрібно було здійснити марш у кількадесят кілометрів, із чим батарея успішно впоралася попри зношеність ходової частини САУ. Обрана вогнева позиція розташовувалася так, що лінія вогню збігалась із віссю мосту. На світанку 9 травня в повітря підняли БпЛА «Лелека», який мав допомогти корегувати вогонь. Після двох пристрільних пострілів почалася стрільба на ураження. Батарея зробила чотири залпи, накрила ціль й отримала наказ відійти, щоб дати попрацювати іншим артпідрозділам. Цей факт красномовно свідчить про те, що українське командування зосередило в районі Білогорівки достатньо потужні сили артилерії. Підтверджували це й супутникові знімки, на яких добре помітно два знищені понтонні мости й кількадесят одиниць танків, БМП, іншої техніки, ураженої українським вогнем як на підступах до переправи на лівому березі, так і на правобережному плацдармі [19].

Бої під Білогорівкою характеризувались обопільним масованим застосуванням артилерії. І. Скибюк відзначав, що росіяни використовували РСЗВ «Ура-

ган», САУ «Мста-С», інші артсистеми, намагаючись придушити нашу оборону. Бойові порядки зазнавали обстрілів на всю глибину — від передової позиції й до тилової лінії. Вистояти тоді вдалося лише завдяки інтенсивній роботі українських гармашів («якщо я комусь і молився в Білогорівці, то це нашій артилерії») [20].

10 травня російські війська під прикриттям артвогню та ударів армійської авіації втретє спробували навести понтонний міст і встигли перекинути на правий берег Сіверського Дінця близько двох рот підкріплення. Попри втрати, їм удалося до кінця дня розширити плацдарм до 3 км. На лівому березі, в лісах Сіверського лісництва, російське командування зосередило підрозділи 90-ї танкової, 76-ї та 98-ї десантно-штурмових дивізій (за даними розвідки — загалом близько 200 бойових броньованих машин). Ці сили призначалися для розвитку успіху: якби передовим частинам удалось утримати плацдарм і переправу, їх кинули б у наступ на Лисичанськ і Новодружеськ. Створювалася загроза оточення всього оперативно-тактичного угруповання «Північ». Тож першочерговим завданням для українських військ була ліквідація російського плацдарму на правому березі р. Сіверський Донець. Для додаткової мотивації артилеристів генерал С. Наєв, за його власними словами, організував своєрідне змагання — яка батарея швидше знищить свої цілі [1, с. 6].

11 травня росіяни учергове спробували навести понтонну переправу, щоб перекинути на плацдарм підкріплення — дві танкові роти зі складу 35-ї та 74-ї мотострілецької бригад. Однак і цього разу переправа була зруйнована вогнем нашої артилерії. При цьому був знищений командир 12-ї окремої інженерної бригади, яка наводила переправу, полковник Д. Козлов (устиг побути на посаді лише два місяці, замінивши попереднього, також убитого комбрига С. Порохню) [21]. За оцінками фахівців Інституту вивчення війни спроби форсувати Сіверський Донець обійшлися ворогові втратою 80 одиниць техніки й 485 бійців [22].

12 травня росіяни спробували ще раз навести міст у районі Білогорівки, але й цього разу він був знищений [12]. Після цього вони взялися до пошуку придатних для переправи місць поблизу населених пунктів Закітне, Дронівка, Серебрянка. 13 травня українська розвідка повідомила про зосередження ворожих сил у районі Ямполя. Це угруповання готувалося до удару по Дронівці (за 12 км на захід від Білогорівки). Підрозділи з його складу намагалися захопити плацдарми на правому березі річки, але були розбиті артилерією 30-ї мехбригади і втратили близько 15 одиниць техніки (включаючи 2 буксирні катери). Тим часом на білогорівському плацдармі тривали запеклі бої. Росіяни, що залишалися тут, знищили свою техніку й відступили на північний схід від Білогорівки. 14 травня це угруповання було повністю ліквідоване [1, с. 7—8].

Унаслідок наполегливих, але безрезультатних спроб форсувати Сіверський Донець поблизу Білогорівки російська 74-та окрема мотострілецька бригада втратила боєздатність і була виведена на переформування. Вся ця операція продемонструвала вкрай низький рівень тактичної підготовки російських командирів. Аналітики Інституту вивчення війни відзначали, що під час спроб форсування Сіверського Дінця вони продемонстрували шаблонність мислення, що в поєд-

нанні з недооцінкою бойових можливостей української артилерії призвело до суттєвих втрат [22].

На думку С. Наєва, успішна оборона Білогорівки та зрив форсування р. Сіверський Донець змусили російське командування відмовитися від плану оточення оперативно-тактичного угруповання «Північ». Просування російських військ на ізюмському напрямку було зупинено. Росіяни перейшли до фронтальних атак на Сіверськодонецьк і Лисичанськ. Українській стороні вдалося зберегти контроль над шляхами постачання, що з'єднували Бахмут із Лисичанськом. Завдяки цьому стало можливим обороняти Сіверськодонецько-Лисичанську агломерацію аж до початку липня 2022 р. Це дало час на облаштування нових оборонних рубежів між Сіверськом, Соледаром і Бахмутом.

Літня кампанія

Упродовж червня 2022 р. основним районом бойових дій на Донбасі залишався сіверськодонецький операційний напрямок. На початку місяця українські війська в районі Сіверськодонецько-Лисичанської агломерації займали оборону по берегу р. Сіверський Донець на півночі, утримували плацдарм на східному березі в районі Сіверськодонецька та стримували наступ росіян із району Попасної, що була захоплена ворогом після важких боїв у травні. На півночі в районі Білогорівка — Шипилівка — Привілля — Новодружеськ уздовж берега річки утворився виступ у бік противника. Така конфігурація фронту, з одного боку, ускладнювала взаємодію між двома угрупованнями російських військ (у районі Лимана й Сіверськодонецька), але з іншого — давала їм змогу здійснювати вогневе ураження українських позицій із трьох напрямків та створювала потенційну загрозу їх оточення [7, с. 80].

Наприкінці червня — на початку липня ситуація довкола Білогорівки стала критичною. 25 червня українські війська були змушені відійти з Сіверськодонецька й до 30 червня завершили евакуацію на правий берег Сіверського Дінця [7, с. 83]. 2 липня Генштаб ЗС України підтвердив відступ останніх наших підрозділів із Лисичанська [23, с. 79—80]. Сили, що оборонялися в районі Білогорівки, зазнавали атак зі сходу — з боку Лисичанська (відстань до Білогорівки становить приблизно 20 км), а також із півдня — з боку Тошківки [5, с. 9]. Попри це, оборона селища тривала ще близько двох тижнів.

Точної дати захоплення ворогом Білогорівки встановити не вдалося. 16 липня голова Луганської обласної військової адміністрації С. Гайдай заявив, що майже п'ятимісячна оборона двох населених пунктів регіону — Білогорівки та Верхньокам'янки — все ще триває [24]. Саме Білогорівка залишалась останнім населеним пунктом Луганщини, який контролювала українська влада. І російська пропаганда, і українські ЗМІ розглядали факт захоплення її як повну окупацію області, але тут варто уточнити, що окремі райони, де не було жодного поселення, весь цей час перебували у «сірій зоні» — поза контролем як ворога, так і наших військ.

Після захоплення Білогорівки російські сили зосередилися на встановленні контролю над Донеччиною, прагнучи до зняття восьмирічної блокади Донецька

й Горлівки, а також захоплення Бахмута та Слов'янська. Втім українські війська у середині літа провели масштабну мобілізацію, отримали значну кількість сучасної військової техніки та озброєння від західних країн, у той час як російська сторона суттєво скоротила кількість військовослужбовців і відправила частину з них у відпустки, що дало змогу зупинити наступ росіян на захід у напрямку Сіверська [5, с. 9]. Російське командування, пояснюючи відсутність подальшого просування, говорило про «оперативну паузу». 16 липня Міністерство оборони РФ офіційно оголосило про її фактичне завершення [25]. Однак за наступні півтора місяця на напрямку Сіверськ — Білогорівка сторони вели лише позиційні бої.

Визволення Білогорівки

На початку вересня 2022 р. склались умови для визволення Білогорівки. Сприяла цьому успішна Слобожанська наступальна операція українських військ. 12 вересня було звільнено Святогірськ, який із початку червня перебував під російським контролем [26, с. 13]. Завдяки цьому було деблоковано м. Сіверськ, звідки ворог відійшов у напрямку Білогорівки. Вже 13 вересня у зведенні Генштабу ЗС України це селище з'явилось у переліку населених пунктів, які зазнавали обстрілу з боку противника [27]. Це свідчить про встановлення принаймні часткового контролю українських військ над Білогорівкою. 19 вересня голова Луганської обласної військової адміністрації С. Гайдай повідомив, що Білогорівка «зачищена і повністю під контролем ЗСУ» [28]. Опубліковані інтерв'ю українських вояків — учасників визволення селища — дозволяють установити деякі особливості цієї операції. В ній, зокрема, взяли участь бійці 3-го окремого полку спеціального призначення, які виконували функції провідників для піхотних підрозділів. Висування українських сил контролювалося за допомогою квадрокоптерів, що постійно перебували в повітрі, підвищуючи ситуаційну обізнаність командирів [29]. Під час оволодіння Білогорівкою було взято в полон понад 20 росіян, а також захоплено значні трофеї, в тому числі танк Т-72 [30]. Однак російські війська зуміли зайняти позиції на східних підступах до селища, зупинивши подальший український наступ у напрямку Лисичанська.

Якщо до початку широкомасштабної збройної агресії РФ в Білогорівці проживали понад 800 осіб, то тепер їх залишилося тільки 15. Через постійні обстріли уцілілих мешканців евакуювали до сусіднього с. Серебрянка та інших населених пунктів [31].

Основним з'єднанням, яке зайняло оборону в Білогорівці, стала 81-ша окрема десантно-штурмова бригада. Селище, що опинилося на самісінькій лінії фронту, зазнавало постійних обстрілів з боку противника. Час від часу росіяни намагалися відбити його. Голова Луганської ОВА практично щодня, починаючи з 18 жовтня, поряд із повідомленнями про обстріли згадував і про спроби ворога штурмувати Білогорівку [32—34].

Нове загострення бойових дій навколо Білогорівки спостерігалося в останній місяць осені. Так, 6 листопада російські підрозділи (зокрема 6-й «козачий» полк зі складу незаконних збройних формувань «ЛНР», а також ваґнерівці) здійснили

чергову спробу штурму. Наступного дня ворог оголосив про захоплення Білогорівки, однак українська влада це спростувала [35]. Тривали запеклі вуличні бої. 12 листопада росіяни вдалися до ширшого наступу піхоти за підтримки артилерії в районі населених пунктів Білогорівка і Спірне (на південь від Білогорівки) з метою їх оточення. Українські сили відбили атаки, утворивши оборонну лінію між цими пунктами [5, с. 11].

14 листопада наші війська продовжили активні дії на лінії Сватове — Кремінна й посилили натиск у районі Білогорівки з наміром відкинути росіян далі на схід у бік Лисичанська. Після запеклих боїв удалося вибити ваґнерівців на східні околиці селища. У щоденному огляді Інституту вивчення війни відзначалося, що метою «цієї контрнаступальної операції було повернення українським військам втрачених територій у Луганській області на південь від річки Сіверський Донець», а утримання Білогорівки у цьому контексті стратегічно важливе [36]. Вранці 17 листопада наші підрозділи вибили російські сили з північної частини селища та розширили лінію фронту Сватове — Кремінна — Білогорівка — Спірне на правому березі р. Сіверський Донець. Ворог контратакував, намагаючись повернути контроль над практично знищеною внаслідок запеклих боїв Білогорівкою [37]. Від другої половини листопада в околицях селища тривали позиційні бої.

* * *

Попри свої невеликі розміри, Білогорівка від травня 2022 р. відігравала помітну роль у битві за Донбас. Зрив російських спроб форсування р. Сіверський Донець поблизу цього селища став ключовим чинником, який унеможливив реалізацію плану ворожого командування з оточення військ оперативно-тактичного угруповання «Північ». Це, своєю чергою, дозволило відвести українські сили з району Сіверськодонецько-Лисичанської агломерації, зберігши тяглість фронту й не допустивши прориву противника на оперативну глибину. Надалі боротьба за Білогорівку набула не тільки тактичного характеру, але й політичного значення, адже це був останній населений пункт Луганщини, який захопили росіяни, і перший, визволений нашими військами. Оборона українськими підрозділами Білогорівки означала, що російське військово-політичне керівництво не реалізувало декларване перед початком повномасштабного вторгнення в Україну завдання — повного оволодіння Луганською областю. Тривалі та надзвичайно інтенсивні бойові дії призвели до повного руйнування Білогорівки. На нашу думку, особливо примітним був перший бій за це селище, тобто відбиття спроби форсування р. Сіверський Донець у травні 2022 р. Крім того, це був один із перших випадків застосування частинами ЗС України сучасних артилерійських систем західного зразка — гаубиць M777A2.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Naiev, S. Chyia vidvaha, toho i peremoha: Bytva za Bilohorivskyi platsdarm (8—14 travnia 2022 r.). *ArmiiaInform*. 2023. URL: https://armyinform.com.ua/wp-content/uploads/2023/03/bilogorivka_placzdarm-1.pdf [in Ukrainian].

[Наєв С. Чия відвага, того й перемога: Битва за Білогорівський плацдарм (8—14 травня 2022 р.). *АрміяInform*. 2023. URL: https://armyinform.com.ua/wp-content/uploads/2023/03/bilogorivka_placzdarm-1.pdf (дата звернення: 24.07.2025)].

2. Holovko, V. Vtorhnennia: 2022: Shyrokomasshtabna ahresiia Rosii proty Ukrainy. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Головко В. Вторгнення: 2022: Широкомасштабна агресія Росії проти України. Київ, 2023. 602 с.].
3. Gawęda, M. Wojna rosyjsko-ukraińska. Cz. 4. *Wojsko i Technika.* 2022. 6: 22-30 [in Polish].
4. Cielma, M. Bitwa o wschodni Donbas. *Nowa Technika Wojskowa*, 2022. 7: 32-37 [in Polish].
5. Charuk, A. Bitwy o Biłohoriwkę. *Nowa Technika Wojskowa*. 2023. 17: 4-11 [in Polish].
6. Voienno-istorychnyi opys rosiisko-ukrainskoi viiny (traven 2022 r.). Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Воєнно-історичний опис російсько-української війни (травень 2022 р.). Київ, 2022. 131 с.].
7. Voienno-istorychnyi opys rosiisko-ukrainskoi viiny (cherven 2022 r.). Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Воєнно-історичний опис російсько-української війни (червень 2022 р.). Київ, 2022. 129 с.].
8. Voienno-istorychnyi opys rosiisko-ukrainskoi viiny (lystopad 2022 r.). Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Воєнно-історичний опис російсько-української війни (листопад 2022 р.). Київ, 2022. 165 с.].
9. Koval, M.V. (Ed.). Rik nezlamnosti: krakh operatsii "Z". Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Рік незламності: крах операції «Z». За заг. ред. М.В. Коваля. Київ, 2023. 320 с.].
10. Rik viiny za svobodu: Voienno-istorychnyi narys rosiisko-ukrainskoi viiny (24.02.2022 — 24.02.2023) u 4 kn. Kn. I. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Рік війни за свободу: Воєнно-історичний нарис російсько-української війни (24.02.2022 — 24.02.2023) у 4 кн. Кн. I. Київ, 2023. 270 с.].
11. Kharuk, A. Velyka viina: druhyi etap. *Boiova khronika 2022 r*. Kyiv, 2024. 185-203 [in Ukrainian].
[Харук А. Велика війна: другий етап. *Бойова хроніка 2022 р.* Київ, 2024. С. 185—203].
12. Stepanenko, K. & Kagan, F.W. Russian Offensive Campaign Assessment, May 13, 2022. *Institute for the Study of War.* URL: https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-may-13 (дата звернення: 25.07.2025).
13. Rozghrom perepravy rosiiskykh viisk cherez Siverskyi Donets: Interviu z bezposerednim uchasnykom boiu. *Butusov Plus.* 14.05.2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=gADN-A7jeGE [in Ukrainian].
[Розгром переправи російських військ через Сіверський Донець. Інтерв'ю з безпосереднім учасником бою. *Бутусов Плюс*. 14.05.2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=gADN-A7jeGE (дата звернення: 30.07.2025)].
14. What I did to destroy Russian pantonne bridge over Siverskyi Donets... 12.05.2022. [X page]. URL: https://x.com/kms_d4k/status/1524506104192974849 (дата звернення: 27.07.2025).
15. Vid aviaudaru po shkoli v Bilohorivtsi poperedno zahynuly 60 osib. *Luhanska OVA.* 08.05.2022. URL: https://t.me/luhanskaVTSA/2404 [in Ukrainian].
[Від авіаудару по школі в Білогорівці попередньо загинули 60 осіб. *Луганська ОВА.* 08.05.2022. URL: https://t.me/luhanskaVTSA/2404 (дата звернення: 30.07.2025)].
16. Amerykanski M777 v dii: Ukrainski artylerysty nyshchat voroha na skhodi. *Armiia TV — Viiskove telebachennia Ukrainy.* 14.05.2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=mJCEEB4qdT4 [in Ukrainian].

[Американські M777 в дії: Українські артилеристи нищать ворога на сході. *Армія TV — Військове телебачення України.* 14.05.2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=mJCEEB4qdT4 (дата звернення: 05.08.2025)].

17. Komandyr lvivskykh desantnykiv Ihor Skybiuk pro oboronu Voznesenska ta vazhki boi za Bilohorivku. *Hovoryt Velykyi Lviv.* 13.07.2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=wLoK8jPvaJo [in Ukrainian].
[Командир львівських десантників Ігор Скибюк про оборону Вознесенська та важкі бої за Білогорівку. *Говорить Великий Львів*. 13.07.2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=wLoK8jPvaJo (дата звернення: 04.08.2025)].
18. Konveier smerti — krashchi urazhennia batarei M109A6 Paladin Dmytra Filina, 47-ma OMBR. *Butusov Plus*. 22.06.2024. URL: https://www.youtube.com/watch?v=4-ULSjhmdaM [in Ukrainian].
[Конвеєр смерті — кращі ураження батареї M109A6 Паладін Дмитра Філіна, 47-ма ОМБР. *Бутусов Плюс*. 22.06.2024. URL: https://www.youtube.com/watch?v=4-ULSjhmdaM (дата звернення: 01.08.2025)].
19. Russian forces sustained remarkable losses... 11.05.2022. URL: https://x.com/PolymarketIntel/status/1524413089579511808 (дата звернення: 30.07.2025).
20. Lohvynenko, A., Lysenko, S. Komandyr 80 okremoi desantno-shturmovoi bryhady Ihor Skybiuk: "Yakshcho ya komus i molyvsia v Bilohorivtsi, to tse nashii artylerii". *Uriadovyi kurier.* 27.07.2022. URL: https://ukurier.gov.ua/uk/articles/komandir-80-okremoyi-desantno-shturmovoyi-brigadi-/ [in Ukrainian].
[Логвиненко А., Лисенко С. Командир 80 окремої десантно-штурмової бригади Ігор Скибюк: «Якщо я комусь і молився в Білогорівці, то це нашій артилерії». *Урядовий кур'єр.* 27.07.2022. URL: https://ukurier.gov.ua/uk/articles/komandir-80-okremoyi-desantno-shturmovoyi-brigadi-/ (дата звернення: 25.07.2025)].
21. Forsuvav Siverskyi Donets: u Rosii pidtverdyly zahybel shche odnoho kombryha. *Espreso*. 17.05.2022. URL: https://espreso.tv/forsuvav-siverskiy-donets-u-rosii-pidtverdili-zagibel-shche-odnogo-kombriga [in Ukrainian].
[Форсував Сіверський Донець: у Росії підтвердили загибель ще одного комбрига. *Espreso*. 17.05.2022. URL: https://espreso.tv/forsuvav-siverskiy-donets-u-rosii-pidtverdili-zagibel-shche-odnogo-kombriga (дата звернення 27.07.2025)].
22. Stepanenko, K. & Kagan, F.W. Russian Offensive Campaign Assessment, May 14, 2022. *Institute for the Study of War.* URL: https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-may-14 (дата звернення: 25.07.2025).
23. Voienno-istorychnyi opys rosiisko-ukrainskoi viiny (lypen 2022 r.). Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Воєнно-історичний опис російсько-української війни (липень 2022 р.). Київ, 2022. 164 с.].
24. Vtorhnennia Rosii v Ukrainu, den 143: Tekstovyi onlain. *Suspilne. Novyny.* 16.07.2022. URL: https://suspilne.media/261083-vtorgnenna-rosii-v-ukrainu-den-143-tekstovij-onlajn/ [in Ukrainian].
[Вторгнення Росії в Україну, день 143: Текстовий онлайн. *Суспільне. Новини.* 16.07.2022. URL: https://suspilne.media/261083-vtorgnenna-rosii-v-ukrainu-den-143-tekstovij-onlajn/ (дата звернення: 26.07.2025)].
25. Hird, K., Mappes, G., Barros, G., et al. Russian Offensive Campaign Assessment, July 16, 2022. *Institute for the Study of War.* URL: https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-july-16 (дата звернення: 25.07.2025).
26. Kharuk, A. Slobozhanska nastupalna operatsiia: peredumovy i pershyi etap (6—12 veresnia 2022 r.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2023. 1: 5-19. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.005 [in Ukrainian].

[Харук А. Слобожанська наступальна операція: передумови і перший етап (6—12 вересня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2023. № 1. С. 5—19. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.005].

27. Operatyvna informatsiia stanom 06.00 13.09.2022 shchodo rosiiskoho vtorhnennia. *Heneralnyi shtab ZSU*. 13.09.2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=U7xA1OJT9c8 [in Ukrainian].
[Оперативна інформація станом 06.00 13.09.2022 щодо російського вторгнення. *Генеральний штаб ЗСУ*. 13.09.2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=U7xA1OJT9c8 (дата звернення: 04.08.2025)].
28. Luhanska Bilohorivka zachyshchena i povnistiu pid kontrolem ZSU. *Luhanska OVA*. 19.09.2022. URL: https://t.me/luhanskaVTSA/5866 [in Ukrainian].
[Луганська Білогорівка зачищена і повністю під контролем ЗСУ. *Луганська ОВА*. 19.09.2022. URL: https://t.me/luhanskaVTSA/5866 (дата звернення: 07.08.2025)].
29. Spetspryznachentsi Kropyvnytskoho rozpovily pro zvilnennia Bilohorivky na Luhanshchyni. *Hrechka*. 04.03.2023. URL: https://gre4ka.info/suspilstvo/73174-spetspryznachentsi-kropyvnytskoho-rozpovily-pro-zvilnennia-bilohorivky-na-luhanshchyni-video/ [in Ukrainian].
[Спецпризначенці Кропивницького розповіли про звільнення Білогорівки на Луганщині. *Гречка*. 04.03.2023. URL: https://gre4ka.info/suspilstvo/73174-spetspryznachentsi-kropyvnytskoho-rozpovily-pro-zvilnennia-bilohorivky-na-luhanshchyni-video/ (дата звернення: 29.07.2025)].
30. Zvilnennia Bilohorivky! Biitsi khytristiu polonyly rosiian i blyskavychno povernuly selyshche. *TSN*. 20.09.2022. URL: https://tsn.ua/youtube/zvilnennya-bilogorivki-biyci-hitristyu-polonili-rosiyan-i-bliskavichno-povernuli-selische.html [in Ukrainian].
[Звільнення Білогорівки! Бійці хитрістю полонили росіян і блискавично повернули селище. *ТСН*. 20.09.2022. URL: https://tsn.ua/youtube/zvilnennya-bilogorivki-biyci-hitristyu-polonili-rosiyan-i-bliskavichno-povernuli-selische.html (дата звернення: 29.07.2025)].
31. Kyrylenko, O. Bytva za bili hory: Shcho naspravdi vidbuvaietsia v Bilohorivtsi, yaka maizhe ne ziavliaietsia v novynakh. *Ukrainska pravda*. 05.08.2024. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2024/08/5/7468947/ [in Ukrainian].
[Кириленко О. Битва за білі гори: Що насправді відбувається в Білогорівці, яка майже не з'являється в новинах. *Українська правда*. 05.08.2024. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2024/08/5/7468947/ (дата звернення: 29.07.2025)].
32. V bahatopoverkhivkakh poshkodzheni dakhy... *Luhanska OVA*. 19.10.2022. URL: https://t.me/luhanskaVTSA/6398 [in Ukrainian].
[В багатоповерхівках пошкоджені дахи... *Луганська ОВА*. 19.10.2022. URL: https://t.me/luhanskaVTSA/6398 (дата звернення: 07.08.2025)].
33. Naskilky malo pokrashchytysia zhyttia raionu... *Luhanska OVA*. 20.10.2022. URL: https://t.me/luhanskaVTSA/6417 [in Ukrainian].
[Наскільки мало покращитися життя району... *Луганська ОВА*. 20.10.2022. URL: https://t.me/luhanskaVTSA/6417 (дата звернення: 07.08.2025)].
34. Khocha ni, zvituiut pro 98 % hotovnist. *Luhanska OVA*. 21.10.2022. URL: https://t.me/luhanskaVTSA/6436 [in Ukrainian].
[Хоча ні, звітують про 98 % готовність. *Луганська ОВА*. 21.10.2022. URL: https://t.me/luhanskaVTSA/6436 (дата звернення: 07.08.2025)].
35. Hird, K., Stepanenko, K., Mappes, G., et al. Russian Offensive Campaign Assessment, November 7, 2022. *Institute for the Study of War*. URL: https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-november-7 (дата звернення 29.07.2025).
36. Stepanenko, K., Hird, K., Philipson L., et al. Russian Offensive Campaign Assessment, November 14, 2022. *Institute for the Study of War*. URL: https://www.understanding-

war.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-november-14 (дата звернення 30.07.2025).
37. Okupanty znevirylysia u svoiemu "rosiia-nazavzhdy" i tezh chekaiut na ZSU. *Serhii Haidai*. 19.11.2022. URL: https://t.me/serhiy_hayday/8653 [in Ukrainian].
[Окупанти зневірилися у своєму «росія-назавжди» і теж чекають на ЗСУ. *Сергій Гайдай*. 19.11.2022. URL: https://t.me/serhiy_hayday/8653 (дата звернення: 07.08.2025)].

Надійшла / Received 23.10.2025

Andrii KHARUK
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of the Humanitarian Studies,
Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy (Lviv, Ukraine)
andrij.kharuk@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-3459-1657

EPISODES OF THE RUSSO-UKRAINIAN WAR: FIGHTS FOR BILOHORIVKA IN LUHANSK REGION (MAY — DECEMBER 2022)

The aim is to examine the course of combat operations along the border of Luhansk and Donetsk regions, in the area of the village of Bilohorivka, during the second strategic defensive and the first strategic offensive operations of the Ukraine's Defense Forces (May — December 2022). **The research methodology** is based on the application of the problem-chronological method, as well as methods of analysis and synthesis, a historical-systemic approach, and the use of a wide range of official and unofficial sources. **The scientific novelty** lies in the comprehensive analysis of the course of fighting in a geographically limited area over a relatively long period, during both defensive and offensive operations. **Main results.** Since May 2022, the village of Bilohorivka, located in the western part of the Luhansk region, has become the epicenter of fierce fighting. In the first half of May, Ukrainian forces repelled several attempts by the enemy to cross the Siverskyi Donets River near Bilohorivka, which was not only a tactical but also a media success. In mid-July, Russian forces managed to occupy the village, but by mid-September, Bilohorivka was liberated. Since then, positional fighting continued in the immediate vicinity of the village, with Russian troops repeatedly attempting to storm Bilohorivka. The struggle for Bilohorivka had not only military but also political significance: it was the last settlement in the Luhansk region occupied by Russian forces and the first to be liberated by Ukraine's Defense Forces. **The prospects for further research** include studying the course of fighting for the Siverskodonetsk-Lysychansk agglomeration (of which the battles for Bilohorivka in 2022 were a part), searching for new sources, and introducing them into academic circulation.

***Keywords**: Russia's war against Ukraine, second strategic defensive operation, first strategic offensive operation, Armed Forces of Ukraine, Bilohorivka.*

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ, ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.018
УДК 94(477)"2022":355.48

Сергій РУДЬКО
кандидат історичних наук, доцент,
викладач кафедри тактико-спеціальних дисциплін,
Національна академія сухопутних військ
ім. гетьмана Петра Сагайдачного (Львів, Україна)
serhii.rudko@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4734-4276

ХЕРСОНСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ ЗС УКРАЇНИ (29 СЕРПНЯ — 11 ЛИСТОПАДА 2022 р.) *

Мета — реконструкція перебігу Херсонської наступальної операції ЗС України, що проводилася з 29 серпня по 11 листопада 2022 р., та визначення її стратегічного, оперативного й тактичного значення. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму та неупередженості із застосуванням проблемно-хронологічного методу й методів воєнних наук: операційно-стратегічного, тактико-бойового аналізу, оцінки співвідношення сил, вивчення бойових дій у рамках «центрів тяжіння» та логістичних вузлів, а також критики джерел. **Наукова новизна** полягає в комплексному дослідженні бойових дій на правобережжі Херсонщини та у прилеглих районах Миколаївщини восени 2022 р., аналізі взаємодії механізованих, артилерійських, авіаційних і спеціальних підрозділів ЗС України, оцінці організації відступу російських військ і стратегічних наслідків визволення Херсона. Проведено також порівнян-

* Статтю присвячую світлій пам'яті моїх побратимів, які віддали життя в боях за свободу України: Руслана Поліщука, Сергія Федорчука, Анатолія Ролі, Ігоря Мовчана, Сергія Міщенка, Андрія Семеновича, Богдана Рокицького, Андрія Ярошика.

Цитування: Рудько С. Херсонська наступальна операція ЗС України (29 серпня — 11 листопада 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2025. № 6 (585). С. 18—34. https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.018

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ня Херсонської наступальної та Слобожанської контрнаступальної операцій, що дозволяє окреслити спільні й відмінні риси, визначити їх місце в еволюції українського оперативного мистецтва. **Основні результати.** Херсонська наступальна операція стала першою масштабною наступальною кампанією ЗС України в межах стратегічного розгортання війни. Вона проводилася в умовах добре підготовленої оборони противника і ґрунтувалася на системному руйнуванні його логістики й командних пунктів за допомогою високоточного озброєння. Українське командування поєднало вогневе ураження тилів із поступовим просуванням механізованих та артилерійських підрозділів. Важливе значення мала західна військово-технічна допомога. Кульмінацією стало визволення м. Херсон і всієї правобережної частини області загальною площею понад 6 тис. кв. км. Втрати ворога в техніці й живій силі були одними з найбільших у війні на той момент, а сам відступ російських військ мав істотні психологічні та стратегічні наслідки. Проведено комплексний аналіз цієї операції на основі верифікованих джерел і сучасних методів воєнно-історичного дослідження.

***Ключові слова**: війна Росії проти України, Херсонська наступальна операція, Збройні сили України (ЗС України), військова стратегія, західна допомога.*

Проблематика Херсонської наступальної операції Збройних сил України у 2022 р. поки що не отримала системного відображення в академічній історіографії, що пояснюється відносною новизною подій і триванням російсько-української війни. Водночас наявна джерельна база дозволяє здійснити багаторівневий аналіз перебігу та значення цієї операції. Офіційні повідомлення Міністерства оборони України, Генерального штабу ЗС України, матеріали військового телебачення, брифінґи представників влади забезпечують фактологічну основу дослідження, відображають хронологію подій та офіційну позицію українського командування.

Вагоме місце у висвітленні операції відіграють аналітичні звіти міжнародних дослідницьких центрів — Королівського об'єднаного інституту оборонних досліджень (англ. Royal United Services Institute for Defence and Security Studies, RUSI), Інституту вивчення війни (англ. Institute for the Study of War, ISW), військових порталів Defense Express і Wavell Room, де зосереджено увагу на оперативно-стратегічному рівні, логістиці, тактичних підходах українських і російських військ, а також на порівнянні Херсонської та інших кампаній війни. Важливим джерелом реконструкції стали OSINT-платформи (насамперед DeepStateMap), які в режимі реального часу фіксували зміни лінії фронту: вони вирізняються інформативністю та оперативністю, дозволяють відтворювати перебіг бойових дій.

Спроби осмислити місце Херсонської наступальної операції у загальній структурі війни зробили автори колективних праць, де систематизовано досвід ведення бойових дій у 2022—2023 рр. Тут узагальнено перебіг кампаній, відображено офіційну позицію державних і військових інституцій, подано перші схематичні інтерпретації, а також забезпечено початковий рівень узагальнення фактологічного матеріалу, що дозволяє відстежити еволюцію поглядів на українське військове мистецтво [1—5]. Особливо важливі у цьому контексті нові видання. Так, у колективній монографії 2023 р. узагальнено досвід різних видів і родів військ, подано аналітичну реконструкцію кампаній 2022 р., серед яких розглянуто й визволення правобережної частини Херсонщини як одну з ключових подій [6]. Аналогічний аналітичний

підхід спостерігаємо й у тематичному збірнику, що побачив світ того ж таки 2023 р., де в одній із розвідок окреслено поетапність бойових дій, визначено вирішальні чинники успіху ЗС України, зокрема логістичну ізоляцію угруповання противника та реалізацію інформаційно-психологічних заходів перед наступом [7].

Серед монографічних досліджень, присвячених повномасштабному вторгненню РФ, особливе місце посідає праця В. Головка, в якій висвітлено політичні, військові та соціальні аспекти війни, приділено увагу південному операційному напрямку, а визволення Херсона трактується як стратегічний перелом у перебігу кампанії [8]. У спільній праці А. Харука та М. Жирохова зроблено спробу системного опису бойових дій на всій протяжності лінії бойового зіткнення [9]. Розділ, підготовлений М. Жироховим («Херсон: південь у вогні»), містить реконструкцію подій, аналіз логістичних і командних рішень, що зумовили успіх операції, а також оцінку її наслідків для подальших дій наших військ. Окремі публіцистичні розвідки цього автора доповнюють академічні дослідження практичними спостереженнями щодо динаміки операцій, значення західного озброєння та загалом технологічного фактора у визволенні Херсонщини [10].

Отже історіографія Херсонської наступальної операції представлена широким колом праць — від колективних видань до авторських монографій і публіцистичних розвідок, які поступово формують багаторівневу картину подій осені 2022 р. В наукових та аналітичних працях простежується поступовий перехід від описово-хронологічного до концептуального рівня, що поєднує історико-оперативний і стратегічний підходи. Це свідчить про становлення окремого напряму воєнно-історичних досліджень, у межах якого Херсонська операція розглядається не лише як локальна кампанія, а як ключовий етап еволюції українського оперативного мистецтва та контрнаступальної стратегії 2022 р.

Вагомим компонентом джерельної бази стали матеріали провідних міжнародних та українських медіа, які не лише фіксують події, а й репрезентують свідчення учасників, відображають міжнародний резонанс. Окрему цінність мають дослідження правозахисних організацій (зокрема Human Rights Watch), що зафіксували гуманітарний вимір кампанії. Важливим доповненням слугують також спогади безпосередніх учасників бойових дій, у тому числі матеріали з особистого архіву автора, що дозволяють уточнити окремі епізоди операції.

Узагальнюючи, маємо відзначити репрезентативність і різноаспектність джерельної бази, яка охоплює офіційний, аналітичний, медійний, науковий, громадський сегменти, та водночас відсутність спеціальних академічних праць, присвячених безпосередньо Херсонській наступальній операції, що підтверджує актуальність і зумовлює наукову новизну нашого дослідження.

29 серпня 2022 р. ЗС України розпочали масштабний наступ у Херсонській обл., маючи на меті звільнення її правобережної частини та обласного центру від російських окупантів. Херсонський напрям від початку повномасштабного вторгнення розглядався як один із ключових у стратегічних планах противника, адже контроль над регіоном відкривав можливості для утримання сухопутного коридору до Криму та створював плацдарм для подальшого наступу на південному опе-

раційному театрі [1]. Саме тому Херсонська наступальна операція стала однією з ключових подій другої половини 2022 р. Битва тривала до 11 листопада 2022 р., коли українські війська ввійшли в місто. Важливість її визначається не лише поверненням стратегічно значущої території, але й демонстрацією здатності України проводити успішні наступальні операції проти підготовленого противника, який має значну перевагу у живій силі й техніці.

Стратегічний контекст

Херсон був єдиним обласним центром України, захопленим Росією в перші тижні повномасштабного вторгнення, і мав виняткове стратегічне значення. Контроль над ним давав росіянам плацдарм на правому березі Дніпра, відкривав шлях на Миколаїв та Одесу, забезпечував сухопутний коридор до окупованого Криму. Крім того, через Каховську ГЕС у Херсонській обл. проходив канал постачання дніпровської води на Кримський півострів, що додавало важливості регіону [11]. Усвідомлюючи загрозу, українське командування влітку 2022 р. почало формувати умови для майбутнього контрнаступу на півдні.

Наші війська ще з липня 2022 р. регулярно завдавали високоточних ударів, зокрема з реактивних систем залпового вогню HIMARS, знищуючи склади боєприпасів, командні пункти, Антонівський міст через Дніпро та розташовані поряд понтонні переправи. 29 серпня розпочалась операція, яка мала вигляд активізації дій на херсонському напрямку. На початковому етапі необхідно було відволікти увагу противника та змусити його почати переміщення ресурсів. Лише у середині вересня, після успішного просування на Харківщині, цей наступ набув повної потужності. Його розвиток значною мірою забезпечили наші попередні удари, які завдали суттєвих втрат у живій силі, техніці, боєприпасах і паливно-мастильних матеріалах, сконцентрованих на правобережжі Херсонщини [5, с. 41; 7]. До початку наступу основні переправи через Дніпро були настільки ушкоджені, що стали непроїзними для важкої техніки. Тож загроза логістичної ізоляції російського угруповання на правобережжі посилювалася.

Політичне керівництво України також наполягало на проведенні наступальної операції, аби продемонструвати західним союзникам здатність повертати окуповані території. Станом на літо 2022 р. вичерпувалися власні запаси радянських боєприпасів, наростала потреба в подальшій військовій підтримці з боку Заходу, отже успішний наступ міг зміцнити довіру партнерів і мотивувати їх до постачання зброї й техніки. Водночас українське командування усвідомлювало ризики: херсонський напрямок було відкрито проголошено пріоритетним, що дало змогу росіянам підготувати тут оборону, та, реагуючи на українські сигнали про контрнаступ, ще у серпні перекинути значні підкріплення в район Херсона [12].

На правобережжі Дніпра РФ зосередила одне з найпотужніших своїх угруповань. У серпні 2022 р. сили противника на таврійському та південнобузькому напрямках зведено в угруповання військ «Південь» під командуванням генерала армії С. Суровікіна. Для цього було зосереджено близько 47 батальйонно-тактич-

них груп (із них 27 у резерві) та 1 оперативний батальйон, сформовані зі з'єднань і частин 8-ї, 49-ї, 58-ї загальновійськових армій, 1-го й 22-го армійських корпусів, а також окремих підрозділів 35-ї армії Східного військового округу, повітрянодесантних, берегових військ і морської піхоти Чорноморського флоту, а також приватної військової компанії «Редут». Ядро становили підрозділи ПДВ, передусім 76-та гвардійська десантно-штурмова дивізія та 83-тя десантно-штурмова бригада, а також кілька окремих десантно-штурмових полків. До складу угруповання входили й частини 22-го армійського корпусу Чорноморського флоту, зокрема 126-та бригада берегової оборони, 205-та окрема мотострілецька бригада 49-ї армії. Загальна чисельність сил на правобережному плацдармі сягала 40—42 тис. осіб, вони мали на озброєнні танки, бойові машини піхоти, артилерію та були підсилені мобілізованими резервістами. Саме це угруповання вважалось одним із найбільш боєздатних у складі російської армії. В районі Херсона окупанти створили щонайменше три рубежі оборони, вибудувавши щільну ешелоновану систему укріплень [1, с. 164; 13—16].

Зреагувавши на загрозу українського наступу, росіяни почали перекидати на херсонський напрямок окремі частини 1-ї гвардійської танкової армії, які раніше діяли на Харківщині, зокрема 147-й самохідно-артилерійський полк 2-ї мотострілецької дивізії [17, с. 9]. Перед українськими силами стояло надскладне завдання — атакувати добре укріпленого ворога, який очікував на наш наступ.

Вихідні позиції української армії на півдні включали два оперативні угруповання військ: «Миколаїв» (діяло із заходу, на напрямку Миколаїв — Херсон), «Кривий Ріг» (на північному напрямку, з боку Давидового Броду — Берислава). Загальне керівництво здійснював командувач оперативного командування «Південь» генерал-майор А. Ковальчук. У координації з ним діяли командувач угруповання на криворізькому напрямку бригадний генерал М. Драпатий, бригадний генерал А. Грицьков, командувач із боку Миколаївщини бригадний генерал А. Гнатов, а також бригадний генерал О. Тарнавський. У південно-західній оперативній зоні у серпні 2022 р. війська були об'єднані в оперативно-стратегічне угруповання «Олександрія», до складу якого входили оперативні угруповання військ «Примор'я» та «Каховка» [18].

До сил і засобів оперативного командування «Південь», зосереджених для підготовки та проведення Херсонської наступальної операції, входили формування сухопутних, десантно-штурмових військ, ВМС, територіальної оборони, підрозділи Головного управління розвідки Міністерства оборони України. Склад угруповання включав окремі 24-ту, 28-му, 63-тю механізовані, 57-му, 59-ту мотопіхотні, 60-ту піхотну та 128-му гірсько-штурмову бригади. В наступальній операції брали участь формування морської піхоти: окремі 35-та і 36-та бригади, а також 406-та артбригада. З боку десантно-штурмових військ була задіяна 46-та окрема аеромобільна бригада. В бойових діях брали участь підрозділи територіальної оборони: окремі 123-тя, 124-та, 126-та, 129-та, 241-ша бригади, Інтернаціональний легіон ТрО України [1, с. 164].

На початку контрнаступу лінія бойового зіткнення на правобережжі Дніпра простягалася приблизно на 222 км, охоплюючи значну частину Херсонської та

Миколаївської областей. Південний відтинок фронту проходив через Олександрівку, Правдине, Солдатське, Благодатне, Тернові Поди, Любомирівку, Максимівку, Новопетрівку. Далі він тягнувся через район Снігурівки й уздовж річища Інгульця, де українські війська утримували плацдарм на його лівому березі в околицях Андріївки, Сухого Ставка, Білогірки. Північніше від Білогірки лінія також проходила по Інгульцю до Архангельського, а потім простягалася через Ольгине, Високопілля, Нововознесенське, Миролюбівку, Любимівку, Петрівку, Золоту Балку. Вздовж усієї цієї лінії противник вибудував глибоко ешелоновану оборону з кількома укріпленими рубежами та підготовленими вогневими позиціями, що значно ускладнювало просування українських сил [19].

Напередодні наступу склалася ситуація, коли російське угруповання на Херсонщині, з одного боку, було дуже потужним, а з іншого — вразливим у стратегічному сенсі. Зосередження великої кількості військ на правому березі означало ризик для ворога: в разі успішного українського наступу ці сили могли бути відрізаними від постачання і шляхів відходу, оскільки всі стаціонарні мости через Дніпро перебували під нашим вогневим контролем. Українське командування, усвідомлюючи це, обрало стратегію поступового виснаження та ізоляції противника, а не фронтального прориву за будь-яку ціну. Як відзначають військові аналітики, називати дії ЗС України під Херсоном саме контрнаступом у класичному розумінні цього слова не зовсім коректно — радше це була операція з примусу російських військ до відступу шляхом відсікання їх від логістики та створення безвихідної ситуації [20].

Важко переоцінити роль західної допомоги в перемозі під Херсоном. Однією з перших високоточних систем, яка продемонструвала ефективність на південному напрямку, стала гаубиця M777 під 155-мм керований артилерійський снаряд «Excalibur». Саме цими боєприпасами вдалося знищити низку важливих цілей, включно з бронетехнікою та опорними пунктами противника, що істотно вплинуло на зниження боєздатності російських підрозділів у серпні 2022 р.[1]

Початковий етап операції

Наступальні дії розпочалися вранці 29 серпня 2022 р. одночасними ударами українських військ на кількох напрямках правобережної частини Херсонщини. За повідомленням оперативного командування «Південь», уже в перший день наступу перша лінія оборони росіян була прорвана [11, с. 103]. Під постійним вогневим контролем перебували ключові переправи Херсонщини: Антонівський, Каховський і

[1] Усноісторичний архів автора.
У статті використано неопубліковані спогади та усні свідчення командира одного з підрозділів батальйону, в якому автор проходив службу, а також начальника штабу бригади, залученої до Херсонської наступальної операції. Автор брав безпосередню участь у бойових діях у складі зазначеного підрозділу, тому частина інформації ґрунтується на власних спостереженнях і записах. Інтерв'ювання проводилося 2025 р. з метою уточнення обставин подій, особливостей управління та взаємодії підрозділів. Особисті дані респондентів захищені.

Дар'ївський автомобільні, Антонівський залізничний мости, які використовувалися для перекидання російських військ і техніки. Українські сили завдали масованих ударів по позиціях противника у Херсонському та Бериславському районах, активізували авіацію, вивели з ладу основні мости під Херсоном і знищили наведені ворогом понтонні переправи [21]. Це поставило російське угруповання у скрутне становище та різко ускладнило постачання з окупованого Криму й лівобережжя області.

Наступ відбувався в умовах відкритої степової місцевості, що значно утруднювало дії українських військ. Відсутність лісів і висот, наявність лише поодиноких лісосмуг, а також густа мережа зрошувальних каналів завширшки 5—15 м і завглибшки 1—3 м давали противнику вигідні рубежі для оборони. Росіяни ефективно використали канальну систему для побудови позицій, що вповільнило просування наших підрозділів у перші дні операції [2]. Попри її початковий відволікаючий характер, українські війська швидко досягли тактичних успіхів. Уже 4—6 вересня 2022 р. було звільнено низку населених пунктів на півночі Херсонщини — Високопілля, Ольгине, Благодатівку, Любомирівку. 7 вересня 128-ма окрема гірсько-штурмова бригада звільнила Нововознесенське та частково встановила контроль над територіями поблизу Тернових Подів і Благодатівки [2, с. 106—107].

Одним із перших помітних досягнень також стало просування в районі с. Правдине (миколаївський напрямок). За даними розвідки, на цьому рубежі оборону тримав 56-й десантно-штурмовий полк 7-ї дивізії ПДВ РФ. Український наступ виявився частково неочікуваним для противника, що дозволило прорвати передню лінію, зайняти кілька позицій і тимчасово закріпитися у Правдиному. Втім залучення росіянами резервів зі складу 72-ї мотострілецької бригади змусило наші підрозділи за два дні боїв відступити на вихідні рубежі. Противник у цих зіткненнях зазнав значних втрат [3].

На відміну від стрімкого наступу на Харківщині на початку вересня, просування на Херсонщині було поступовим. Українські війська діяли обережно, намагаючись зберігати особовий склад і техніку та уникати потрапляння у ворожі «вогневі мішки». Росіяни добре підготувалися до оборони: попри проблеми з постачанням (через удари по мостах забезпечення правобережного угруповання залежало від уразливих понтонів і поромів), противник створив глибоко ешелоновану оборону з пристріляними секторами та облаштованими протитанковими засідками на загрозливих напрямках. Перші наші успіхи були локальними, супроводжувалися відчутними втратами в особовому складі й техніці [22].

За перший тиждень вересня наступальні дії на північному заході Херсонської обл. розвивалися повільно: вдалося звільнити кілька сіл, серед яких ключовим стало Високопілля, розташоване на височині з важливим тактичним значенням. Після цього українські війська зачистили від противника прилеглі населені пункти, зокрема Ольгине, Нововознесенське й Миролюбівку, та просунулися південніше. Варто зазначити, що ще у другій половині липня наші підрозділи форсували р. Інгу-

[2] Там само.
[3] Там само.

лець і створили плацдарм на її лівому березі в районі сіл Андріївка, Сухий Ставок, Білогірка. У вересні цей плацдарм був суттєво розширений: війська просунулися вперед і вийшли до Новогреднєвого, Малої Сейдеминухи, Безіменного, Костромки, Щасливого, Брускинського. Проте більшість цих населених пунктів тоді перебували в районі активних бойових дій і не були повністю закріплені, залишаючись у «сірій зоні». Загалом упродовж вересня українська армія поступово проривала ешелоновану оборону противника на північному заході Херсонщини та створювала умови для подальшого наступу на бериславському напрямку [2, с. 107, 110].

Попри це, динаміка на Херсонщині залишалася стриманою. Оскільки наступ не був несподіваним, росіяни встигли перекинути підкріплення й намагалися контратакувати, аби повернути втрачені позиції. Наші війська зазнавали втрат у живій силі й техніці, противник переважав у щільності артилерійського вогню. Вже в перший тиждень наступу кількість поранених українських військовиків була значною, що відображало ціну просування на півдні [12]. За офіційними даними, основні втрати ЗС України за весь 2022 р. припали на дві кампанії — оборону Донбасу у травні — червні й наступ на Херсонщині восени. Бригади, що воювали від початку вторгнення, втратили значну частину особового складу й техніки саме в боях під Херсоном [22]. Наступ просувався не так швидко, як сподівалися, але план командування полягав у тому, щоб радше виснажити ворога, ніж рватися вперед за всяку ціну.

Суттєвим фактором впливу стала паралельна наступальна операція на Харківщині в першій половині вересня 2022 р. Скориставшись тим, що росіяни стягнули резерви саме під Херсон (оскільки очікували тут головного удару), було розпочато раптові дії на східній ділянці фронту. Внаслідок харківського наступу з 6 по 12 вересня звільнено понад 8 тис. кв. км території, включно з важливими логістичними вузлами Куп'янськом, Ізюмом [17, с. 5]. Цей успіх не лише суттєво послабив позиції РФ на сході, але й мав прямий вплив на ситуацію під Херсоном. По-перше, російське командування впало у «стратегічну паніку», усвідомивши, що, тримаючи на Херсонщині елітні частини, вони оголили інші ділянки. По-друге, стала очевидною недостатність сил для утримання суцільної лінії оборони по всьому фронту, резервів бракувало. У відповідь на харківську катастрофу Кремль був змушений 21 вересня 2022 р. оголосити «часткову мобілізацію» [23], аби хоч якось компенсувати нестачу живої сили. Однак мобілізовані прибули на фронт лише за кілька тижнів і мали недостатню підготовку. Для херсонського напрямку успіх на Харківщині означав, що стратегічна ініціатива дедалі більше переходить до ЗС України. Як згодом відзначили аналітики Королівського об'єднаного інституту оборонних досліджень, звільнення Херсона мало велике політичне значення, але саме неочікувана масштабність успіху під Харковом найбільше переконала Захід у тому, що Україна здатна завдавати поразок Росії та повертати втрачені території. Це вплинуло на подальше збільшення обсягів допомоги нашій країні наприкінці 2022 — на початку 2023 рр. [22]. Таким чином, у вересні 2022 р. склалась унікальна ситуація: українська армія одночасно вела дві наступальні операції — стрімку на сході й повільнішу на півдні, які доповнювали одна одну та змушували противника розпорошувати як увагу, так і ресурси.

Розвиток наступальних дій у жовтні 2022 р.

У жовтні 2022 р. контрнаступ на Херсонщині набув нової динаміки. Попри те, що росіяни підтягнули частину мобілізованих резервів і намагалися втримати оборону, наші війська системно нарощували тиск. Було застосовано комбіновану тактику: тривало методичне знищення високоточними засобами ворожих тилових об'єктів (склади, казарми, транспорт) й паралельно шукалися слабкі місця для локальних проривів [24].

У жовтневих боях українське командування ефективно поєднувало дані розвідки, удари артилерії та авіації з наступом піхоти на окремих ділянках, що забезпечувало поступове просування вперед [6]. Уже 1—5 жовтня Сили оборони України звільнили низку населених пунктів у північній частині правобережжя, зокрема Золоту Балку, Хрещенівку, Гаврилівку, Михайлівку, Новоолександрівку, Дудчани, Велику й Малу Олександрівку, Давидів Брід, Новопетрівку. За даними заступника начальника Головного оперативного управління Генштабу ЗС України бригадного генерала О. Громова, з 1 жовтня на херсонському напрямку противника було вибито з 29 населених пунктів, а глибина просування військ на окремих ділянках досягала 10—20 км. Подальший розвиток наступу вздовж правого берега Дніпра й лівого берега Інгульця призвів до руйнування російської оборони в північно-східному секторі. Втрачаючи позиції, ворог намагався закріпитися на новому рубежі Сухий Ставок — Борозенське — Суханове — Милове, здійснюючи контратаки в районах Давидів Брід, Зелений Гай — Тернові Поди, Мала Олександрівка, проте зазнавав втрат і відступав [3, с. 106—107; 25].

У середині жовтня українські війська закріплювалися на звільнених територіях і готувалися до наступного ривка. 6—10 жовтня тривало облаштування опорних пунктів на східному березі р. Інгулець, зосередження підрозділів у районах Давидового Броду та Малої Олександрівки, відбиття контратак противника й одночасно блокування його угруповання ракетно-артилерійськими ударами по місцях скупчення в Борозенському, Голій Пристані, Чорнобаївці, а також по складах боєприпасів і пального у Херсонському й Бериславському районах [4, с. 164—165].

У другій декаді жовтня бої на правобережжі знову загострилися. 11—15 жовтня російські війська намагалися контратакувати в районах Іщенки, Костромки, Сухого Ставка, а також штурмували спостережні пости біля Трифонівки. Всі ці спроби завершилися невдачею: противник зазнав відчутних втрат і був змушений відступити. Водночас українські підрозділи розвивали наступ від Давидового Броду в напрямку Іщенки та Костромки, а також просувалися вглиб Бериславського р-ну, закріплюючись у Нововасилівці, Новогригорівці, Новій Кам'янці, Трифонівці, Червоному. Ракетно-артилерійські підрозділи знищили низку позицій російської ППО в Бериславському й Каховському районах та уразили місця зосередження особового складу й техніки противника [3, с. 107]. До середини жовтня наші війська фактично витіснили окупантів із більшості населених пунктів півночі Бериславського р-ну, відсунувши фронт до Берислава. За даними Генерального штабу, станом на 24 жовтня 2022 р. на Херсонщині було звільнено до 90 населених пунктів [26].

Упродовж вересня — жовтня 2022 р. українські ракетно-артилерійські частини зосереджували зусилля на ураженні ключових об'єктів противника, зокрема Антонівського автомобільного й залізничного мостів, понтонних переправ, складів боєприпасів, командних пунктів. До кінця жовтня вони вийшли на вигідні рубежі, що дозволило взяти під вогневий контроль майже всі основні шляхи постачання російських сил на правому березі. Постійні удари по логістичній інфраструктурі, в поєднанні з операціями з радіоперехоплення і збору даних із відкритих джерел, дозволяли своєчасно виявляти ознаки зміни тактики ворога та його підготовки до відступу, а ситуація для російського угруповання ставала дедалі критичнішою[4].

Хоча росіяни все ще здійснювали постачання через Дніпро за допомогою поромів і барж, цей процес ускладнювався щоденно. Обладнані ворогом до п'яти понтонно-поромних переправ дозволяли утримувати угруповання чисельністю понад 40 тис. осіб і продовжувати опір до листопада. Проте восени почалися дощі, попереду була зима — Дніпро мав увійти у сезонну повінь, а з настанням морозів — укритися кригою. Російське командування усвідомило, що перед зимою становище стане критичним: після 20 днів морозів Дніпро замерзне, що остаточно унеможливить поромне сполучення. Тоді угруповання на правому березі неминуче буде відрізане і приречене [27]. Крім того, окупанти зазнавали тиску з тилу: українські партизани й місцеве населення передавали інформацію про їхні переміщення, а СБУ регулярно оприлюднювала перехоплення переговорів, що свідчили про погіршення морально-психологічного стану росіян.

У самій РФ 8 жовтня було призначено нового командувача «спеціальної воєнної операції» — генерала С. Суровікіна, який отримав наказ «стабілізувати фронт» після поразок вересня. Оцінивши ситуацію, він вирішив не чекати катастрофи й готувати організований відступ із правого берега Дніпра [28]. Як пізніше стало відомо з трофейних документів, реальну підготовку до евакуації військ із Херсона почали вже 21 жовтня — було складено детальний графік виведення підрозділів і техніки, віддано розпорядження про згортання об'єктів тощо [29].

Наприкінці жовтня — на початку листопада 2022 р. на фронті розпочалась оперативна пауза: українські сили не поспішали стрімко атакувати Херсон, остерігаючись пастки, а росіяни тим часом дедалі більше схилялися до відходу. Кремль ухвалив непросте політичне рішення: залишити обласний центр, який за кілька тижнів до того був навіть уже «приєднаний» до РФ (В. Путін оголосив про це 30 вересня [2, с. 104]). Щоб пом'якшити неминучий репутаційний удар, окупаційна влада заздалегідь провела примусову евакуацію населення з Херсона (людей вивозили на лівий берег під приводом «убезпечення від українських обстрілів»). Водночас російське командування готувало інформаційне обґрунтування відступу: наприкінці жовтня С. Суровікін заявив, що «не виключає складних рішень щодо Херсона», фактично анонсувавши можливий відхід [30].

[4] Там само.

Визволення Херсона, завершення операції

На початку листопада 2022 р. розвідка ЗС України зафіксувала чіткі ознаки підготовки відходу російських військ із правобережної частини Херсонської обл. 6—8 листопада безпілотники літакового типу змогли провести розвідку територій, раніше прикритих системами радіоелектронної боротьби, що підтвердило зменшення активності противника й виведення ним частини підрозділів [5].

9 листопада 2022 р. під час телезвернення командувач С. Суровікін повідомив міністрові оборони РФ С. Шойґу, що подальше утримання Херсона без катастрофічних втрат неможливе, та запропонував відвести війська на лівий берег Дніпра, «щоб зберегти життя особового складу та боєздатність угруповання». С. Шойґу публічно погодився й віддав наказ про відступ [31—32]. Для багатьох спостерігачів це стало несподіванкою. Українська сторона теж спершу поставилася з пересторогою — чи це не пастка [33], проте вже за дві доби стало очевидно, що ворог дійсно залишає позиції. Відхід проводився організовано: заздалегідь були підготовлені переправи, човни, баржі, відступ здійснювався переважно вночі під прикриттям артилерії.

У грудні 2022 р. Human Rights Watch задокументувала масштабне пограбування російськими військами й цивільними, котрі діяли під їхнім контролем, культурних інституцій Херсона. Під час відступу окупанти вивезли близько 10 тис. картин та експонатів із Херсонського художнього, тисячі з обласного краєзнавчого музеїв (включно зі скіфським золотом, античними амфорами, іконами, імперськими медалями), а також історичні документи з державного архіву. Прихопили навіть останки князя Г. Потьомкіна зі Свято-Катерининського собору. За свідченнями очевидців і співробітників згаданих установ, «операція» була ретельно організована — із залученням «мистецтвознавців» і за підтримки силових структур РФ. Human Rights Watch кваліфікувала ці дії як воєнний злочин, що має ознаки системного нищення української культурної спадщини та спроби позбавити націю її історичної пам'яті [34].

Під час відступу російські війська знищили ключові переправи через Дніпро, зокрема підірвали Антонівський автомобільний і залізничний мости й понтонну переправу, щоб унеможливити їх використання українськими силами. Водночас противник застосував тактику «випаленої землі»: практично всі дороги, поля та околиці населених пунктів були щільно заміновані, що мало на меті уповільнити просування ЗС України. За свідченнями учасників бойових дій, значна частина втрат українських підрозділів у цей період була спричинена саме мінною небезпекою. На місцевому рівні відхід супроводжувався ознаками дезорганізації — частина підрозділів залишалися в місті чи потрапили в полон, а окремих військовиків їхні ж командири покинули напризволяще. Водночас у стратегічному вимірі це була підготовлена операція з руйнуванням інфраструктури і прикриттям переправ. Після отримання підтвердженої інформації про відступ противника українські війська розпочали обережне просування, здійснюючи ретельну перевірку й розмінування території. Ситуація залишалася складною через масове мінування й численні пастки противника [35] [6].

[5] Там само.
[6] Там само.

Кульмінаційним моментом операції стало звільнення ключових населених пунктів на південному напрямку. 10 листопада 2022 р. почалося швидке просування наших сил углиб залишених противником позицій. Одним із важливих тактичних успіхів стало зайняття м. Снігурівка — стратегічного вузла на межі Херсонської та Миколаївської областей. 131-й окремий розвідувальний батальйон увійшов до міста, закріпивши контроль над ним [36]. Цей епізод став маркером остаточного краху російської оборони на всьому південному плацдармі. 11 листопада українські війська без бою ввійшли у Херсон. Період російської окупації, що тривав понад 8 міс., завершився. Цього ж дня відбулося повне визволення правобережної Херсонщини, коли, окрім самого обласного центру, під контроль ЗС України перейшли 200 населених пунктів [9, с. 183; 10; 37].

Ворог відступив, переформатувавши оборону на лівому березі Дніпра. Кремль намагався представити відхід як «жест доброї волі», та навіть російські військові аналітики визнали це важкою поразкою. За оцінками експертів, відступ був виправданим — виснажені сили на правому березі могли опинитися в пастці, тож рішення російського командувача відвести їх на зміцнений лівий берег дійсно врятувало значну частину особового складу й техніки [38]. На ранок 11 листопада Міністерство оборони РФ оголосило про «повне завершення» відведення військ із правобережжя Дніпра («без втрат особового складу»), заявивши, що на протилежному боці річки не залишилося «жодної одиниці техніки». Західні джерела, втім, оцінювали чисельність угруповання, яке вдалося евакуювати, у 20—30 тис. військовослужбовців і кілька тисяч одиниць бойової техніки. Швидкість відступу виявилася більшою, ніж очікувало українське командування, що фактично дозволило росіянам уникнути розгрому на правобережжі [39]. Тож відступ російських військ із Херсона хоч і був для РФ принизливим, але мав організований характер, різко контрастуючи з панічною втечею під Ізюмом у вересні 2022 р.

Командувач оперативного командування «Південь» генерал-майор А. Ковальчук в інтерв'ю телеканалу «Sky News» визнав: операція зі звільнення Херсона стала успішною на 50—60 %. Він підкреслив, що головною метою було повне знищення російських сил на правому березі Дніпра, однак через обмежений час і дефіцит боєприпасів досягти цього не вдалося. Значна частина російських військ змогла відступити і згодом була перекинута на східну ділянку фронту. Інша частина продовжувала завдавати артилерійських ударів по правобережжю [40]. Таким чином, хоча стратегічної мети було досягнуто — правий берег звільнено, — операція не принесла повного військового результату.

11 листопада 2022 р. битва за Херсон завершилася перемогою ЗС України. Російські війська залишили весь правобережний плацдарм, утративши єдиний обласний центр, захоплений після 24 лютого 2022 р., а також стратегічний вихід на західний берег Дніпра. Для України це була масштабна наступальна операція, яка призвела до відновлення контролю над великим містом і територією площею близько 6200 кв. км.

* * *

Херсонська операція засвідчила, що українська армія здатна до масштабних наступальних дій проти укріпленого й чисельного противника. Її перебіг довів ефективність стратегії виснаження, коли основний акцент робиться не на швидкий прорив, а на системне руйнування логістики й тилів ворога. Тут поєднувалися різні елементи: удари по комунікаціях, поступове просування механізованих підрозділів, використання дронів і високоточної зброї. Операція показала, що командування ЗС України навчилося гнучко поєднувати маневр і вогневе ураження, зберігаючи особовий склад та досягаючи стратегічного результату. Водночас визволення Херсона мало політичний і моральний ефект, що виходив за межі суто військових здобутків. Це було перше велике місто, з якого російські війська були змушені відступити, що зміцнило віру українського суспільства в перспективу звільнення всієї території нашої держави. Для зовнішніх партнерів цей результат став підтвердженням доцільності подальшої підтримки України сучасним озброєнням. Тактика противника, спрямована на масове мінування місцевості, показала необхідність завчасної підготовки до подібних сценаріїв у майбутньому. Це виявило і проблемні моменти операції: значні втрати особового складу від мінної небезпеки продемонстрували, що для подальших наступальних дій потрібне істотне посилення інженерного забезпечення, насамперед засобів розмінування. Таким чином, Херсонська наступальна операція стала не лише підтвердженням боєздатності ЗС України, а й джерелом важливих уроків для подальшого планування масштабних наступальних дій.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Rik viiny za svobodu: Voienno-istorychnyi narys rosiisko-ukrainskoi viiny (24.02.2022 — 24.02.2023) u 4 kn. Kn. II. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Рік війни за свободу: Воєнно-історичний нарис російсько-української війни (24.02.2022 — 24.02.2023) у 4 кн. Кн. II. Київ, 2023. 198 с.].
2. Voienno-istorychnyi opys rosiisko-ukrainskoi viiny. Vyp. 7: veresen 2022 r. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Воєнно-історичний опис російсько-української війни. Вип. 7: вересень 2022 р. Київ, 2022. 168 с.].
3. Voienno-istorychnyi opys rosiisko-ukrainskoi viiny. Vyp. 8: zhovten 2022 r. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Воєнно-історичний опис російсько-української війни. Вип. 8: жовтень 2022 р. Київ, 2022. 192 с.].
4. Rik viiny za svobodu: Voienno-istorychnyi narys rosiisko-ukrainskoi viiny (24.02.2022 — 24.02.2023) u 4 kn. Kn. III. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Рік війни за свободу: Воєнно-історичний нарис російсько-української війни (24.02.2022 — 24.02.2023) у 4 кн. Кн. III. Київ, 2023. 198 с.].
5. Kyrydon, A. (Ed.). Rosiisko-ukrainska viina: Entsyklopedychnyi hlosarii. 1. Kyiv: Entsyklopedychne vydavnytstvo, 2024 [in Ukrainian].
[Російсько-українська війна: Енциклопедичний глосарій. За заг. ред. А. Киридон. Вип. 4. Київ: Енциклопедичне видавництво, 2024. 352 с.].
6. Koval, M.V. (Ed.). Rik nezlamnosti: krakh operatsii "Z". Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Рік незламності: крах операції «Z». Ред. М.В. Коваль. Київ: Видання НУОУ, 2023. 296 с.].

7. Drapatyi, M. Krov Dniprom teche: Khersonska nastupalna operatsiia. *Istoriia viiny: realii ta uroky, stratehiia maibutnoho.* Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Драпатий М. Кров Дніпром тече: Херсонська наступальна операція. *Історія війни: реалії та уроки, стратегія майбутнього.* С. Шаптала, С. Хлонь, О. Пагіря та ін. Київ, 2023. С. 118—129].
8. Holovko, V. Vtorhnennia: 2022: Shyrokomasshtabna ahresiia Rosii proty Ukrainy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2023 [in Ukrainian].
[Головко В. Вторгнення: 2022: Широкомасштабна агресія Росії проти України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 602 с.].
9. Kharuk, A. & Zhyrokhov, M. Boiova khronika 2022 r. Kyiv, 2024 [in Ukrainian].
[Харук А., Жирохов М. Бойова хроніка 2022 р. Київ, 2024. 240 с.].
10. Zhyrokhov, M. Vid Kyieva do Khersona: choho dosiahnuly ZSU za 300 dniv viiny. *Apostrof.* 20.12.2022. URL: https://apostrophe.ua/ua/article/politics/2022-12-20/ot-kieva-do-hersona-chego-dobilis-vsu-za-300-dney-voynyi/49483 [in Ukrainian].
[Жирохов М. Від Києва до Херсона: чого досягли ЗСУ за 300 днів війни. *Апостроф*. 20.12.2022. URL: https://apostrophe.ua/ua/article/politics/2022-12-20/ot-kieva-do-hersona-chego-dobilis-vsu-za-300-dney-voynyi/49483 (дата звернення: 25.08.2025)].
11. Miller, M. Why Putin will fight for Kherson: Fresh water and land bridge to Crimea. *The Washington Post.* 03.11.2022. URL: https://www.washingtonpost.com/world/2022/11/03/kherson-kakhovka-water-crimea-battle/ (дата звернення: 20.08.2025).
12. Khurshudyan, I., Sonne, P., Morgunov, S. & Hrabchuk, K. Inside the Ukrainian counteroffensive that shocked Putin and reshaped the war. *The Washington Post.* 29.12.2022. URL: https://www.washingtonpost.com/world/2022/12/29/ukraine-offensive-kharkiv-kherson-donetsk (дата звернення: 20.08.2025).
13 Miller, S. Russia's withdrawal from Kherson. *Wavell Room.* 06.01.2023. URL: https://wavellroom.com/2023/01/06/russias-withdrawal-from-kherson/ (дата звернення: 20.08.2025).
14. Kevlyuk, V. Battles In the South of Ukraine: What Is Happening In the Steppes of Kherson Oblast. *Defense Express.* 18.10.2022. URL: https://en.defence-ua.com/analysis/battles_in_the_south_of_ukraine_what_is_happening_in_the_steppes_of_kherson_oblast-4574.html (дата звернення: 20.08.2025).
15. Stepanenko, K., Hird, K., Lawlor, K., Bailey, R., Mappes, G. & Kagan, F. Russian Offensive Campaign Assessment, October 4. *ISW Press.* 04.10.2022. URL: https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-october-4 (дата звернення: 20.08.2025).
16. Payne, S. Ukraine Situation Report: Another Week, Another Fired Russian General. *The War Zone*. 29.10.2022. URL: https://www.twz.com/ukraine-situation-report-another-week-another-fired-russian-general (дата звернення: 20.08.2025).
17. Kharuk, A. Slobozhanska nastupalna operatsiia: peredumovy i pershyi etap (6—12 veresnia 2022 r.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2023. 1: 5-19. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.005 [in Ukrainian].
[Харук А. Слобожанська наступальна операція: передумови і перший етап (6—12 вересня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2023. № 1. С. 5—19. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.005].
18. U Minoborony nazvaly prizvyshcha komanduvachiv, yaki keruiut kontrnastupom ZSU na pivdni. *Radio Svoboda.* 12.11.2022. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-kontrnastup-zsu-na-pivdni-minoborony-viyna/32127919.html [in Ukrainian].
[У Міноборони назвали прізвища командувачів, які керують контрнаступом ЗСУ на півдні. *Радіо Свобода*. 12.11.2022. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-kontrnastup-zsu-na-pivdni-minoborony-viyna/32127919.html (дата звернення: 20.08.2025)].

19. DeepStateMap: Karta boiovykh dii v Ukraini. Stan linii frontu na 30 serpnia 2022 r. URL: https://deepstatemap.live [in Ukrainian].
[DeepStateMap: Карта бойових дій в Україні. Стан лінії фронту на 30 серпня 2022 р. URL: https://deepstatemap.live (дата звернення: 20.08.2025)].
20. Watling, J., Danylyuk, O. & Reynolds, N. Preliminary Lessons from Ukraine's Offensive Operations, 2022—23. *RUSI*. 2024. URL: https://static.rusi.org/lessons-learned-ukraine-offensive-2022-23.pdf (дата звернення: 20.08.2025).
21. Bryfinh Syl oborony Ukrainy. *Viiskove telebachennia Ukrainy*. 01.09.2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=3cGTzKpzO-0 [in Ukrainian].
[Брифінг Сил оборони України. *Військове телебачення України*. 01.09.2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=3cGTzKpzO-0 (дата звернення: 20.08.2025)].
22. Reynolds, N. & Watling, J. Preliminary Lessons from Ukraine's Offensive Operations, 2022—23. *RUSI*. 2023. URL: https://static.rusi.org/lessons-learned-ukraine-offensive-2022-23.pdf (дата звернення: 20.08.2025).
23 Sauer, P. Putin announces partial mobilisation and threatens nuclear retaliation in escalation of Ukraine war. *The Guardian*. 21.09.2022. URL: https://www.theguardian.com/world/2022/sep/21/putin-announces-partial-mobilisation-in-russia-in-escalation-of-ukraine-war (дата звернення: 20.08.2025).
24. Boffey, D. "We have a window": Ukraine's forces press their momentum on Kherson's frontline. *The Guardian*. 21.10.2022. URL: https://www.theguardian.com/world/2022/oct/21/we-have-a-window-ukraines-forces-press-their-momentum-on-khersons-frontline (дата звернення: 20.08.2025).
25. Yankovskyi, O. "Panichni nastroi zrostaiut": Yak na okupantiv vplyvaie prosuvannia ZSU na Khersonschyni? *Radio Svoboda*. 08.10.2022. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-zvil%CA%B9nennya-khersonshchyna-zsu-nastup/32070504.html [in Ukrainian].
[Янковський О. «Панічні настрої зростають»: Як на окупантів впливає просування ЗСУ на Херсонщині? *Радіо Свобода*. 08.10.2022. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-zvil%CA%B9nennya-khersonshchyna-zsu-nastup/32070504.html (дата звернення: 20.08.2025)].
26. Na Khersonshchyni syly oborony Pivdnia zvilnyly ponad 90 naselenykh punktiv, v yakykh meshkaiut ponad 12 tys. osib. *Ministerstvo oborony Ukrainy*. 24.10.2022. URL: https://t.me/ministry_of_defense_ua/2495 [in Ukrainian].
[На Херсонщині сили оборони Півдня звільнили понад 90 населених пунктів, в яких мешкають понад 12 тис. осіб. *Міністерство оборони України*. 24.10.2022. URL: https://t.me/ministry_of_defense_ua/2495 (дата звернення: 20.08.2025)].
27. Miller, S. Russian forces must retreat from the Dnipro before winter — or face defeat. *Wavell Room*. 01.11.2022. URL: https://wavellroom.com/2022/11/01/russia-must-retreat-dnipro (дата звернення: 20.08.2025)].
28. Russia names air force general to lead its forces in Ukraine. *Reuters*. 08.10.2022. URL: https://www.reuters.com/world/europe/russia-names-air-force-general-lead-its-forces-ukraine-2022-10-08/ (дата звернення: 20.08.2025).
29. Russian Offensive Campaign Assessment. *Institute for the Study of War*. 31.10.2022. URL: https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-october-31 (дата звернення: 20.08.2025).
30. Russia says it repelled Ukrainian offensive in Kherson region. *Reuters*. 22.10.2022. URL: https://www.reuters.com/world/europe/russia-says-it-repelled-ukrainian-offensive-kherson-region-2022-10-22/ (дата звернення: 20.08.2025).

31. Trevelyan, M. Russia abandons Ukrainian city of Kherson in major retreat. *Reuters*. 09.11.2022. URL: https://www.reuters.com/world/europe/russia-orders-pullout-west-bank-dnipro-kherson-2022-11-09 (дата звернення: 20.08.2025).
32. Hird, K., Mappes, G., Stepanenko, K., Williams, M., Klepanchuk, Y., Carl, N. & Clark, M. Russian Offensive Campaign Assessment, November 9. *Institute for the Study of War*. 09.11.2022. URL: https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-november-9 (дата звернення: 20.08.2025).
33. U Zelenskoho ne bachat oznak deokupatsii Khersona. *Radio Svoboda*. 09.11.2022. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-u-zelenskoho-ne-bachat-oznak-deokupaciji-hersona/32122879.html [in Ukrainian].
[У Зеленського не бачать ознак деокупації Херсона. *Радіо Свобода*. 09.11.2022. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-u-zelenskoho-ne-bachat-oznak-deokupaciji-hersona/32122879.html (дата звернення: 20.08.2025)].
34. Ukraine: Russians Pillage Kherson Cultural Institutions. *Human Rights Watch*. 20.12.2022. URL: https://www.hrw.org/news/2022/12/20/ukraine-russians-pillage-kherson-cultural-institutions (дата звернення: 20.08.2025).
35. Newdick, T. Ukraine Liberates Kherson, Antonivskyi Bridge Knocked Down In Russian Retreat (Updated). *The War Zone*. 11.11.2022. URL: https://www.twz.com/ukraine-liberates-kherson-antonivskyi-bridge-knocked-down-in-russian-retreat (дата звернення: 20.08.2025).
36. Beaumont, P. & Koshiw, I. Ukrainian troops approach outskirts of Kherson after taking key town. *The Guardian*. 10.11.2022. URL: https://www.theguardian.com/world/2022/nov/10/ukraine-capture-snihurivka-kherson-russia-war (дата звернення: 20.08.2025).
37. Habeshian, S. Ukraine celebrates as troops enter Kherson after Russian retreat. *Axios*. 11.11.2022. URL: https://www.axios.com/2022/11/11/russia-kherson-troops-withdraw-kremlin (дата звернення: 20.08.2025).
38. Akymova, Yu. & Hurkovska, N. U Khersoni hotuietsia "zhest dobroi voli"? Yakykh "neprostykh rishen" chekaty vid okupantiv. *RBK-Ukraina*. 19.10.2022. URL: https://www.rbc.ua/rus/news/hersoni-gotuetsya-zhest-dobroyi-voli-kih-1666185381.html [in Ukrainian].
[Акимова Ю., Гурковська Н. У Херсоні готується «жест доброї волі»? Яких «непростих рішень» чекати від окупантів. *РБК-Україна*. 19.10.2022. URL: https://www.rbc.ua/rus/news/hersoni-gotuetsya-zhest-dobroyi-voli-kih-1666185381.html (дата звернення: 20.08.2025)].
39. Russia says it has completed retreat from Kherson. *Reuters*. 11.11.2022. URL: https://www.reuters.com/world/europe/russia-says-it-has-completed-retreat-kherson-2022-11-11/ (дата звернення: 20.08.2025).
40. Haynes, D. Ukraine "preparing" for Russia to invade from north, top commander says. *Sky News*. 17.12.2022. URL: https://news.sky.com/story/ukraine-preparing-for-russia-to-invade-from-north-top-commander-says-12769459 (дата звернення: 20.08.2025).

Надійшла / Received 27.10.2025

Serhii RUDKO
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Lecturer at the Department of Tactical and Specialist Disciplines,
Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy (Lviv, Ukraine)
serhii.rudko@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4734-4276

KHERSON OFFENSIVE OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE (AUGUST 29 — NOVEMBER 11, 2022)

The purpose is to reconstruct the course of the Kherson offensive operation of the Armed Forces of Ukraine, which lasted from August 29 to November 11, 2022, and to determine its strategic, operational, and tactical significance in the context of the Russo-Ukrainian war. **The research methodology** is based on the principles of historicism and impartiality, employing the problem-chronological method and methods of military science: operational-strategic and tactical-combat analysis, assessment of force ratios, study of combat operations within the framework of "centers of gravity" and logistical hubs, as well as source criticism. **The scientific novelty** lies in a comprehensive study of the combat operations on the right bank of the Kherson region and adjacent areas of the Mykolaiv region in the autumn of 2022, an analysis of the interaction between mechanized, artillery, aviation, and special units of the Armed Forces of Ukraine, an assessment of the organization of the Russian troops' withdrawal, and the strategic consequences of the liberation of Kherson. In addition, a comparative analysis of the Kherson offensive and the Slobozhan counteroffensive operations has been conducted, which makes it possible to identify the common and distinctive features of both campaigns and to determine their place in the evolution of Ukrainian operational art. **Main results.** The Kherson offensive operation became the first large-scale offensive campaign of the Armed Forces of Ukraine within the strategic deployment of the war. It was conducted under conditions of a well-fortified enemy defense and relied on the systematic destruction of the logistics and command posts of the Russian army using precision weapons, primarily HIMARS rocket systems. Ukrainian command combined deep strikes against rear areas with the gradual advance of mechanized and artillery units. Western military-technical assistance played an important role, ensuring the effectiveness of the operation. The culmination was the liberation of the city of Kherson and the entire right-bank part of the region, with a total area of more than 6,000 square kilometers. Enemy losses in equipment and manpower were among the highest in the war at that time, while the Russian withdrawal had significant psychological and strategic consequences. The article offers a comprehensive analysis of this operation in southern Ukraine, based on verified sources and modern methods of war-historical research.

***Keywords**: Russia's war against Ukraine, Kherson offensive, Armed Forces of Ukraine, military strategy, Western assistance.*

https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.035
УДК 355.45:327.5(470+571:477)

Юрій ПОЛІЩУК
доктор історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник,
відділ політичної культури та ідеології,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України (Київ, Україна)
pum19581958@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-5605-9667

ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА ЯК СКЛАДОВА РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Мета — проаналізувати підходи зарубіжних і вітчизняних дослідників та експертів до осмислення теоретико-методологічних аспектів інформаційної війни як загальносвітового феномена, визначити ступінь висвітлення особливостей російської інформаційної війни проти України та її інструментарію, розкрити стан дослідження інформаційно-комунікаційного простору України в поточних умовах. **Методологія** базується на методах історіографічного аналізу, історіографічного синтезу. **Наукова новизна.** Вперше здійснено комплексний аналіз доробку західних і вітчизняних фахівців із дослідження інформаційної війни як складової сучасного російсько-українського протистояння. **Основні результати.** Встановлено, що предметно-об'єктним полем публікацій із проблем інформаційної війни виступають теоретико-методологічні питання цього феномена; особливості її ведення; вплив російської пропаганди на стан національно-громадянської ідентичності українців, на ціннісні орієнтації; дії української влади, громадянського суспільства щодо протидії російському ідеологічному тиску через пропаганду й дезінформацію. Визначено проблемні місця в масиві опублі-

Цитування: Поліщук Ю. Інформаційна війна як складова російської агресії проти України: історіографія проблеми. *Український історичний журнал*. 2025. № 6 (585). С. 35—49. https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.035

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

кованих праць із цієї проблематики. Проаналізовано найновіші розвідки, які ще не ставали предметом історіографічного аналізу, з'ясовано їх значущість для розкриття особливостей російської інформаційної війни. Окреслено наукові проблеми, що потребують подальшої розробки. Сформульовано рекомендації щодо подальшого опрацювання проблем інформаційної війни як складової сучасного російсько-українського протистояння.

***Ключові слова**: війна Росії проти України, інформаційна війна, ідентичність, цінності, ідеологія, пропаганда, фейк, дезінформація, історіографія.*

Причини, що обумовили початок війни Росії проти України, визначають її перебіг та окреслюють найбільш вірогідні перспективи, не вичерпуються факторами озброєнь чи мобілізаційного ресурсу. Значною мірою вони похідні від ідеологічного супроводу війни загалом і його багатоманітного втілення засобами інформаційних технологій, панівних наративів, стратегем, аргументацій. Тому ця війна, її гібридність є викликом та потрясінням не лише для України, а й для європейських країн, світу у цілому. Важливою її складовою стала інформаційна війна, яка впливає на всі сфери життя українців (ціннісні пріоритети, соціально-економічне становище, міжлюдські взаємини, побут і повсякдення, емоційний стан, громадянська активність). Фахівці звернули увагу на дослідження всіх аспектів цієї війни. Адже їх фіксування й осмислення дає можливість успішно протистояти агресору, протидіяти його інформаційному, ідеологічному тиску.

Співробітники Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського підрахували, що з 2014 по 2022 рр. в нашій країні було опубліковано 76 праць, присвячених інформаційній складовій війни [1]. І це далеко не повна кількість досліджень, адже тут не враховані розвідки закордонних авторів, а також те, що широкомасштабна агресія Росії в лютому 2022 р. значно збільшила інтерес до неї. Широкий комплекс видань та їх суспільно-політична, наукова актуальність диктують необхідність систематизації, виявлення повноти розкриття процесів і проблем, визначення питань, які ще недостатньо чи взагалі не досліджувалися.

В аналізі історіографії війни Росії проти України на сьогодні вже дещо зроблено. Одним із перших теоретико-методологічні аспекти її історіографічного дослідження розглянув О. Удод [2]. Перші ж власне історіографічні дослідження були присвячені аналізу праць із висвітлення протистояння на сході України. Зокрема Ю. Офіцинський дослідив стан вивчення вітчизняними істориками боротьби за Донбас [3]. Ю. Мацієвський проаналізував підходи як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників до оцінки тих подій [4]. М. Галів, В. Ільницький систематизували підходи українських авторів до вивчення характеру сучасної російсько-української війни [5]. Однією з найбільш ґрунтовних стала монографія, присвячена інтерпретаціям у наукових та експертно-аналітичних колах США, Сполученого Королівства, Німеччини, Франції, Італії, Греції, Польщі й Росії поточного російсько-українського конфлікту [6]. Було встановлено, зокрема, головні тенденції висвітлення, тлумачення подій в Україні та довкола неї. Втім аналіз відповідних праць свідчить про відсутність історіографічних розвідок із проблем саме інформаційної війни. Тож у цій статті зосередимо увагу на аналізі підходів зарубіжних і вітчизняних

дослідників до осмислення теоретико-методологічних аспектів інформаційної війни як загальносвітового феномена; визначимо ступінь висвітлення особливостей російської інформаційної війни та її інструментарій; розкриємо стан дослідження інформаційно-комунікаційного простору України в умовах війни та протидію влади і громадянського суспільства ідеологічному тиску Кремля.

Одна з важливих складових війни Росії проти України — інформаційна, яка стала інструментом ідеологічного тиску, маючи завдання породити сумніви в українському суспільстві щодо перемоги, поширити суперечності та домисли, внести у суспільну й індивідуальну свідомість ворожі ідеї, дезорієнтувати, залякати українців. Водночас інформаційні технології Кремль використовує й щодо свого населення. Це робиться для того, щоб максимально дискредитувати українців в очах росіян, залякати ними.

Ґрунтовні праці з питань інформаційної війни з'явилися ще в 1960-х рр. [7—8]. Але першим ужив поняття «інформаційна війна» Т. Рон 1976 р., коли в доповіді «Системи зброї та інформаційна війна» проаналізував важливість інформаційних потоків для дій противника [9]. У другій половині 1980-х рр. закінчилася «холодна війна», відбулися значні геополітичні, суспільно-політичні, соціально-економічні зміни. Під їх впливом у науковому середовищі активізувалися дослідження війн «нового покоління». Серед іншого фахівці звернули увагу на визначення поняття «інформаційна війна». Дж. Стейн, зокрема, тлумачить її як досягнення національних інтересів за допомогою інформації [10]. В. Швартау стверджує, що це «електронний конфлікт, де інформація є стратегічним здобутком, який варто захопити чи знищити» [11, с. 5]. М. Лібікі головними її завданнями вбачає маніпулювання масами задля внесення у свідомість ворожих і шкідливих ідей та поглядів, дезорієнтацію й дезінформацію, послаблення стійких переконань, залякування власного народу образом ворога, а супротивника — своєю могутністю [12].

У 1990 — на початку 2000-х рр. до вивчення проблем війн «нового покоління», й інформаційних зокрема, долучилися в Росії [13—14]. Особливу зацікавленість викликає стаття начальника генштабу збройних сил РФ В. Ґерасимова, в якій він, формулюючи «нові особливості війн XXI ст.», наголосив на зростанні ролі невійськових заходів (політичних, економічних, інформаційних, гуманітарних) у досягненні політичних і стратегічних цілей, які подеколи «за своєю ефективністю значно перевершують силу зброї». Співвідношення невійськових і військових заходів автор визначив як 4 до 1 [15].

На проблему інформаційних війн зверталася увага й в Україні [16—18]. Але цей інтерес здебільшого був епізодичним. До того ж аналіз наявних публікацій свідчить, що в них фактично відсутня російська складова, що цілком вписувалося в політику української влади 1990 — початку 2000-х рр.

Новий поштовх до вивчення згаданого феномена дав напад Росії на Україну. У вересні 2014 р. у США було опубліковано «Білу книгу» щодо протидії нетрадиційним війнам, де наголошувалося, що в Україні Кремль застосував прийоми інформаційної війни для дискредитація влади в очах населення сходу й півдня нашої держави [19, с. 3—5]. Того ж року відбулася дискусія між М. Макфолом,

С. Сестановичем і Д. Міршаймером щодо причин, перебігу та потенційних шляхів вирішення «конфлікту» [20]. Основна її цінність полягає в ретельній аргументації М. Макфола й С. Сестановича, котрі розкрили сутність російських пропагандистських наративів (РФ продовжує використовувати їх і зараз). Передусім ідеться про конструювання з Росії образу «жертви», яка начебто була «змушена» вдатися до агресії проти України через «загрозу з боку Заходу».

Значний внесок у вивчення інформаційної (в тому числі й кібер-) війни РФ проти України зробив британський аналітик К. Джайлз [21]. Дж. Макґлінн проаналізувала вплив кремлівських інформаційних технологій на свідомість росіян, яким масовано вкладалася в голови теза, що російські війська на території України, мовляв, «борються зі злом» [22]. В іншому дослідженні авторка звернула увагу на історичну пропаганду, що пронизує повсякденне життя населення Росії. Наголошується, що у цій країні «власна історія» використовується для «маніфестації особливої російської ідентичності» та виступає головною ознакою політичної лояльності й національної належності [23].

Важлива складова інформаційної війни полягає у фальсифікації причин початку бойових дій, обґрунтуванні їх «виправданості», тиражуванні цих ідей як у самій державі-агресорці, так і назовні. Особливо це активізувалося після того, як Москва взяла курс на відкриту збройну агресію проти України. Ізраїльський дослідник М. Яновський детально проаналізував кремлівські аргументи щодо виправдання «спеціальної воєнної операції»: «нелегітимність влади в Києві», «загроза Росії з боку НАТО», «захист росіян в Україні», «боротьба з нацизмом», «запобігання українській агресії» [24]. Стратегію гри з наративами «приниження» як інструмента інформаційної війни розглянув П. Померанцев, стверджуючи, що, обіцяючи росіянам «підняти Росію з колін» після «принижень 1990-х рр.», В. Путін закріпив свою популярність у РФ [25].

На думку закордонних дослідників складником російського інформаційного тиску на Захід стало ототожнення сучасної України з нацистським режимом часів Третього Райху. Так, кремлівська пропаганда щосили намагається показати українців як абсолютне зло, дискредитувати українське політичне керівництво та збройні сили в очах західної аудиторії [26].

П. Померанцев, котрий чи не найбільше із західних дослідників цікавився інформаційною війною РФ проти України, 2014 р. опублікував матеріал, в якому охарактеризував відповідну російську теорію, яка полягала в тому, щоб підкорити країну, навіть не торкаючись її. Ціль інформаційної війни — людська свідомість, психологічна сфера. В інформаційній боротьбі йдеться не лише про пропаганду, медіадебати, переконування. Це — «військова доктрина, що включає кібераґресію, економічні, медійні та інші засоби» [27]. Згодом П. Померанцев і М. Вайс визначили завдання, які Москва ставила перед інформаційною війною, розкрили методи, що мали їх забезпечити: купівля західних ЗМІ, паралізування їх роботи DDoS-атаками, звинувачення журналістів у «наклепі», вкидання в інфопростір суперечливих повідомлень, «зваблення» західних експертів, загалом через дезінформаційні кампанії роз'єднати та пересварити країни Заходу [28, с. 15].

Аналізуючи російські експансіоністські дії, нідерландський аналітик М.Г. Ван Герпен звернув увагу на сучасну кремлівську ідеологію як інструмент інформаційної війни. Її стовпами стали православ'я, владна вертикаль і «суверенна демократія» [29, с. 34]. Ці «духовні скріпи» поширювалися за допомогою пропаганди. Дж. Доґерті дослідила, як саме вона працює [30]. Дещо інший бік російської інформаційної війни розкрив Г.П. Мідттун, який уважає, що «головне поле бою» тут — свідомість українців, «їхній мозок», тож у ній домінує інформаційне і психологічне протистояння [31]. Оцінюючи практичні результати російських дій проти України, М. Войджер назвав захоплення Кримського півострова «прикладом успішного використання масштабних інформаційних операцій» [32].

Після подій 2014 р. на проблеми російського інформаційного тиску звернули увагу й вітчизняні фахівці. Найактивніше ці питання досліджував Г. Почепцов. На його думку, інформаційні війни мають на меті введення в оману масової чи індивідуальної свідомості, «виведення з ладу або десинхронізацію процесів управління суспільством і його складовими, передовсім військовими» [33, с. 169—170]. У праці 2016 р. фахівець дав нове визначення інформаційної війни, фактично змінивши об'єкт, на який вона направлена: відтепер це «найінтелектуальніший варіант військового протистояння, оскільки ... об'єкт впливу тут — людський розум. Якщо звичайна війна націлена на тіло людини, то інформаційна або смислова — на її розум» [34, с. 7]. Г. Почепцов виокремлює три типи інформаційної війни: кібер-, інформаційно-психологічна, інформаційно-смислова. Якщо перші два поняття часто зустрічаються в наукових дискусіях, то третє, тобто інформаційно-смислова війна, ще не дуже вживане. Вона «має справу не так із фактами, як зі смислами, які ведуть до певної інтерпретації фактів» [34, с. 5]. У 2017 р. дослідник опублікував монографію, де розглядаються новітні технології інформаційного впливу, що їх або лише почали використовувати, або використовуватимуть у майбутньому [35].

Н. Семен розкрив методи, які Росія активно застосувала в Україні: дезінформування, маніпулювання, пропаганда, намагання змінити громадську думку, психологічний і психотропний тиск, поширення чуток [36, с. 24]. А. Стадник проаналізувала головні ознаки інформаційної війни, визначає та характеризує основні її моделі: масової демонстрації, пропагандистської комунікації, дезінформаційної та кампанії нейтралізації, масової комунікації, семіотичну, резонансного впливу [37, с. 84—85]. На думку авторки, особливістю інформаційної війни, яку Росія веде проти України, стала її «віртуалізація» [37, с. 88].

Особливу увагу вітчизняні фахівці приділили вивченню практичних аспектів. Так, М. Зубарєва, узагальнивши підходи попередників до дефініції «інформаційна війна», визначила її основні психологічні риси, закономірності та наслідки, а також проаналізувала особливості інформаційної війни між Росією та Україною [38]. Г. Сасин дослідив історію інформаційних атак РФ, розглянув застосування маніпулятивних, психоінформаційних технологій, давши пропозиції щодо захисту інфопростору нашої країни [39]. А. Киричок визначив основні етапи інформаційного протистояння, охарактеризував їх і зробив висновки щодо подальших дій України. Однак викликає питання назва його статті, в якій об'єктом дослідження визначено

історіографічний аналіз. Натомість автор розглядає безпосередньо інформаційно-ідеологічне протистояння і про аналіз наявної літератури не згадує [40].

Багато уваги вітчизняні дослідники приділити інструментарію інформаційної війни Кремля. Так, Ю. Горбань, наголосивши, що її метою виступає ослаблення моральних і матеріальних сил супротивника та зміцнення власних, підкреслив, що РФ наслідує методи та прийоми ідеологів нацистської Німеччини [41, с. 137—138]. М. Гетьманчук, на відміну від попередніх дослідників, котрі в основному аналізували дії лише з російського боку, вивчає інформаційні механізми обох сторін війни та звертає увагу на помилки, допущені у цій сфері українською владою [42].

Один із головних інструментів інформаційної війни — пропаганда. Тож В. Ткач дослідив цей феномен саме як складник інформаційної війни Росії проти України, визначив головні цільові групи, основні засоби пропаганди, інструменти, методи й порядок її здійснення [43]. Особливості російської просвітницької та маніпулятивної пропаганди вивчав В. Лизанчук, розкривши методи протидії їй на засадах україноцентризму [44]. О. Підлуцький провів «інвентаризацію» сучасних російських пропагандистських міфів і запропонував засоби їх спростування [45]. О. Удод звернув увагу на роль та місце історичної пропаганди РФ в інформаційній війні. Проаналізувавши її антиукраїнський характер, він аргументовано доводить, що надійним антидотом тут виступає сучасний український історичний наратив [46].

Одним з інструментів пропаганди є книжки, через зміст яких можна «приховано маніпулювати поведінкою конкретних людей і соціальних груп» [47, с. 30]. О. Савченко дослідила застосування в інформаційній війні Росії проти України «м'якої сили» у вигляді друкованих видань. Для цього авторка проаналізувала ті з них, що присвячувалися Україні та були випущені у світ видавництвами РФ упродовж 2013—2017 рр. (причому з 2014 р. кількість назв і тиражі різко зросли) [47, с. 31]. В основному це були видання, що з російської перспективи «висвітлювали» історію націоналістичного підпілля у Західній Україні 1940—1950-х рр., події зими 2013—2014 рр., суспільні трансформації, воєнні дії на сході нашої держави, загалом історію України й Росії. Авторка показала механізм застосування книжки як інструмента інформаційно-мережевої війни [47, с. 33]. Дещо з іншого боку до цієї теми підійшли співробітники Інституту історії України НАН України. В дослідженні, присвяченому російським підручникам з історії як «школі ненависті й ворожнечі» наголошується, що ці видання подають «світоглядні дороговкази, ціннісні настанови та культурні вимоги в рецепції історичного часу і простору» [48, с. 4]. Висновок однозначний: у підручниках з історії Росії й усесвітньої історії для 10—11 класів, за якими російська влада організувала навчання українських дітей на тимчасово окупованих територіях, панує «великодержавна доцільність» та історія «керованої спільноти-юрби», котра «героїчними й жертовними звершеннями», «трудовими подвигами» розбудовує, а також невпинно розширює рамки територіальних «здобутків» держави-імперії [48, с. 51]. Це створює значні загрози для української ідентичності та національної безпеки, тож автори запропонували конкретні рекомендації щодо «протидії російській іс-

торичній пропаганді та реалізації т. зв. когнітивної деокупації» [48, с. 52—53]. Аналогічні підходи характерні для проаналізованих В. Яременком підручників з історії, що використовуються у школах власне Росії [49]. Водночас російські окупанти на захоплених територіях України активно знищують українськоцентричну літературу, особливо з історії [50].

Не оминули дослідники й механізми поширення пропаганди РФ. Так, В. Брадов проаналізував сепаратистські мас-медіа Донеччини та російські інформаційні інтернет-ресурси, що активно працюють у регіоні, показав особливості формування пропагандистського антиукраїнського контенту [51]. В іншій статті фахівець охарактеризував інтернет-ресурси, що працюють у краї, встановив, що всі вони створені в результаті адміністративних рішень, за фінансової й матеріально-технічної підтримки окупаційної влади, а головною умовою їх існування стала безальтернативна антиукраїнська спрямованість [52, с. 101].

За допомогою такого важливого інструмента пропагандистської машини, як фальшивки (фейки), кремлівські політтехнологи намагаються сформувати у свідомості українців віртуальну «реальність», де України як держави не існує, а самі вони — просто «хворі росіяни». Вітчизняні дослідники звернули увагу на питання теоретико-методологічного розуміння цього феномена. О. Саприкін дав визначення понять «фейк» і «фейковий ресурс», розкрив їхні ознаки та властивості, надавши рекомендації щодо розпізнавання фейкових повідомлень і ресурсів [53]. Ці питання досліджували також І. Мудра [54], О. Кіца [55]. У 2019 р. Г. Почепцов опублікував монографію, присвячену «віртуальним війнам» і фейкам, впливу їх на людину [56]. У праці 2020 р. фахівець обґрунтував, що фейки стали результатом використання соціальних медіа, які дозволяють сегментувати цільову аудиторію, роблячи акцент на найбільш вразливих до дезінформації групах. Г. Почепцов дослідив технологію створення фейків, розкрив причини і шляхи швидкого їх поширення та можливі методи боротьби з ними [57]. Практичні питання боротьби з фейками в умовах війни Росії проти України досліджували також Г. Пєвцов, С. Залкін, С. Сідченко, К. Хударковський [58], Ю. Завгородня [59], Є. Глущук [60].

Комплексним дослідженням пропаганди як інструмента інформаційної війни стала праця А. Боброва — одна з перших із цієї проблеми. Автор звернув увагу на використання образів «герої», «символи єднання», які «допомагають розділяти біль, відчуття страху, люті чи захоплення». А. Бобров аналізує як російські «символи єднання», так й українські, визначає найефективніших розповсюджувачів пропаганди. У праці вперше зібрано найбільш поширені приклади пропагандистських і контрпропагандистських прийомів, що їх застосовують обидві сторони в умовах відкритого збройного протистояння. При цьому А. Бобров проводить паралелі з воєнною пропагандою часів Другої світової [61].

Інформаційна війна, яку Кремль веде проти України, вимагає активної протидії як із боку української влади, так й суспільства. Це здійснюється за допомогою державної інформаційної політики, що складається із засобів і дій щодо отримання, використання, поширення, зберігання інформації та забезпечення захисту вітчизняного інформаційного простору. У цій сфері вже нагромаджено

певний як позитивний, так і негативний досвід. Зокрема Д. Дубов [62], О. Пунда, О. Добрянська, Н. Новицька [63], І. Залєвська, Г. Удренас [64], Н. Голованова [65] проаналізували сучасний стан державної інфополітики в Україні, запропонували нові підходи до її вдосконалення, розкрили головні види інформаційних загроз, які виникли в умовах війни. Ж. Денисюк дослідила роль пропаганди та контрпропаганди у структурі інформаційної політики нашої держави [66]. Більш комплексно до вивчення проблем державної інфополітики підійшов Ю. Ніколаєвець, який установив, що вона напряму залежить як від перебігу бойових дій, так і від інформаційно-психологічних операцій. На думку автора, значно зросла роль соціальних мереж, орієнтованих на індивідуалізацію контенту [67].

* * *

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що предметно-об'єктним полем публікацій із проблем інформаційної війни є теоретико-методологічні питання цього феномена; особливості ведення її Росією проти України; вплив російської пропаганди на стан національно-громадянської ідентичності українців, їхні ціннісні пріоритети; дії української влади, громадянського суспільства у сфері пропаганди й контрпропаганди. Кожна з цих складових має свою нішу в історіографії теми.

Робота дослідників над цими питаннями тісно пов'язана з активністю російського агресора як на лінії бойового зіткнення, так і на інформаційному фронті. Саме вона переважно визначала тематику студіювань. Беручи за точку відліку початок 2014 р. можна виділити два головні історіографічні періоди. Перший (початок 2014 — лютий 2022 рр.) зумовлений подіями «Революції гідності», захопленням Росією Кримського півострова, активізацією «гібридної» та розв'язанням реальної війни на сході нашої держави. Характеризується зростанням уваги дослідників до теоретико-методологічних аспектів феномена інформаційної війни, особливостей застосування її інструментарію в Україні. Загальною вадою праць цього періоду стало певне згладжування наявних «гострих кутів» у практичній діяльності державних органів. Від лютого 2022 р. бере початок другий період. Повномасштабне вторгнення військ РФ змусило по-іншому подивитися на ситуацію й дати відповіді на питання, як протистояти навалі не лише зі зброєю в руках, а й ідеологічно, інформаційно та що для цього мають робити держава, громадянське суспільство, кожен українець. Цей період триває, тож регулярно з'являються нові праці. Найбільше уваги в них приділяється аналізу впливу російської інформаційної війни на кристалізацію української національно-громадянської ідентичності, ціннісних пріоритетів громадян, стану інформаційно-комунікативного середовища нашої країни, боротьбі з ідеологічним тиском ворога (дезінформації, фейки тощо).

Зауважимо, що у працях подеколи ще спостерігаються різночитання у трактуванні певних понять і термінів («інформаційна війна», «гібридна війна», «смислова війна», «фейки» та ін.), що ускладнює розуміння цих феноменів. Помітний також значний дисбаланс у дослідженні окремих складових російсько-української інформаційної війни. Так, чисельно вирізняються публікації з питань інформаційної, ідеологічної складових російської «гібридної війни» проти України, впливу її

на національно-громадянську ідентичність українців, визначення поняття «інформаційна війна», її сутності, змісту, технологій, а також історичні витоки й сучасні особливості інформаційного тиску РФ на Україну. Натомість значно менше досліджень з інформаційно-психологічних аспектів інформаційної війни Росії, діяльності державних та особливо громадських інституцій щодо захисту інформаційно-комунікативного простору нашої держави. Деякі важливі складові цієї проблеми взагалі залишилися на узбіччі (російська інформаційно-пропагандистська обробка населення на тимчасово окупованих територіях України, морально-психологічний стан внутрішніх і зовнішніх українських переселенців тощо).

Проведений аналіз дозволяє сформулювати певні рекомендації. Зокрема йдеться насамперед про посилення уваги до вивчення впливу російської інформаційної війни на суспільні цінності та ціннісні пріоритети українців; протидії влади, громадянського суспільства ідеологічному тиску ворога; механізмів консолідації українського суспільства навколо ідей перемоги над російським агресором; морально-психологічного стану внутрішніх і зовнішніх українських переселенців, які зазнають постійних російських інформаційних атак і політики влади щодо них; особливостей українського інформаційного впливу на населення тимчасово окупованих ворогом територій нашої держави.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Blyndaruk, S., Dudnik, O. & Shtykh, P. Anatomiia rosiisko-ukrainskoho konfliktu (2014—2022 rr.) v epokhu hibrydnykh viin. URL: http://www.nbuv.gov.ua/node/5937 [in Ukrainian].
   [Блиндарук С., Дуднік О., Штих П. Анатомія російсько-українського конфлікту (2014—2022 рр.) в епоху гібридних війн. URL: http://www.nbuv.gov.ua/node/5937 (дата звернення: 25.03.2024)].
2. Udod, O. Chy nastav chas dlia istoriohrafichnoho osmyslennia viiny Rosii proty Ukrainy? *Perelom: viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. Dialohy z istorykamy*. Kn. 3. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NANU, 2023. 823-825 [in Ukrainian].
   [Удод О. Чи настав час для історіографічного осмислення війни Росії проти України? *Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками.* Кн. 3. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2023. С. 823—825].
3. Ofitsynskyi, Yu. Rosiiska ahresiia na Donbasi v suchasnii ukrainskii istoriohrafii. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorychni nauky*. 6: 128-135 [in Ukrainian].
   [Офіцинський Ю. Російська агресія на Донбасі в сучасній українській історіографії. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки*. Вип. 6. С. 128—135].
4. Matsiievskyi, Yu. Vnutrishnii konflikt chy prykhovana ahresiia: akademichna dyskusiia ta ekspertni otsinky viiny na Donbasi. *Politychne zhyttia.* 2019. 2: 55-68 [in Ukrainian].
   [Мацієвський Ю. Внутрішній конфлікт чи прихована агресія: академічна дискусія та експертні оцінки війни на Донбасі. *Політичне життя.* Вип. 2. Острог, 2019. С. 55—68].
5. Haliv, M. & Ilnytskyi, V. Kharakter suchasnoi rosiisko-ukrainskoi viiny (2014—2023): vitchyznianyi istoriohrafichnyi dyskurs. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriia Istoriia.* 2023. 13/55: 48-73 [in Ukrainian].

[Галів М., Ільницький В. Характер сучасної російсько-української війни (2014—2023): вітчизняний історіографічний дискурс. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія.* Вип. 13/55. Дрогобич, 2023. С. 48—73].
6. Interpretatsii rosiisko-ukrainskoho konfliktu v zakhidnykh naukovykh i ekspertno-analitychnykh pratsiakh. Kyiv: IPiEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2020 [in Ukrainian].
[Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях. Відп. ред. В. Кулик. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2020. 328 с.].
7. Messner, E. Vsemirnaia miatezhevoina. Moscow; Zhukovsky, 2004 [in Russian].
[Месснер Э. Всемирная мятежевойна. Москва; Жуковский, 2004. 511 с.].
8. McLuhan, M. Understanding Media: The Extensions of Man. 1st ed. McGraw Hill, 1964.
9. Pocheptsov, H. Informatsionnaia voina: opredeleniia i bazovye poniatiia. URL: https://psyfactor.org/psyops/infowar25.htm [in Russian].
[Почепцов Г. Информационная война: определения и базовые понятия. URL: https://psyfactor.org/psyops/infowar25.htm (дата звернення: 24.08.2025)].
10. Stein, G.J. AWC information warfare. URL: http://www.airpower.maxwell.af.mil/airchronicles/apj/apj95/spr95_files/stein.htm
11. Schwartau, W. An introduction to information warfare. War in the information age: new challenges for U.S. security policy. Washington etc. 1997.
12. Viina informatsiina. URL: http://librarychl.kr.ua/kn_in/informatoria/inf-v.php [in Ukrainian].
[Війна інформаційна. URL: http://librarychl.kr.ua/kn_in/informatoria/inf-v.php (дата звернення: 08.12.2024)].
13. Greshevnikov, A. Informatsionnaia voina. Moscow, 1999 [in Russian].
[Грешевников А. Информационная война. Москва, 1999].
14. Rastorguev, S.P. Informatsionnaia voina. Moscow, 1998 [in Russian].
[Расторгуев С.П. Информационная война. Москва, 1998].
15. Gerasimov, V. Tsennost nauki v predvidenii. *Voenno-promyshlennyj kurer.* 2013. 8(476) [in Russian].
[Герасимов В. Ценность науки в предвидении. *Военно-промышленный курьер*. 2013. № 8(476)].
16. Horbenko, I., Dolhov, V. & Hrinchenko, T. Informatsiina viina — sutnist, metody ta zasoby vedennia. Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Горбенко І., Долгов В., Грінченко Т. Інформаційна війна — сутність, методи та засоби ведення. Київ: Наука, 1998].
17. Babenko, Yu. Informatsiina viina — zbroia masovoho znyshchennia! URL: https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2006/04/20/4399050 [in Ukrainian].
[Бабенко Ю. Інформаційна війна — зброя масового знищення! URL: https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2006/04/20/4399050 (дата звернення: 02.12.2024)].
18. Horbulin, V.P., Dodonov, O.H. & Lande, D.V. Informatsiini operatsii ta bezpeka suspilstva: zahrozy, protydiia, modeliuvannia. Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Горбулін В.П., Додонов О.Г., Ланде Д.В. Інформаційні операції та безпека суспільства: загрози, протидія, моделювання. Київ, 2009. 164 с.].
19. Counter-Unconventional Warfare. Whitepaper: Public Intelligence. 2014. URL: https://info.publicintelligence.net/USASOC-CounterUnconventionalWarfare.pdf (дата звернення: 09.07.2023).
20. McFaul, M., Sestanovich, S. & Mearsheimer, J. Faulty Powers: Who Started the Ukraine Crisis? *Foreign Affairs.* 2014. 93, 6: 167-178.
21. Ukrainsku informatsiinu stiikist nedootsinyly i u Rosii, i na Zakhodi. URL: https://ukrline.info/2024/02/17/chatham-house/ [in Ukrainian].

[Українську інформаційну стійкість недооцінили й у Росії, і на Заході. URL: https://ukrline.info/2024/02/17/chatham-house/ (дата звернення: 20.09.2025)].
22. McGlynn, J. Russia's War. Polity Press, 2023.
23. McGlynn, J. Memory Makers. The Politics of the Past in Putin's Russia. London: Bloomsbury, 2023.
24. Yanovskyi, M. Ob odnoi «neodnoznachnoi» voine. URL: https://www.academia.edu/90357817/Об_одной_неоднозначной_войне [in Russian].
[Яновский М. Об одной «неоднозначной» войне. URL: https://www.academia.edu/90357817/Об_одной_неоднозначной_войне (дата звернення: 26.09.2025)].
25. Pomerantsev, P. How to win an information war: The propagandist who outwitted Hitler. London: Faber & Faber. 2024.
26. Kragh, M. Ukraine as Putin's ideological project. URL: https://www.ui.se/globalassets/ui.se-eng/publications/sceeus/ukraine-as-putins-ideological-project.pdf (дата звернення: 21.04.2022).
27. Pomerantsev, P. Can Ukraine Win Its Information War With Russia? URL: http://www.theatlantic.com/international/archive/2014/06/can-ukraine-win-its-information-war-withrussia/372564/ (дата звернення: 06.07.2024).
28. Pomerantsev, P. & Vais, M. Ugroza nerealnosti: informatsiya, kultura i dengi kak oruzhie Kremlia. New York, 2015 [in Russian].
[Померанцев П., Вайс М. Угроза нереальности: информация, культура и деньги как оружие Кремля. Нью-Йорк: Институт современной России, 2015. 48 с.].
29. Kherpen, M.Kh. Van. Viiny Putina. Chechnia, Hruziia, Ukraina: nezasvoieni uroky mynuloho. Kharkiv, 2016 [in Ukrainian].
[Херпен М.Х. Ван. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків: Віват, 2016. 304 с.].
30. Doherti, Dz. Usi breshut, abo yak transformuvalysia rosiiski ZMI. URL: https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/11448/2014-08-21-usi-breshut-abo-yak-transformuvalysya-rosiyski-zmi/ [in Ukrainian].
[Догерті Дж. Усі брешуть, або як трансформувалися російські ЗМІ. URL: https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/11448/2014-08-21-usi-breshut-abo-yak-transformuvalysya-rosiyski-zmi/ (дата звернення: 03.02.2025)].
31. Midttun, H.P. Bytva umiv. Hibrydna viina — tse vplyv na liudei, z metoiu pidvesty yikh do svidomoho chy nesvidomoho vyboru, korysnoho dlia ahresora. URL: https://texty.org.ua/articles/101043/bytva-umiv-gibrydna-vijna-ce-vplyv-na-lyudej-z-metoyu-pidvesty-yih-do-svidomoho-chy-nesvidomoho-vyboru-korysnoho-dlya-ahresora/ [in Ukrainian].
[Мідттун Г.П. Битва умів. Гібридна війна — це вплив на людей, з метою підвести їх до свідомого чи несвідомого вибору, корисного для агресора. URL: https://texty.org.ua/articles/101043/bytva-umiv-gibrydna-vijna-ce-vplyv-na-lyudej-z-metoyu-pidvesty-yih-do-svidomoho-chy-nesvidomoho-vyboru-korysnoho-dlya-ahresora/ (дата звернення: 03.04.2025)].
32. Voidzher, M. U nynishnii rosiiskii hibrydnii viini nemaie nichoho pryntsypovo novoho. URL: https://tyzhden.ua/mark-vojdzher-u-nynishnij-rosijskij-hibrydnij-vijni-nemaie-nichoho-pryntsypovo-novoho/ [in Ukrainian].
[Войджер М. У нинішній російській гібридній війні немає нічого принципово нового. URL: https://tyzhden.ua/mark-vojdzher-u-nynishnij-rosijskij-hibrydnij-vijni-nemaie-nichoho-pryntsypovo-novoho/ (дата звернення: 10.04.2025)].
33. Pocheptsov, H. Suchasni informatsiini viiny. Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2015. 497 с.].
34. Pocheptsov, H. Smysly i viiny: Ukraina i Rosiia v informatsiinii i smyslovii viinakh. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].

[Почепцов Г. Смисли і війни: Україна і Росія в інформаційній і смисловій війнах. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2016. 312 с.].
35. Pocheptsov, H. Vid pokemoniv do hibrydnykh viin: novi komunikatyvni tekhnolohii XXI st. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Почепцов Г. Від покемонів до гібридних війн: нові комунікативні технології XXI ст. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2017. 260 с.].
36. Semen, N.F. Poniattia «informatsiina viina» v konteksti sotsialnykh komunikatsii. *Derzhava ta rehiony (Sotsialni komunikatsii).* 2016. 1: 22-25 [in Ukrainian].
[Семен Н.Ф. Поняття «інформаційна війна» в контексті соціальних комунікацій. *Держава та регіони (Соціальні комунікації).* Вип. 1. Запоріжжя, 2016. С. 22—25].
37. Stadnyk, A.H. Osnovni modeli orhanizatsii informatsiinykh viin ta yikh riznovydy. *Sotsialni tekhnolohii: aktualni problemy teorii ta praktyky.* 2015. 67/68: 81-91 [in Ukrainian].
[Стадник А.Г. Основні моделі організації інформаційних війн та їх різновиди. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики.* Вип. 67/68. Одеса, 2015. С. 81—91].
38. Zubarieva, M.A. Analiz informatsiinoi viiny mizh Rosiieiu ta Ukrainoiu v informatsiinomu suspilstvi. *Informatsiine suspilstvo.* 2015. 21: 6-11 [in Ukrainian].
[Зубарєва М.А. Аналіз інформаційної війни між Росією та Україною в інформаційному суспільстві. *Інформаційне суспільство*. Вип. 21. Київ, 2015. С. 6—11].
39. Sasyn, H.V. Informatsiina viina: sutnist, zasoby realizatsii, rezultaty ta mozhlyvosti protydii (na prykladi rosiiskoi ekspansii v ukrainskyi prostir). *Hrani*. 2015. 3: 18-23 [in Ukrainian].
[Сасин Г.В. Інформаційна війна: сутність, засоби реалізації, результати та можливості протидії (на прикладі російської експансії в український простір). *Грані*. Вип. 3. Дніпропетровськ, 2015. С. 18—23].
40. Kyrychok, A.P. Istoriohrafichnyi analiz rosiisko-ukrainskoi informatsiinoi viiny. *Derzhava ta rehiony. Ser. Sotsialni komunikatsii*. 2017. 3: 23-27 [in Ukrainian].
[Киричок А.П. Історіографічний аналіз російсько-української інформаційної війни. *Держава та регіони. Сер. Соціальні комунікації.* Вип. 3. Запоріжжя, 2017. С. 23—27].
41. Horban, Yu.O. Informatsiina viina proty Ukrainy ta zasoby yii vedennia. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy.* 2015. 1: 136-141 [in Ukrainian].
[Горбань Ю.О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України.* Вип. 1. Київ, 2015. С. 136—141].
42. Hetmanchuk, M.P. «Hibrydna viina» Rosii proty Ukrainy: informatsiinyi aspekt. *Viiskovo-naukovyi visnyk.* 2017. 27: 296-307 [in Ukrainian].
[Гетьманчук М.П. «Гібридна війна» Росії проти України: інформаційний аспект. *Військово-науковий вісник.* Вип. 27. Львів, 2017. С. 296—307].
43. Tkach, V.F. Spetspropahanda yak informatsiinyi skladnyk hibrydnoi viiny Rosii proty Ukrainy. *Stratehichni priorytety. Seriia: Polityka.* 2016. 1: 99-109 [in Ukrainian].
[Ткач В.Ф. Спецпропаганда як інформаційний складник гібридної війни Росії проти України. *Стратегічні пріоритети. Серія: Політика.* Вип. 1. Київ, 2016. С. 99—109].
44. Lyzanchuk, V. Prosvitnytska i manipuliatyvna propahanda v umovakh nynishnoi rosiisko-ukrainskoi viiny. *Tele- ta radiozhurnalistyka*. 2018. 17: 22-51 [in Ukrainian].
[Лизанчук В. Просвітницька і маніпулятивна пропаганда в умовах нинішньої російсько-української війни. *Теле- та радіожурналістика.* Вип. 17. Львів, 2018. С. 22—51].
45. Pidlutskyi, O.H. Mify rosiiskoi informatsiinoi viiny protyy Ukrainy. *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky.* 2017. 2: 13-21 [in Ukrainian].
[Підлуцький О.Г. Міфи російської інформаційної війни проти України. *Наукові записки Інституту журналістики.* Вип. 2. Київ, 2017. С. 13—21].

46. Udod, O. Suchasnyi ukrainskyi istorychnyi naratyv yak zasib dekonstruktsii rosiiskoi istorychnoi propahandy: Metodychni materialy do serii vebinariv dlia vchyteliv istorii. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2024 [in Ukrainian].
[Удод О. Сучасний український історичний наратив як засіб деконструкції російської історичної пропаганди: Методичні матеріали до серії вебінарів для вчителів історії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2024. 30 с.].
47. Senchenko, O. «Miaka syla»: knyhy u hibrydnii viini Rosii proty Ukrainy. *Visnyk Knyzhkovoi palaty.* 2018. 4: 30-38 [in Ukrainian].
[Сенченко О. «М'яка сила»: книги у гібридній війні Росії проти України. *Вісник Книжкової палати.* Вип. 4. Київ, 2018. С. 30—38].
48. Rosiiski pidruchnyky z istorii: shkola nenavysti i vorozhnechi: Analitychna zapyska. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, In-t pedahohiky NAPN Ukrainy, 2023 [in Ukrainian].
[Російські підручники з історії: школа ненависті і ворожнечі: Аналітична записка. Київ: Інститут історії України НАН України, Інститут педагогіки НАПН України, 2023. 57 с.].
49. Yaremenko, V. Ukraina u shkilnii istorii putinskoi Rosii (do 2021 r.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2023. 3: 176-196. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.176 [in Ukrainian].
[Яременко В. Україна у шкільній історії путінської Росії (до 2021 р.). *Український історичний журнал.* 2023. 3. С. 176—196].
50. Udod, O. Chomu rosiiski okupanty spaliuiut ukrainski pidruchnyky z istorii? *Perelom: viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny: Dialohy z istorykamy.* Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2023. 3: 814-816 [in Ukrainian].
[Удод О. Чому російські окупанти спалюють українські підручники з історії? *Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини: Діалоги з істориками.* Кн. 3. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. С. 814—816].
51. Bradov, V. Kontent merezhi yak chynnyk informatsiinoi ahresii. *Obraz*. 2020. 2(34): 88-97. DOI: https://doi.org/10.21272/Obraz.2020.2(34)-88-97 [in Ukrainian].
[Брадов В. Контент мережі як чинник інформаційної агресії. *Образ*. Вип. 2(34). Суми, 2020. С. 88—97].
52. Bradov, V. Formuvannia merezhevoho instrumentariiu informatsiinoi viiny (na prykladi ahresii Rosii proty Ukrainy). *Derzhava ta rehiony. Seriia: Sotsialni komunikatsii.* 2021. 2: 96-103 [in Ukrainian].
[Брадов В. Формування мережевого інструментарію інформаційної війни (на прикладі агресії Росії проти України). *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації.* Вип. 2. Запоріжжя, 2021. С. 96—103].
53. Saprykin, O.A. Feik yak instrument informatsiinoi viiny proty Ukrainy. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia.* 2016. 1: 87-94 [in Ukrainian].
[Саприкін О.А. Фейк як інструмент інформаційної війни проти України. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія.* Вип. 1. Київ, 2016. С. 87—94].
54. Mudra, I. Poniattia «feik» ta yoho vydy u ZMI. *Tele- ta radiozhurnalistyka.* 2016. 15: 184-188 [in Ukrainian].
[Мудра І. Поняття «фейк» та його види у ЗМІ. *Теле- та радіожурналістика.* Вип. 15. Львів, 2016. С. 184—188].
55. Kitsa, O.M. Feikova informatsiia v ukrainskykh sotsialnykh media: poniattia, vydy, vplyv na audytoriiu. *Naukovi zapysky. Sotsialni komunikatsii.* 2016. 1(52): 281-287 [in Ukrainian].
[Кіца О.М. Фейкова інформація в українських соціальних медіа: поняття, види, вплив на аудиторію. *Наукові записки. Соціальні комунікації.* Вип. 1(52). Львів, 2016. С. 281—287].

56. Pocheptsov, G. Virtualnye vojny. Feiki. Kharkiv, 2019 [in Russian].
[Почепцов Г. Виртуальные войны. Фейки. Харків: Фоліо, 2019. 620 с.].
57. Pocheptsov, H. Feik. Tekhnolohii spotvorennia realnosti. Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Почепцов Г. Фейк. Технології спотворення реальності. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2020. 224 с.].
58. Pievtsov, H.V., Zalkin, S.V., Sidchenko, S.O. & Khudarkovskyi, K.I. Informatsiino-psykholohichni operatsii Rosiiskoi Federatsii v Ukraini: modeli vplyvu ta napriamky protydii. *Nauka i oborona.* 2015. 2: 28-32 [in Ukrainian].
[Пєвцов Г.В., Залкін С.В., Сідченко С.О., Хударковський К.І. Інформаційно-психологічні операції Російської Федерації в Україні: моделі впливу та напрямки протидії. *Наука і оборона.* Вип. 2. Київ, 2015. С. 28—32].
59. Zavhorodnia, Yu.V. Feiky yak suchasna forma politychnoho protyborstva u kiberprostori. *Rehionalni studii.* 2022. 28: 67-71. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-6170/2022.28.12 [in Ukrainian].
[Завгородня Ю.В. Фейки як сучасна форма політичного протиборства у кіберпросторі. *Регіональні студії.* Вип. 28. Ужгород, 2022. С. 67—71].
60. Hlushchuk, Ye. Feiky yak instrument tysku v umovakh viiny: spetsyfika zastosuvannia ta spryiniattia. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho*. 2023. 67: 96-107 [in Ukrainian].
[Глущук Є. Фейки як інструмент тиску в умовах війни: специфіка застосування та сприйняття. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.* Вип. 67. Київ, 2023. С. 96—107].
61. Bobrov, A. Propahanda 2023: informatsiini viiny pid chas rosiiskoi ahresii. Kharkiv, 2023 [in Ukrainian].
[Бобров А. Пропаганда 2023: інформаційні війни під час російської агресії. Харків: Фоліо, 2023. 158 с.].
62. Dubov, D.V. Derzhavna informatsiina polityka Ukrainy v umovakh hibrydnoho myru ta viiny. *Stratehichni priorytety*. 2016. 3: 86-93 [in Ukrainian].
[Дубов Д.В. Державна інформаційна політика України в умовах гібридного миру та війни. *Стратегічні пріоритети*. Вип. 3. Київ, 2016. С. 86—93].
63. Punda, O., Dobrianska, O., ... Novytska, N. Pryntsypy informatsiinoi polityky v umovakh viiny ta yikh normatyvno-pravove zakriplennia. *Sotsiolohiia prava*. 2022. 1/2: 60-65 [in Ukrainian].
[Пунда О., Добрянська О., ... Новицька Н. Принципи інформаційної політики в умовах війни та їх нормативно-правове закріплення. *Соціологія права.* Вип. 1/2. Київ, 2022. С. 60—65].
64. Zalievska, I. & Udrenas, H. Informatsiina bezpeka Ukrainy v umovakh rosiiskoi viiskovoi ahresii. *Pivdennoukrainskyi pravnychyi chasopys.* 2022. 1/2: 20-26. DOI: https://doi.org/10.32850/sulj.2022.1-2.4 [in Ukrainian].
[Залєвська І., Удренас Г. Інформаційна безпека України в умовах російської військової агресії. *Південноукраїнський правничий часопис.* Вип. 1/2. Одеса, 2022. С. 20—26].
65. Holovanova, N. Informatsiina polityka Ukrainy v umovakh viiny (arkhetypnyi pidkhid). *Naukovi perspektyvy.* 2022. 6: 57-70. DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-6(24)-57-70 [in Ukrainian].
[Голованова Н. Інформаційна політика України в умовах війни (архетипний підхід). *Наукові перспективи*. Вип. 6. Київ, 2022. С. 57—70].
66. Denysiuk, Zh.Z. Propahanda ta kontrpropahanda v konteksti stratehii derzhavnoi informatsiinoi polityky. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriia: Derzhavne upravlinnia.* 2021. 32(71). 2: 46-51. DOI: https://doi.org/10.32838/TNU-2663-6468/2021.2/08 [in Ukrainian].

[Денисюк Ж.З. Пропаганда та контрпропаганда в контексті стратегій державної інформаційної політики. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління.* Т. 32(71). № 2. Київ, 2021. С. 46—51].

67. Nikolaiets, Yu. Derzhavna informatsiina polityka Ukrainy v umovakh povnomasshtabnoho voiennoho vtorhnennia Rosiiskoi Federatsii: suspilno-mobilizatsiinyi potentsial i efektyvnist. *Politychni doslidzhennia.* 2024. 1(7): 42-67. DOI: https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-1-3 [in Ukrainian].
[Ніколаєць Ю. Державна інформаційна політика України в умовах повномасштабного воєнного вторгнення Російської Федерації: суспільно-мобілізаційний потенціал і ефективність. *Політичні дослідження.* Вип. 1(7). Київ, 2024. С. 42—67].

Надійшла / Received 30.09.2025

Yurii POLISHCHUK
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Leading Research Fellow, Department of Political Culture and Ideology,
I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
pum19581958@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-5605-9667

INFORMATION WARFARE AS A COMPONENT OF RUSSIAN AGGRESSION AGAINST UKRAINE: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

The purpose is to analyze the approaches of foreign and domestic scientists and experts to understanding the theoretical and methodological aspects of "information warfare" as a global phenomenon; to determine the degree of coverage of the features of the Russian information warfare against Ukraine and its tools; to reveal the state of research on the information and communication space of Ukraine in the conditions of Russia's war against Ukraine. **The methodology** is based on the methods of historiographic analysis and historiographic synthesis. **Scientific novelty.** For the first time, a comprehensive analysis of the scientific achievements of Western and domestic scientists on the study of information warfare as a component of the modern Russian-Ukrainian confrontation has been conducted. **Main results.** It has been established that the subject-object field of publications on the problems of information warfare is: theoretical and methodological issues of this phenomenon; features of its conduct; the influence of Russian propaganda on the state of the national and civic identity of Ukrainians, their value orientations; actions of the Ukrainian authorities and civil society in the field of countering Russian ideological pressure through propaganda and disinformation. The bottlenecks in the array of already published works on this issue are identified. The latest works that have not yet been subjected to historiographic analysis are analyzed, and their historiographic significance for revealing the features of the Russian information war against Ukraine is clarified. Scientific problems that require further development are outlined. Recommendations are given for the further development by scientists of the problems of information war as a component of the modern Russian-Ukrainian confrontation.

***Keywords**: Russia's war against Ukraine, information warfare, identity, values, ideology, propaganda, fake, disinformation, historiography.*

https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.050
УДК 343.23+343.45(477)“XVII/XVIII ст.”

Олександр ГУРЖІЙ
доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
oleksandrgurzij003@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-6941-4488

КРИМІНАЛЬНІ ЗЛОЧИНИ ТА СМЕРТНА КАРА В УКРАЇНСЬКІЙ КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII—XVIII ст.: СУДОВА ПРАКТИКА

Мета — ґрунтуючись на першоджерелах виявити основні види карних злочинів у Гетьманщині, що заслуговували на смертні судові вироки, а також відобразити трансформацію правових норм, які їх визначили. Дослідити зовнішні фактори, котрі впливали на рішення суддів. Застосовано наукові **підходи** соціальної історії та історичної антропології, мікроісторії і предметно-хронологічного аналізу, що дозволило на конкретних побутових прикладах простежити еволюцію сприйняття вищої міри покарання гетьманами, старшинами, міськими урядниками та сільськими громадами, а також показати «казусні» випадки відступів судів від чинного законодавства. **Наукову новизну** становить конкретика численних злочинів, їх розмаїття впродовж тривалого періоду в контексті змін у правових нормах поведінки. **Висновки.** Близько півтора десятка основних видів кримінальних злочинів каралися у Війську Запорозькому стратою. Найчисленнішими серед них значилися державна зрада (насамперед гетьмана), вбивства, зґвалтування, підпали. Набагато рідше траплялися смертні покарання за захоплення чужих маєтностей чи угідь. Особливо суворих катувань зазнавали крадії церковного майна, хулителі священнослужителів, віровідступники. Показовим стало

Цитування: Гуржій О. Кримінальні злочини та смертна кара в Українській козацькій державі другої половини XVII—XVIII ст.: судова практика. *Український історичний журнал*. 2025. № 6 (585). С. 50—67. https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.050

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

те, що після страти злочинця частина його статків (в тому числі грошей) могла потрапити до рук не лише родичів загиблого, але й вищих представників судового процесу. Звідси, відповідно, виникала певна матеріальна зацікавленість останніх, а на цьому ґрунті розвивалася корумпованість судів.

***Ключові слова**: Українська козацька держава, Гетьманщина, Військо Запорозьке, злочин, смертний вирок, законодавство, юридична норма.*

Понад 160 років тому «блискучий професор» (за визначенням М. Слабченка [1, с. 1]) О. Лохвицький охарактеризував формування правових норм в Україні XVII—XVIII ст. як один зі значних і пріоритетних напрямів в історичній науці [2, с. 15]. Після цього з'явилася велика кількість спеціальних праць, присвячених кодифікації права, діяльності судових та виконавчих органів влади, формам судочинства означеного періоду тощо. Серед найбільш вагомих у контексті нашої теми слід виокремити дослідження таких авторів, як О. Лазаревський, О. Левицький, В. Модзалевський, Д. Багалій, І. Каманін, М. Василенко, І. Теліченко, М. Слабченко, О. Кістяківський та ін. У подальшому українську історіографію поповнили студії К. Софроненко, В. Дядиченка, А. Ткача, В. Кульчицького, А. Пашука та ін. Окремі аспекти цієї теми також висвітлювали В. Горобець, О. Сокирко, Ю. Волошин [1]. Проте конкретно питань, пов'язаних з історією злочинів й еволюцією форм покарань, стосується лише монографія М. Слабченка [1] та дещо публіцистична студія О. Левицького «Нариси народного життя в Малоросії у другій половині XVII ст.», що 1901 р. була надрукована російською мовою в часопису «Киевская старина», а 1902 р. видана окремою книжкою. Нині користуємося її українським перекладом, здійсненим М. Горбанем та видавництвом «Рух» без зазначення місця й року виходу у світ. Формат розвідки О. Левицького дозволив, на думку її автора, побачити живі образи людей того періоду: «Наче з фонографа, ви чуєте їхню справжню мову, відчуваєте ніби подих минулої старовини. І кого тільки немає у цій чарівній панорамі. Через єдність суду, перед вами проходять живі тіні з різних верств тогочасного безстанового суспільства» [3, с. 9—10].

Для написання цієї праці прислужилися такі першоджерелами, як слідства, «розгляди» та вироки різноманітних судів — як у формі опублікованих, так й архівні справи. При цьому найвищою інстанцією був зазвичай гетьман зі своїм остаточним рішенням. Найчастіше він спирався на Генеральний суд, котрий, своєю чергою, враховував інформацію й рішення нижчих судів, або наглядав за виконанням вироків. До складу останнього здебільшого входили два генеральних судді, інколи приєднувалися інші вищі посадовці старшинської адміністрації. Полковий суд слід визначити як одну з перших ланок у системі судочинства з широкою компетенцією та можливостями апеляцій. На його засіданнях джерела зафіксува-

[1] Див., напр.: Горобець В. Прибуткове суддівське ремесло: «вина панська» і «вина врядова» у судочинстві Гетьманату. *Соціум*. Вип. 7. Київ, 2007. С. 175—193; Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? «Поклони та наклади» в українських судах першої чверті XVIII ст. Там само. С. 195—209; Волошин Ю. Козацька феміда: ґродське судочинство в Гетьманщині. Київ, 2019.

ли присутність полковника, полкових обозного, судді, сотника, місцевого городового, а також представників міського уряду — війта з бурмістрами й іншими виборними особами. Наявність тих чи інших уповноважених залежала від багатьох причин: вагомості злочину та місця його скоєння, статусу обвинуваченого або позивача тощо [4, с. 323—347; 5, с. 187—197].

Нижчими судовими інституціями були сотенні уряди й сільські громади. До складу перших входили поважні особи, які представляли місцеве козацтво та міську владу (сотники, отамани, війти, бурмістри, заможні міщани). З огляду на складність судового процесу, полковник або гетьман могли надіслати своїх уповноважених. Найчастіше сотенний суд мав локальний характер, оскільки розглядав позови жителів невеликих міст і містечок. Проте його компетенція була досить вагома, адже він міг ухвалювати й смертні вироки. Велику роль при цьому впродовж усього періоду функціонування відігравали безпосередня участь громади, її вимоги, традиції. Такий суд мав можливість оминати полкову інстанцію та за необхідності надсилати складні справи на розгляд Генерального суду. Сільський суд очолював отаман і 2—3 досвідчені («старші») козаки або війт разом із кількома посполитими. До його проведення мав можливість втрутитися місцевий священнослужитель або прикажчик за дорученням пана. Міг відбутися спільний («зупольний») суд за участі всієї громади — «козаків і мужиків». Тоді з'являлися колективно обговорені нотаріальні записи: купчі, дарчі, позови, заяви, тестаменти, угоди тощо [6]. В містах суддів найчастіше уособлювали війт або його намісник, райці, лавники та деякі інші особи, котрі ухвалювали рішення «судом зуполне» стосовно городян, а також жителів навколишніх сіл, підпорядкованих магістрату чи ратуші [7, с. 1 (№ 51, 132), 2 (№ 72—73), 4 (№ 90), 5 (№ 36—37) та ін.].

Вищі судові інстанції могли самостійно розглядати всі карні й цивільні правопорушення на території певного полку, окрім персон, узятих гетьманом чи полковником «в особливу протекцію та оборону». В багатьох судах процвітали хабарництво, корупційні схеми, а тому незаможним людям часто не вдавалося добитися об'єктивного і справедливого рішення. Через це траплялися випадки, коли вироки виправдовували навіть убивць, при цьому засуджували невинних із постраждалої сторони [8, с. 62—76].

У своїй функціональній діяльності судочинство спиралося на різноманітні правові норми, що інколи суперечили одна одній. Упродовж другої половини XVII — у XVIII ст. найбільш поширеними були звичаєве право, Литовський статут, «маґдебурґія» та російське законодавство. Звичаї і традиції, зокрема, настільки вкоренилися у судову практику, що їх годі було витіснити з системи права. Вже у жалуваній грамоті царя Олексія Михайловича гетьманові Б. Хмельницькому та старшинам від 27 березня 1654 р. гарантувалася непорушність порядків у Війську Запорозькому: «И тех их прав и вольностей нарушивати ничем не велели, и судитись им велели от своих старших по своим прежним правам, а наши царского величества бояря и воеводы в те их войсковые суды вступать не будут» [9, с. 489—494; 10, с. 568—570].

Періодичні збройні конфлікти в межах Української козацької держави, особливо на Правобережжі, зумовлювали нестійкість устрою, а тому часто практи-

кувалися найбільш суворі форми покарання винних у різного виду правопорушеннях. Зазвичай вони застосовувалися на зразок доби «польського панування» [11, с. 293]. Проте «новий порядок» у більшості випадків мав тенденцію до їх «пом'якшення» та «демократизації». Значною мірою це обумовлювалося цінністю робочих рук, адже у тривалих війнах загинули десятки тисяч працездатних людей, а гроші набули великої номінальної вартості. Наприклад, день праці, хата, дрібна худоба коштували всього кілька копійок. Саме через такі обставини надмірні смертні вироки й тілесні покарання, що призводили до каліцтва, ставали вкрай невигідними для влади. А тому траплялися випадки несхожості вироків за однакові злочини і правопорушник міг сподіватися на їх відносну легкість. При цьому відігравали роль щире каяття злочинця, природна незлобність і висока релігійність суддів, втручання (заступництво) поважних членів суспільства, взяття на поруки тощо. Між тим із плином часу покарання ставали жорстокішими (достатньо порівняти гетьманування Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи). На всіх етапах еволюції система покарань віддзеркалювала утилітарні інтереси провладних верств населення. І вже у другій половині XVIII ст. правосуддя рішуче вішало розбійників за ті провини, за які ще зовсім недавно відсікали руку чи ногу, втинали носи або вуха. Показовою стала практика їх катування для отримання інформації про спільників. Неабиякий вплив на ці процеси мали форми покарань у Московії та Речі Посполитій. Важливо зазначити й той факт, що як би не змінювалися система, форми звичаєвого права, вони завжди застосовувалися з огляду на норми писаного законодавства, адже воно мало загальнодержавне значення, було обов'язковим [12, с. 26; 13, с. 7].

Іншими видами джерел права, які широко використовувалися в Гетьманщині, були згадані Литовський статут і маґдебурґія. Вже у ході Національної революції середини XVII ст. на них дедалі активніше почали посилатися суди. Вони значною мірою ввійшли до збірки-проєкту законодавчих і нормативних актів другої чверті XVIII ст. під загальною назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ» [14, с. 48—57; 15, с. 372—378; 16, с. 157—163]. Функціонували й інші кодекси правових норм, а саме польські, але вони були менш уживаними, про їх анахронічність і невідповідність суспільним потребам зазначали вже юристи XVI ст., не кажучи про виклики «нового порядку» Війська Запорозького. Доволі однобічно, зокрема, поцінували функціонування Литовського статуту зросійщене дворянство на своєму зібранні в Полтаві 1840 р., категорично заявивши, що «кожному росіянинові Статут Литовський нагадує колишнє лише приниження, а водночас і прикре колись цього краю відторгнення від Росії» [17, с. 11—16].

Специфіка українського права означеного періоду полягала в тому, що на нього неабияк впливали звичаї і традиції населення, а так звані козацькі суди (полкові й сотенні) у своїй практичній діяльності, використовуючи положення «меского» законодавства та Литовського статуту вже у другій половині XVII ст., багато у чому деформували систему покарань. Беручи до уваги фактичний матеріал, що міститься в першоджерелах, можна умовно виокремити такі види покарань:

• страта — у швидкій або довготривалій і мученицькій формах;

• каліцтвення;
• позбавлення честі й гідності (шельмування);
• вигнання з ганьбою з населеного пункту;
• відсторонення від уряду, посади, рангу, нерідко з майновими втратами;
• конфіскація всієї або частини рухомої / нерухомої власності;
• грошові штрафи — визначені судом або відкупні за домовленістю сторін без розгляду справи;
• церковні покарання вірян і священнослужителів;
• примусове одруження (за ґвалтування дівчат чи народження дитини без шлюбу) або розлучення подружжя;
• словесна докірлива догана чи вмовляння, коли це стосувалося поважної особи;
• звичайний арешт та ув'язнення [18, с. 400—401].

До цього, вочевидь, слід додати, що коли у процесі слідства підозрюваний відмовлявся надавати правдиві свідчення й не визнавав за собою явного правопорушення, його могли жорстоко катувати, що мало назву «проби», бити канчуками, здіймати «на дибу», колесувати, припікати розпеченим залізом тощо.

Отже покарання другої половини XVII—XVIII ст. головно ґрунтувалися на попередньому литовсько-польському праві, але поступово до них долучали й інші види, породжені новою генерацією панства та російським законодавством. Не можна недооцінювати й «войовничий дух» запорожців, що неабияк впливало на «міцність» і збереження традиційних форм покарань. Із цього приводу Д. Яворницький писав: «Кріпкі були запорожці ще й через ті закони, якими судили вони... І справді, ворогам, злодіям, зрадникам, ґвалтівникам, усім тим, які ламали стародавні козацькі звичаї, не було у запорожців помилування: таких приковували на цеп до військової гармати, били серед площі, коло стовпа, дубовими киями, вішали на шибениці, садовили на гострі палі, перебивали руки або ноги, і завдавали інші кари» [19, с. 19—20].

У перші роки Національної революції середини XVII ст. відбувся стрімкий розвиток «народного» права, коли, на думку багатьох її учасників і простого населення, «козацька шабля» скасувала старі порядки, а з ними й владу Речі Посполитої. За свідченнями очевидців, тоді масово утворювалися сотні та полки, формувалися групи озброєних людей, які чинили швидкий суд над можновладцями, багатіями, захоплювали їхнє майно, вбивали слуг тощо. Як писав шляхтич Яким (Йоахим) Єрлич (1598—1674 рр.), уже в липні 1648 р., після поразки урядового війська в битві під Корсунем, українські повстанці («холопство»), «одержавши здобич і гармати», дедалі більше почали «гуртуватись і збиратися по різних містах, містечках, селах» [20, с. 67]. За словами Самовидця, де тільки «знайшлася шляхта, слуги замковіе, жиди й уряди міскіе — усе забияли, не щадячи ані жон и дітей їх, маетности рабовали, костели палили, обваліовали, ксіонзов забияли [...]. Рідкій в той кріві на тот час рук своїх не умочил и того грабленія тих добр не чинил» [21, с. 52].

Я. Єрлич, назвавши повстанців зрадниками, занотував: вони, «дозволом свого старшого, з того часу почали чим далі, тим більше [...] на будинки шляхетські наїжджати, брати, грабувати, розбивати комори, з хлівів і стаєнь усе забирати, а кого вдо-

ма заставали, то мордували шляхту в різні способи, незважаючи ні на що, не боячись пана Бога; власні піддані своїх панів забивають [...] зовсім не пам'ятаючи про зверхність панську» [20, с. 68—69]. Країною ширилася безкарність за акти насильства.

Така «стихія покарань», а точніше масової помсти, безумовно стала реакцією на ті безчинства, що їх чинили можновладці й заможне панство над українцями до повстання. Як зазначав згаданий Самовидець, поляки ганьбили православних, козаків примушували виконувати обтяжливу панщину та роботу в палацах, доглядати худобу шляхти, її псів, палити груби, прибирати подвір'я, створювали незносні умови життя через усякі насильства — «чего не звикла была Україна терпіти» [21, с. 45—46].

Проте всевладдя «народного права» формувалося головним чином у свідомості простолюду та аж ніяк не на законодавчому ґрунті. Вже в гетьманських універсалах початку 1650-х рр. і в договірних статтях 1654 р. чітко простежувалася тенденція в політиці Б. Хмельницького щодо повернення населення до «звиклого підданства» [22, с. 35] — хіба що відтепер воно мало коритися новому панству і православному духівництву.

Тоді ж сформувалося одне з ключових положень у законодавстві — смертна кара за зраду державній владі (Війську Запорозькому, гетьману). Згодом сюди додалися «невірність цареві», прокляття його здоров'я, критика діяльності тощо. Так, шляхтич С. Освенцим у своєму щоденнику за жовтень — грудень 1651 р. констатував, що всіх, хто хотів перебратися за Дніпро та прислужитися Речі Посполитій, неодмінно вбивали. А коли супротивники гетьмана на Правобережжі оголосили про обрання іншого володаря булави, «якогось Удовиченка», Б. Хмельницький, «рішуче дбаючи про свій статус і повагу до власного уряду, старанно запобіг цьому, наказавши постинати голови кільком бунтівникам» [23, с. 376—377, 397].

Від початку і впродовж першої половини XVIII ст., очевидно через масову появу «зрадників» перед царем через «справу Мазепи», до багатьох таких осіб та членів їхніх родин найчастіше застосовували не смертну кару, а різного виду заслання — аж до безстрокового. Наприклад, 1712 р. після тримання під арештом старшин-колодників із Глухова до Москви були вислані разом із дружинами й дітьми Чуйкевич, Новицький, Максимович, Зеленський, Покотило, Гамалія, Гричаний та ін.[2] У 1715 р. до Москви ж відправили полковника Д. Горленка, канцеляриста Максимовича «з товаришами»[3]. Натомість Ф. Несталея й І. Куценкова 1713 р. заслали у Сибір[4].

Раз-у-раз суди Війська Запорозького виносили смертні вироки злісним паліям. Утім не завжди. При цьому, в першу чергу, враховували масштабність, причини та мету скоєння злочину, адже в основі його могли бути як суто побутові, так і політичні мотиви. Про показовий випадок, наприклад, ішлося в дізнанні стосовно паліїв, підкуплених полонецьким старостою Казимиром Молодецьким 16 червня

[2] Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. КМФ-7. Оп. 1. Спр. 2215. Арк. 1—2.

[3] Там само. Спр. 2373 (21). Арк. 1.

[4] Там само. Спр. 2290. Арк. 1.

1683 р. Деяких своїх пособників він знайшов на «польському» Правобережжі й переправив на лівий берег Дніпра, інших найняв уже в Гетьманщині. Справу розглядав суд у складі полкового осавула Л. Свічки, пирятинського сотника М. Бурими, городового отамана К. Криницького, війта С. Ковельського, бурмістра Г. Кирилова. Були й четверо представників від місцевого «товариства» (громади). Засідання відбувалися в Пирятині Лубенського полку. У ході слідства й допитів установили завдання всіх співучасників злочину. Так, П. Лусниченко, котрого схопили саме в Пирятині, «добровільно» зізнався, що К. Молодецький сформував групу з 12 осіб, доручивши їм на Лівобережжі організувати підпали кількох укріплених міст, за що пообіцяв заплатити кожному по 20 золотих «доброї монети». Все це діялося з відома коронного хорунжого.

Про паліїв маємо цікаву персональну інформацію. Василь «литовської мови» мав «лядську» чуприну, татуювання на лівій руці, а на правій щоці — шрами. Вочевидь, це був чоловік із кримінальним минулим. «Чорноусий» Іван розмовляв «по-лядськи». «Кравець і школяр» Максим разом зі своїм «товаришем» Мартином походили з Острога. Павло був «поляком», а Михайло — «козаком».

Кримінальний правопорушник на прізвисько Кривий і «виросток» Прокіп зізналися в підпалі будинків місцевого писаря, господаря Забродського й одного зі священників. На їхньому шляху траплялися особи, котрі також спонукали їх до злочинів. Так, не названий у справі на ім'я староста у Великий піст дав паліям по 1 талеру та підбурив на диверсії в м. Короп (ще й дорогу вказав). Як засвідчив козацький отаман із с. Давидівка Б. Проценко, до нього 30 травня підіслали «дівку», котра за винагороду у 4 золотих просила посприяти у спаленні цілого села. Організатором був такий собі Кашка, котрий споював, годував пирогами й салом у шинку людей, шукаючи пособників.

Усі ці події — підпали, арешт злочинців, слідство та суд над ними — сталися впродовж травня — червня 1683 р. під час гетьманування І. Самойловича. Відповідну інформацію було ретельно проаналізовано та за війтівства С. Ковельського й бурмістра Г. Кириловича записано до «книг третіх міських пирятинських». Примітно, що у своєму рішенні суд одночасно спирався на положення Литовського статуту та маґдебурзького права. Згідно з першим, в арт. 18 розд. 11 ішлося про те, що того, хто наважився здійснити «злий і шкідливий вчинок», слід спалити, а його майно передати для компенсації втрат постраждалого. Схоже положення містилося й у маґдебурґії (арк. 51): «Огнем мает быть спален. Чим сгрешил, тим мает и покутовати». В результаті паліям винесли смертний вирок, а одного з головних організаторів — Прокопа — гетьман наказав відправити до полковника в Ромни для подальшої екзекуції [24, с. 1—4 (№ 1)].

Не менш жорстоко карали ґвалтівників малолітніх дівчат і наречених. 30 липня 1683 р. в Пирятині місцевий міщанин С. Тригубенко з дружиною звинуватили свого сусіда у зґвалтуванні їхньої дев'ятилітньої дочки. Суд виявився доволі представницьким: лубенський полковий осавул, пирятинський сотник, городовий отаман, війт, бурмістр, а також кілька поважних міщан — «людей добрих і віри годних». Батьки дівчинки оскаржували А. Колмика, що той, «не боячись

кари Божої» та «права посполитського», поглумився над їхньою донькою Ганною, при цьому будучи одруженим. Слідство факт насильства встановило. Незабаром і сам винуватець зізнався у скоєному. Суд традиційно вдався до положень Литовського статуту, де в арт. 12 розд. 11 ішлося: хто зґвалтує дівчину або «чемну наречену», і вони почнуть волати ґвалт, а люди позбігаються їм на допомогу, такого насильника слід скарати на горло. Водночас і в маґдебурзькому праві знайшлася аналогічна норма (арк. 13): в «Саксоне прав Магдебурских во артикуле тридцать осьмом» ґвалтівник заподіює потрійну провину, позаяк, по-перше, суд має його шукати та карати; по-друге, зчиняється ґвалт і йде поголос; по-третє, він «горло втрачає». В результаті А. Колмика засудили до страти («горлом был каран»). Більше того, було заборонено неславити родину Тригубенків і «жодних примовиськ чинити» під загрозою великих штрафів: на лубенського полковника — в розмірі 100, а на «меський» уряд — 50 золотих «без одпусту тую вишмененную заруку заплатити» [24, с. 10—11 (№ 7)].

У цьому документі важливий факт, що за судом навіть на побутовому рівні визначалася карність «права посполитого», тобто загального для селян і міщан. Маємо також свідчення того, що міські суди, посилаючись на маґдебурґію, користувалися не оригінальним текстом «Саксона», а збірками німецького права, зокрема впорядкованою П. Щербичем, що фігурувала під назвою «Prawa polskie Magdeburskie nazywające Speculum Saxonunum» (1581 р.). Однією з частин кодексу було «Prawo chełmińskie» [25, с. 76].

Як відомо, в кожному правилі можуть бути винятки, котрі в подальшому впливають на розвиток законодавства або в бік посилення вироку, або ж його пом'якшення. Так, 4 вересня 1712 р. в Пирятині «дівка» Химка Гужувна дала у суді свідчення проти торговця С. Швеця, який зґвалтував її вночі на ринку, коли вона стерегла запаси горілки шинкарки Юрчишиної. Керуючись нормативними правилами, насильника мали б засудити до страти. Втім, узявши до уваги стан сп'яніння потерпілої й добровільне зізнання з боку С. Швеця, суд наклав на останнього штраф у 100 золотих і наказав покинути місто. Той натомість, сплативши лише десяту частину кари, зміг утекти з-під варти в невідомому напрямку [24, с. 240 (№ 202)].

Виконання смертного вироку неабияк ускладнювалося, коли насильником або ґвалтівником ставав хтось із царських посадовців чи військовиків. У такому випадку до справи долучалися безпосередньо або опосередковано впливові особи з Московії. Про це, зокрема, йшлося в «Доношенні» коропського сотника з «товариством міщан» стосовно зґвалтування солдатом 6-літньої дівчинки в 1719 р.[5] Схожа ситуація склалася навколо справи 1734—1735 рр. про вбивство жителя м. Борзна Ніжинського полку школяра А. Каленовського російським драґуном Ришковим[6].

Досить суворо суди Війська Запорозького ставилися до жінок-дітовбивць (особливо немовлят). Так, 20 серпня 1714 р. в Пирятині розглядалася справа

[5] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Ф. І. № 65219 (306). Арк. 1—2.

[6] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 4759. Арк. 1—13.

Т. Самуйленкової, котра таким чином позбулася дитини, невідомо з ким «прижитої», оскільки майже одночасно мала інтимні стосунки з трьома чоловіками. Ведучи розпусне («вшеточне») життя, вона таємно вночі в льоху, що належав її сестрі, народила дитину, котру відразу кинула у воду, а потім пішла до господи, нікому нічого не сказавши. Провівши відповідне слідство — адже суд незабаром довідався про скоєння злочину від «певних людей» — було винесено вирок: покарати жінку киями. Таке покарання схвалив і лубенський полковник [24, с. 266 (№ 232)]. Вочевидь, на жорстокість кари вплинув факт розпутного життя підсудної.

Громада села чи міста могла засудити жінку до спалення живцем за відьомство та «лихе чаклунство». У джерелах із цього приводу збереглося дуже мало свідчень, зокрема про те, як, власне, відбувався суд. Однак відомо, що «відьму» спочатку могли вигнати з поселення, припинити з нею спілкування. А вже потім звинуватити в, наприклад, «порчі», надісланій на людину чи худобу, в неврожаї тощо, і винести колективний смертний вирок. Головними вершителями долі виступали війт, отаман і довірені «мужі» — виборні від громади. В основі таких дій лежало звичаєве право, але часто магістрат або ратуша визнавали їх цілком законними [26, с. 569]. У фондах Київської військової канцелярії міститься справа першої чверті XVIII ст., в якій згадується про спалення «чаклунки» в м. Білики Полтавського полку[7].

Для означеного періоду маємо чимало свідчень про покарання смертю порушників прав земельної власності, відчужників угідь, а також самочинних збільшувачів повинностей. Розпочав такі акції, власне, гетьман Б. Хмельницький. Так, одним із перших нормативних актів у цьому сенсі став його універсал від 8 червня 1652 р. киянам, яким надавалась «усіляка оборона», а будь-кому заборонялося утискати їх постоями та поборами. За дотриманням такої настанови мав наглядати київський полковник, а за його відсутності — наказний очільник полку. Порушник розпорядження розглядався як злочинець і його «позволялося шибеницею карати» [27, с. 128 (№ 59)].

«На горло карать» наказував володар булави тих посполитих, хто «послушним бить не хотел и подданства не отдавал» [27, с. 177 (№ 109)]. Серед пожалувань духівництву 1656 р. звертає на себе увагу універсал Б. Хмельницького від 29 червня про надання Лубенському Мгарському монастиреві сіл Луки та Хітці. Цікавий документ тим, що в ньому йдеться про дві громади та їхні землі, де поспільству наказувалося настоятелеві й братії обителі в усьому «бути помочными и абы не в чом им» не суперечили. Місцеві селяни не мали права відмовлятися від виконання необмеженої відробіткової ренти, «бо то есть воля наша, — наголошував гетьман, — жебы тое место святое помочь мело». Це мало здійснюватися під наглядом миргородського полковника Григорія Лісницького, «гетьманської ласки» та «суворим каранням військовим» [27, с. 196 (№ 131)]. Останнє, як правило, особливо для посполитих передбачало смерть. Схоже наказував чинити й І. Виговський 1657 р. [28, с. 63 (№ 20)].

[7] Там само. Спр. 814. Арк. 5, 15.

Гетьман П. Тетеря жорстоко карав усіх тих, хто зазіхав на монастирські землі, грабував майно, плюндрував угіддя. В універсалі Медведівській обителі в Каневі від 10 жовтня 1663 р. стосовно належного їй с. Трушівці він наказував: «Аби нехто ногою не постал, лесу, лугу не важился рубать, огородов, пасек, лук займовать, так и я мети хочу и сим уневерсалом моим ствержаю, сурово всем приказуючи». Порушника розпорядження володаря булави мали карати як свавільника та «супротивника» [28, с. 238 (№ 170)].

Схоже відбувалося і за наступників. Так, П. Полуботок наказував війтам й управителям (а його підтримували в цьому питанні урядники Генеральної військової канцелярії) бунтівних селян заарештовувати, забивати в колодки, відправляти до Глухова, де їх «без всякого пощадення, на теле карати». Після такої екзекуції мало хто виживав [29, с. 78—79 (№ 19)].

Покарання можновладців відбувалося набагато рідше, ніж простолюдинів, хоча вони також могли скоювати злочини: вбивства, зраду гетьмана, захоплення маєтностей тощо. У таких випадках часто брався до уваги досвід попередників. Зокрема 1699 р. Генеральний військовий суд засудив Д. Забілу й А. Солонину до страти з конфіскацією майна на користь Військового скарбу з таким приписом: «Ибо и прежние гетманы так поступали» [4, с. 314].

По-різному, інколи доволі суперечливо, суди Війська Запорозького ставилися до вбивців. Траплялося, що винесення смертного вироку за позбавлення життя замінювали на значні матеріальні відшкодування, якщо родичі загиблого не наполягали на суворішому покаранні й погоджувалися на відповідну компенсацію. Взагалі домовленості між сторонами у суді відігравали помітну роль при пом'якшенні рішень. Позначалися на них і думки представників громад, де мешкав обвинувачений, узяття на поруки (особливо духовними особами) тощо. Показовим прикладом домовляння між злочинцем і позивачами на сільському суді може слугувати випадок, який стався у с. Поділки Гадяцького полку восени 1725 р. Підданий К. Кириченко в маєтку місцевого старшини вкрав бджіл. Селяни самостійно викрили та побили злодія. В ході допиту Кириченко зізнався («повалав»), що в нього був спільник — інший посполитий «слобідський чоловік» Г. Кваша. Наказний сотник Ф. Сулима заарештував останнього й обох порушників «до указу» посадив за ґрати. Натомість мешканці села, не вдовольнившись таким рішенням, ще раз побили злочинців. Причому найбільше перепало Кваші («іже не признався»), котрий на третій день помер. Власник села звернувся з клопотанням до Генеральної військової канцелярії», щоб та видала «указ» гадяцькій полковій старшині провести «правдивий розиск» і, так би мовити, узаконити самосуд у формі вироку сільської громади. Спеціально створена комісія вчинила слідство й засвідчила: розшук зниклих бджіл і затримання злодіїв велися кваліфіковано, адже спочатку на місці покражі знайшли слід від чобота, виміряли його, відтак вийшли на одного зі зловмисників. У цьому процесі брав участь сільський війт — обраний представник влади. Причому під час допиту Квашу попереджали: якщо він скаже правду, його відпустять. У результаті брехня коштувала крадієві життя[8].

[8] Там само. Спр. 598. Арк. 26—30 зв.

У цьому епізоді привертають увагу такі обставини: по-перше, участь у справі громади на підставі звичаєвого права; по-друге, долучення полкової старшини й навіть вищої інстанції — Генеральної військової канцелярії фактично на боці селян; по-третє, відсутність посилань при «судійстві» на писані законодавчі акти. Можливо, при цьому зіграв свою роль статус постраждалого — впливового старшини.

Набагато швидше проходило слідство й винесення вироку у справі 1690 р. про вбивство кількома особами монаха та старця-келейника. У цей процес досить швидко втрутився гетьман І. Мазепа, наказавши полковникові, щоб винуватців «полковим судом по праву Малороссийского краю обыклого судить и казнить» [4, с. 314].

Зовсім по-іншому розгорталися події навколо вбивства мешканця с. Усівка Пирятинського повіту М. Романенка. 1 листопада 1686 р. отаман села В. Лавриненко доповів про обставини справи полковому осавулові Л. Свічці, сотникові В. Семашку, городовому пирятинському отаманові А. Гладкому та ще кільком членам місцевого «вряду». Отже свідки бачили, як М. Романенко та Д. Нагурний сиділи в корчмі й пили горілку. Раптом вони посварилися через козацтво, почали смикати один одного, битися, тягати по хаті. «Буйка» сталася перед вечором, після чого обоє спромоглися розійтися. Проте незабаром М. Романенко, котрий зазнав поранень голови й тіла, помер і його поховали. Коли ж офіційні особи запитали вдову, дітей, приятелів небіжчика, якого «декрету из забуйцы» вони вимагають, то ті висловили бажання, «не инстигуючи на смерть его», взяти для дітей 20 талерів, з яких виділити певну суму священникові, щоб той відправив панахиду «за душу». Сторони оформили відповідний «декрет», записавши його до адміністративних книг «на потомние часи» [24, с. 32—33 (№ 28)]. І хоча смерть М. Романенка кваліфікували як «забойство», але «прощення» від постраждалої сторони, матеріальна компенсація від винуватця зумовили таке несуворе рішення.

Яскравим прикладом поблажливого суду стосовно вбивці може слугувати справа в м. Яблонів 28 січня 1703 р., яка стосувалася С. Опанасенка, котрий зарізав свою наймичку — «дівку» Марію. Після деяких невдалих спроб його матері приховати злочин та обдурити слідчих, її син Стецько, «видячи свое явное неутаенное дело, без жадного караня стал визнавати свой злий учинок». Про хід подій сповістили володареві булави в Батурин. Попервах «вельможний добродій», посилаючись на правні артикули про «забойцев», у своєму листі висловився за «покарання горлом» Опанасенка. У справі фігурував можливий вирок відповідно до арт. 16 розд. 11 Статуту Великого князівства Литовського: коли б хтось навмисно з гніву чи «злого серця» ножем когось «забив», той, «за доводом слушним», має бути четвертований. Однак, ураховуючи прохання місцевих мешканців, більшість яких «горячкувато» звернулися до гетьмана про помилування з огляду на молодість убивці, а також обіцянку останнього піти в монастир і довічно спокутувати свій ганебний учинок, суд, врахувавши позитивний другий «лист» від І. Мазепи, постановив: звільнити ув'язненого з карцеру та відпустити в монастир на покаяння [24, с. 213—215 (№ 182)].

У 1720 р. з ініціативи Петра І й за підписом державного канцлера графа Ґоловкіна було оприлюднено так званий «акцес», за яким гетьман І. Скоропадський

мав провести реорганізацію судочинства в Гетьманщині та визначав покарання за позбавлення життя. Зокрема в пункті 8 (арт. 10, розд. 12) роз'яснювалося, за які вбивства страчувати не можна: випадкові, здійснені під час полювання; коли на людину впаде кимось підрубане дерево; у процесі сварки; без злого умислу. За це, як за «поголовщину», передбачалися різні грошові компенсації. Водночас наголошувалося: «Будиже кто кого убьет з умислу и за своею волею или с подговору чиего, як о том вище наменено, то таких убійцов, по силе права статут роздела 11, артикула 17 и по другим приличным артикулам, кто он будет без всякой пощади казнить сметтью, [...] дабы и другим чинить того было неповадно». А далі наказувалося: щодо побоїв, розбоїв та вбивств проводити слідства й засуджувати винуватців на підставі указів та «прав малоросійських». Тобто на рівні центрального уряду чинні в межах Гетьманщини норми (Литовський статут, маґдебурґія, звичаєве право), незалежно від їх походження, визнавалися законними. Крім того, «акцес» визначив і «поголовщину» за вбиту людину: простого стану, панцерного слуги — 60 коп (1 копа = 60 грошів); челядника домового кріпосного — 20 коп; бортника — 2 руб.; тяглого — 2 копи; челядника кріпосного — 1 копа; тивуна, ключника, війта, старця — по 40 коп [24, с. 645—646].

Чимало концептуальних положень і засад про покарання з попередніх юридичних першоджерел увійшли до законодавчого кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ», що формувався в 1743—1756 рр., але так і не був санкціонований державою [30]. Щодо смертної кари, зокрема, постановлялося: якщо ґвалтівник не вбив жінку, але поранив її, то його слід стратити, а пособників, коли вони є, арештувати, допитати і тримати за ґратами рік та шість тижнів, із виплатою штрафу відповідно до завданих жертві ран [30, гл. 10, арт. 1, п. 3; арт. 3, п. 4; арт. 4]. Вища міра покарання, зрозуміло, очікувала на ґвалтівника, коли він убивав жінку.

Особливо жорстоко суддів зобов'язували ставитися до вбивць батьків. Якби син або дочка, «не пам'ятаючи про Бога й не боячись Страшного суду», батька чи матір свідомо від злоби та ярості «на смерть» убили або в інший спосіб умертвили, таких карати: сина — живим четвертувати, відтак мертве тіло на колесо покласти, голову побити й на палю настромити; дочку — живцем укопати по шию у землю, і тримати, допоки не помре. Майно та статки злочинців переходили до інших близьких родичів убитих батьків (за умови, якщо ті непричетні до справи) [30, арт. 5, п. 1]. Згідно з «Правами...», стинання голови заслуговували ті, хто батька чи матір у сильному гніві штовхнув, побив, поранив чи навіть словесно образив. Водночас, якби батьки вбили сина чи дочку за якусь провину випадково, їх мали заарештувати і тримати за ґратами рік та шість тижнів, після чого вони мали покаятися чотири рази у церкві, усвідомивши свій гріх перед людьми [30, п. 2]. Такі положення в основному ґрунтувалися на нормах Литовського статуту, про що безпосередньо й зазначалося у «Правах...».

Якби хтось свідомо вбив брата чи сестру, також заслуговував на смертну кару: спочатку відсічення руки, затим голови. Рухоме й нерухоме майно злочинця передбачалося передати вдові та дітям убитого або вбитої, а якщо таких не було, то братам, сестрам чи іншим непричетним до злодіяння родичам [30, арт. 6, п. 1].

Коли дружина чи її чоловік через «незгоду» в якийсь спосіб умертвляли іншу людину, розглядалися два варіанти їх страти: якщо злочин здійснювався без заподіяння страждань, то за «просте» вбивство винуватцеві чи винуватиці стинали голову, а коли смерть супроводжувалася стражданнями, тоді чоловіка мали четвертувати, а дружину живцем» закопати по шию у землю, тримаючи її так до смерті [30, арт. 7, п. 1].

Окрім означених, ще близько десяти артикулів «Прав...» сповіщали про різні випадки смертного покарання для злочинців. Наприклад, ішлося про вбивства, скоєні незвичною зброєю, таємно, однією чи кількома особами, шляхтича та козака тощо. Існували різні підходи та оцінки винуватців, як правило з урахуванням їх майнового й соціального статусу, статі, віку, причин та характеру злочину. Крім уже названого Литовського статуту, до кодексу долучили норми маґдебурзького права, «Саксонського зерцала» та ін.

Власне процес виконання смертного вироку відбувався за більш-менш встановленими традицією правилами. За кілька днів (можливо, тижнів) до екзекуції засудженого переводили в окреме приміщення й посилювали охорону. Проте йому дозволялося зустрічатися з найближчими людьми, вести розмови про покарання та усвідомлення гріха. В першу чергу до приреченого допускали представників церкви. Священнослужитель приходив і на місце страти «для останнього заспокоєння душі». З метою «чистоти» покаяння, засудженому категорично заборонялося вживати спиртне. Як правило, в останній день життя він одягався в усе чисте та під конвоєм, а інколи й у супроводі суддів, доставлявся на визначене «прилюдне місце». Караульні стежили, щоб ніхто не зміг визволити злочинця або вчинити над ним самосуд. Писар зачитував вирок, де описувалося також, за що застосовано покарання. Цікаво, що за невдале фізичне виконання присуду катові також могла загрожувати страта. Все це ретельно описано у «Правах...» — глава 25, арт. 11—12. Відтермінувати смертну кару могла лише вагітність жінки та її хвороба [30, гл. 20, п. 43]. Звільнялися від страти чоловіки віком до 16 років і дівчата до 13 років, або люди несповна розуму [30, арт. 44, п. 7].

Однак інколи розписаний порядок порушувало саме життя. Наприклад, засудженим давали спиртне, щоб підтримати їхній «дух» перед екзекуцією. На думку М. Слабченка, в Гетьманщині за таких обставин могло подіяти право «лежачого не б'ють» [1, с. 78]. Траплялося, що процес завершувався церковним передзвоном, пронесенням хоругов, читанням Євангелія священником. Принаймні, такий звичай існував на Запоріжжі [31, с. 237].

Стосовно різновидів страт, зазначених у «Правах...», констатуємо, що четвертуванням, на відміну від Московії, злочинців у Гетьманщині карали доволі рідко. Головним чином тоді, коли йшлося про тих, хто прагнув захопити царський престол, убити государя чи його спадкоємців [30, гл. 3, арт. 2, п. 5]. У такий спосіб карали й державних зрадників, які переходили на бік ворога, а також воєначальників, котрі поклали зброю без бою [30, арт. 2, п. 6, 8]. Жорстока екзекуція чекала на вбивцю судді [30, гл. 7, арт. 5, п. 2]. Відповідним чином страчували порушників «християнських законів»: напад на монастир із пограбуванням майна

обителі [30, гл. 20, арт. 2, п. 2]. Однозначно на смертну кару заслуговував убивця свого пана — свідомо та зі злобою, а також «явні» отруйники, осквернителі й обкрадачі могил (останнє мало спеціальну назву — «святокрадіжка») [30, арт. 8, п. 1; арт. 18, п. 1; гл. 24, арт. 22].

Упродовж другої половини XVII та ціле XVIII ст. особливо актуальним, через часті війни та збройні конфлікти, було положення про насильницьке захоплення людей, продаж їх у неволю «поганцям», «антихристам» і «невірним» [30, гл. 24, арт. 22].

Свого часу М. Слабченко у збірці книг прилуцького суду відшукав цікавий документ, де описано спробу двох «приятелів» здійснити державну зраду, потім сварку та бійку між ними, і в результаті вбивство одного іншим й засудження до четвертування. Отже 13 травня 1708 р. перед судом у Прилуках постав убивця Т. Лучченко. Він разом із «побратимом» козаком Л. Донцем замислив перебратися на правий берег Дніпра та вступити у військо Речі Посполитої. Проте незабаром перший висловив сумнів у доцільності такого кроку: мовляв, їм, як козакам Війська Запорозького, не годиться переходити на бік ворогів-поляків. Натомість Донець наполягав і почав кепкувати з Лучченка. Сварка переросла у збройну сутичку, котра завершилася смертю Донця. Злочинця засудили до четвертування [1, с. 84]. Така процедура, як правило, проходила в порядку відсікання голови, а потім рук і ніг. Цей вид покарання був досить поширеним у Польщі ще напередодні 1648 р. Зокрема 1635 р. (за іншими даними — на початку 1636 р.) у Варшаві саме так стратили козацького ватажка Сулиму й кількох його однодумців [32, с. 5].

У 1700 р. у с. Мачухи неподалік від Полтави господарка О. Бурковчиха за допомогою кількох односельців убила свого чоловіка Дениса. Розглядав справу полтавський суд, який на підставі Литовського статуту вирішив, що жінка має бути покарана не лише «горлом», а ще й по ринковій площі протягнута кіньми, кліщами «торгана», після чого четвертована. Натомість її пособникам присудили лише сплатити «головщину» рідним загиблого, а панові та урядові — «вину». Щодо спільників судді врахували той факт, що Денис був лихий на свою жінку, на подвір'ї підпалив скирти хліба й вогонь загрожував перекинутися на хати сусідів. Тож останні розлютилися та долучилися до побиття загиблого [8, с. 94—99]. Бурковчиха зазнала мученицької смерті, її «помічники» поплатилися грошима та майном, а полковник і судді збагатилися.

Колесування в Гетьманщині застосовувалося досить рідко. Маємо лише поодинокі приклади. Найчастіше воно замінювалося іншими видами страти. Так, варвинський мешканець С. Волосянка значився як крадій-рецидивіст. За десять років він обікрав різних людей на загальну суму 4 тис. золотих. У церкві с. Дубляхи навіть поцупив «чудодійну» ікону Божої Матері. Був спійманий «на гарячому» й у 1710 р. засуджений до колесування. Проте після заяви гетьмана, що «тут такою карністю ніяких злочинців не звикли карати», суд замінив її повішенням [1, с. 87]. О. Лазаревський навів інший приклад. У 1762 р. козак Фещенко чимось сильно образив прилуцького полкового сотника Гуленка. Той настільки розлютився, що, користуючись владою, наказав свого кривдника колесувати.

Процедура страти козака була напрочуд жорстокою. Спочатку його забили до смерті та зв'язали руки за спиною — «ніби ще живому». Потім потягли на хутір Гуленка, де руки розв'язали і прибили до колеса, котре певний час крутили. Відтак тіло розіп'яли на дереві, били по ньому обухом сокири, розтрощивши кістки. Згодом, виколовши очі, викинули в болото [33, с. 141—142].

Процес спалення найчастіше застосовувався до «богохульників», хто Бога своїми «мерзостними вустами» ганьбив, а також до ворожбитів і чаклунів, відступників від православної віри та деяких інших. Однак це — тема для окремого спеціального дослідження.

* * *

Таким чином, аналіз першоджерел дозволив виявити, що в Гетьманщині другої половини XVII—XVIII ст. існувало близько півтора десятка основних видів кримінальних злочинів, які заслуговували на смертну кару. Найчастішими серед них були державна зрада (гетьманові, Війську Запорозькому), вбивства, зґвалтування, підпали. Набагато рідше найсуворіші вироки виносилися за відчуження маєтностей (угідь) чи за покражі. Особливо жорстко каралися крадії церковного майна. Всупереч твердженню О. Левицького про безстановість українських судів у другій половині XVII ст., документальні матеріали засвідчили їх ієрархічну складову, корупційність, а головне — нерідко неадекватність рішень щодо аналогічних випадків. При цьому спостерігалася й певна зацікавленість у збільшенні розмірів штрафів для злочинців (наприклад, «поголовщини»), адже частина цих коштів потрапляла до рук суддівського представництва — полковників, сотників, міських чи сільських урядників. Вплив третіх осіб на процес судочинства (старшин, громади, духівництва, навіть гетьманів) міг корінним чином змінювати вироки. Незаперечний факт, що «новий порядок» Війська Запорозького ґрунтувався переважно на «старих» законах — звичаєвому праві, Литовському статуті, маґдебурґії тощо, які багато у чому вже не відповідали потребам суспільства. В умовах Російської імперії козацька держава так і не спромоглася створити національне законодавство, зокрема й щодо смертної кари.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Slabchenko, M. Opyty po istorii prava Malorossii XVII i XVIII vv. Odessa, 1911 [in Russian].
[Слабченко М. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. Одесса, 1911].
2. Lokhvitskij, A. Guberniya, ye zemskie i pravitelstvennye uchrezhdeniya. 1. Saint Petersburg, 1864 [in Russian].
[Лохвицкий А. Губерния, её земские и правительственные учреждения. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1864].
3. Levitskij, O. Ocherki narodnoi zhizni v Malorossii vo vtoroi polovine XVII v. *Kievskaya starina*. 1901. 1 [in Russian].
[Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. *Киевская старина*. 1901. № 1].
4. Diadychenko, V.A. Narysy suspilno-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVII — pochatku XVIII st. Kyiv, 1959 [in Ukrainian].

[Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. Київ, 1959].
5. Hurzhii, O.I. Vydy sudiv i format yikhnoi praktyky. *Istoriia Ukrainskoi derzhavy. Hetmanat rannomodernoi doby.* Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Гуржій О.І. Види судів і формат їхньої практики. *Історія Української держави. Гетьманат ранньомодерної доби.* Київ, 2018].
6. Mirza-Avakiants, N. Narysy z istorii sudu v Livoberezhnii Ukraini druhoi polovyny XVII st. Ch. 1: Rolia hromady v sudovii praktytsi. *Naukovyi zbirnyk Kharkivskoi naukovo-doslidchoi katedry istorii ukrainskoi kultury*. 2-3. Kharkiv, 1926 [in Ukrainian].
[Мірза-Авак'янц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні другої половини XVII ст. Ч. 1: Роля громади в судовій практиці. *Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури.* Число 2-3. Харків, 1926].
7. Akti familii Polubotok s 1669—1734 g.: iz arkhiva grafa Miloradovicha. Chernigov, 1889 [in Russian].
[Акты фамилии Полуботок с 1669—1734 г.: из архива графа Милорадовича. Чернигов, 1889].
8. Levytskyi, O. Pip-ubyvtsia. *Levytskyi O. Po sudakh Hetmanshchyny*. [b. r., b. m.]. 62—76 [in Ukrainian].
[Левицький О. Піп-убивця. *Левицький О. По судах Гетьманщини*. [б. р., б. м.]. С. 62—76].
9. Akty, otnosyashchiesya k istorii Yuzhnoi i Zapadnoi Rossii. X. Saint Petersburg, 1878 [in Russian].
[Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. X. Санкт-Петербург, 1878].
10. Vossoedinenie Ukrainy s Rossiei: Dokumenti i materiali. III. Moscow, 1953 [in Russian].
[Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. Т. III. Москва, 1953].
11. Slabchenko, M. Malorusskii polk v administrativnom otnoshenii (istoriko-yuridicheskii ocherk). Odessa, 1909 [in Russian].
[Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). Одесса, 1909].
12. Tkach, A.P. Istoriia kodyfikatsii dorevoliutsiinoho prava Ukrainy. Kyiv, 1968 [in Ukrainian].
[Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. Київ, 1968].
13. Nedbailo, P.O. Normy prava. Kharkiv, 1966 [in Ukrainian].
[Недбайло П.О. Норми права. Харків, 1966].
14. Vasilenko, M.P. Pravo magdeburgskoe. *Vybrani tvory v 3-kh t.* 2: Yurydychni pratsi. Kyiv, 2006. 48—57 [in Russian].
[Василенко М.П. Право магдебургское. *Вибрані твори в 3-х т.* Т. 2: Юридичні праці. Київ, 2006. С. 48—57].
15. Vasylenko, M.P. "Prava, po kotorym sudytsya malorossiiskii narod", yak dzherelo do istorii derzhavnoho prava Ukrainy XVIII v. *Vybrani tvory v 3-kh t.* 2: Yurydychni pratsi. Kyiv, 2006. 372—378 [in Ukrainian].
[Василенко М.П. «Права, по которым судится малороссийский народ», як джерело до історії державного права України XVIII в. *Вибрані твори в 3-х т.* Т. 2: Юридичні праці. Київ, 2006. С. 372—378].
16. Gurzhii, A.I. Tretii Litovskii statut v pamyatnikakh ukrainskogo prava vtoroi poloviny XVII — XVIII vv. *Tretii Litovskii statut 1588 g.: Materialy respublikanskoi konferentsii.* Vilnius, 1989. 157—163 [in Russian].
[Гуржий А.И. Третий Литовский статут в памятниках украинского права второй половины XVII—XVIII вв. *Третий Литовский статут 1588 г.: Материалы республиканской конференции.* Вильнюс, 1989. С. 157—163].

17. Miloradovich, G.A. K istorii Litovskogo statuta, kak deistvuyushchego zakonodatelstva v Malorosii. *Kievskaya starina.* 1896. 1: 11-16 [in Russian].
[Милорадович Г.А. К истории Литовского статута, как действующего законодательства в Малороссии. *Киевская старина.* 1896. № 1. С. 11—16].
18. Yushkov, S.V. Istoriya gosudarstva i prava SSSR. 1. Moscow, 1961 [in Russian].
[Юшков С.В. История государства и права СССР. Ч. 1. Изд. 4-е. Москва, 1961].
19. Yavornytskyi, D.I. Yak zhylo slavne Zaporozke Nyzove Viisko. Katerynoslav, 1914 [in Ukrainian].
[Яворницький Д.І. Як жило славне Запорозьке Низове Військо. Катеринослав, 1914].
20. Jerlicz, J. Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i teraźniejszych czasów. 1. Warszawa, 1853 [in Polish].
21. Litopys Samovydtsia. Kyiv, 1971 [in Ukrainian].
[Літопис Самовидця. Київ, 1971].
22. Barvinskii, V.A. Krestyane v Levoberezhnoi Ukraine v XVII—XVIII vv. Kharkov, 1909 [in Russian].
[Барвинский В.А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. Харьков, 1909].
23. Oświęcim, S. Dyaryusz 1643—1651. Kraków, 1907 [in Polish].
24. Storozhenki. Familnyi arkhiv. 6. Kiev, 1908 [in Russian].
[Стороженки. Фамильный архив. Т. 6. Киев, 1908].
25. Pashchuk, A. Sud i sudochynstvo na Livoberezhnii Ukraini v XVII—XVIII st. (1648—1782). Lviv, 1967 [in Ukrainian].
[Пащук А. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. (1648—1782). Львів, 1967].
26. Bakai, N. Znachenie selskoi gromady v sudebnom protsesse kontsa XVII v. *Kievskaya starina.* 1886. 11 [in Russian].
[Бакай Н. Значение сельской громады в судебном процессе конца XVII в. *Киевская старина.* 1886. № 11].
27. Universaly Bohdana Khmelnytskoho 1648—1657. Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657. Київ, 1998].
28. Universaly ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657—1687). Kyiv; Lviv, 2004 [in Ukrainian].
[Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687). Київ; Львів, 2004].
29. Universaly Pavla Polubotka (1722—1723). Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Універсали Павла Полуботка (1722—1723). Київ, 2008].
30. Prava, za yakymy sudytsia malorosiiskyi narod. 1743 r. Kyiv, 1997 [in Ukrainian].
[Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. Київ, 1997].
31. D-skii, A. Sistema karatelnykh mer v Zaporozhe (istoriko-yuridicheskii ocherk). *Kievskaya starina.* 1893. 2 [in Russian].
[Д-ский А. Система карательных мер в Запорожье (историко-юридический очерк). *Киевская старина*. 1893. № 2].
32. Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII w. Wyd. M. Baliński. Wilno, 1859 [in Polish].
33. Lazarevskii, A.M. Opisanie staroi Malorossii. 3: Polk Prilutskii. Kiev, 1902 [in Russian].
[Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Т. 3: Полк Прилуцкий. Киев, 1902].

Надійшла / Received 16.09.2025

Oleksandr HURZHII
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Chief Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
oleksandrgurzij003@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-6941-4488

CRIMINAL OFFENSES AND CAPITAL PUNISHMENT IN UKRAINIAN COSSACK STATE IN THE SECOND HALF OF THE 17th — 18th CENTURIES: JUDICIAL PRACTICE

Based on primary sources, the study **aims** to identify the main types of criminal offenses in the Hetmanate that led to capital punishment, and to trace the transformation of legal norms that defined such punishments. It also examines external factors that influence judicial decisions. The research applies **approaches** from social history, historical anthropology, microhistory, and chronological-substantive analysis, allowing for a detailed examination of how capital punishment was perceived by hetmans, senior officers, urban magistrates, and rural communities through everyday case studies. The research also highlights exceptional ("casuistic") instances where courts deviated from existing legal codes. **The scientific novelty** lies in the detailed presentation of numerous crimes and their diversity over a long period, placed within the context of evolving legal norms and changing expectations of citizen behavior. **Conclusions.** In the Zaporizhian Host, there were about fifteen main types of criminal offenses punishable by death. The most common among them included treason (especially against the hetman), various forms of murder, rape, and arson. Death sentences for land or property seizure were far less frequent. Theft of church property, blasphemy against clergy, and apostasy were punished with particular cruelty. Notably, after the execution of a criminal, part of their property — often including money — could be transferred not only to the relatives of the victim but also to high-ranking figures involved in the judicial process. This practice fostered material interest among the judiciary and created fertile ground for corruption.

***Keywords**: Ukrainian Cossack State, Hetmanshchyna, Zaporizhian Host, crime, capital punishment, legislation, legal norm.*

https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.068
УДК 329.14(477.51)“19”

Олександр ФЕДЬКОВ
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін,
Кам’янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка
(Кам’янець-Подільський, Україна)
san.fedkov@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-4835-9445

КРИЗА ІМПЕРІЇ: УГРУПОВАННЯ О. САВИЦЬКОГО, СУСПІЛЬСТВО І ВЛАДА НА ПОЧАТКУ XX ст.

Мета — проаналізувати трансформацію бойової дружини есерів-максималістів під проводом О. Савицького в політико-кримінальне угруповання, з’ясувати ставлення суспільства до нього та виявити проблеми і труднощі в діяльності органів державної влади Російської імперії в боротьбі з цим явищем. Методологія ґрунтується на принципах історизму та структурності, поєднанні мікро- й макроаналізу, коли на локальному рівні розглядаються історичні áктори, які відбивають загальні тенденції епохи. **Наукова новизна.** Вперше на регіональному рівні простежено процес радикалізації соціалістичного руху в Російській імперії наприкінці революції 1905—1907 рр. та в період політичної реакції, перехід бойової дружини соціал-демократів в організацію есерів-максималістів із подальшою еволюцією в політико-кримінальне угруповання, в боротьбі з котрим яскраво проявилася неефективність влади. Розглянуто ставлення різних соціальних і політичних груп до терористів. **Висновки.** Охарактеризовано соціально-політичне життя в Росії наприкінці революції 1905—1907 рр. та в період політичної реакції, зокрема генезу бойової дружини соціал-демократів у збройний підрозділ есерів-максималістів і перетворення останнього на політико-кримінальну групу О. Савицького, яка орудувала в 1907—1909 рр. на території північних повітів Чернігівської, частково в Могильовській,

Цитування: Федьков О. Криза імперії: угруповання О. Савицького, суспільство і влада на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2025. № 6 (585). С. 68—87. https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.068

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Смоленській, Орловській губерніях. Про кримінальний характер злочинної організації свідчили вбивства представників органів влади, заможних громадян, «експропріації» поміщиків, підприємців, священнослужителів, волосних правлінь, а також робітників, селян. Зазначено на негативному ставленні до «зграї Савицького» різних соціальних верств і політичних структур. Дослідження засвідчило слабкість та неефективність органів влади, нездатність їх протидіяти навіть невеликим антидержавним й асоціальним формуванням, що стало ознакою серйозних кризових явищ, які призведуть до падіння самодержавства в 1917 р.

***Ключові слова**: Олександр Савицький, есери-максималісти, політико-кримінальне угруповання, революційний рух, Чернігівська губернія, Російська імперія.*

Питання про ефективність органів влади самодержавства — наукова проблема, яка стосується не лише минулого Російської імперії, але й має значення для розуміння сучасних авторитарних режимів. Попри демонстративну могутність, автократія в багатьох аспектах залишається вразливою. Тому дослідження взаємин влади та суспільства, зокрема найбільш радикальних його представників, може мати важливе значення для розуміння сили / слабкості таких режимів.

При написанні статті ми використали архівні джерела та студії українських і зарубіжних дослідників, в яких розглядається діяльність органів державної влади Російської імперії, зокрема на рубежі XIX—XX ст. Попри те, що були очевидними перші позитивні результати політики модернізації, саме тоді, на думку Е. Каррер д'Анкос, «постало питання: щó перед нами — видимість сили чи дійсна сила?» [1, с. 107]. Відповідь на нього шукала сама згадана історикиня, а також інші іноземні [2—6] та вітчизняні [7—9] фахівці. Аналізуючи діяльність російської імперської адміністрації, вони ставили під сумнів твердження про її високу ефективність, особливо в екстремальних ситуаціях. Низка праць уможливила з'ясувати форми та методи діяльності соціалістичних політичних організацій, що суттєво впливали на радикалізацію суспільного життя на початку XX ст. [10—12]. А оскільки ця стаття присвячена трикутнику: терористи — суспільство — влада, доречним стало використання дотичного дослідження [13]. У монографіях О. Кривобока, В. Савченка та О. Федькова згадується постать О. Савицького в партійно-політичному контексті початку XX ст. [14—16]. Зважаючи на конспіративну діяльність революціонерів, дослідники не завжди правильно ідентифікували їх партійну належність [15, с. 130]. Наприклад, А. Штирбул помилково зарахував угруповання О. Савицького до анархістів [17, с. 180—181]. Окрім того, деякі із зазначених авторів (О. Кривобок, А. Штрибул), продовжуючи традиції народницької та марксистської історіографій, різною мірою ідеалізували й захоплювалися «подвигами революціонерів». Отже на цей час немає дослідження, в якому цілісно характеризувалася б діяльність групи О. Савицького, ставлення до неї різних верств суспільства та протидія їй із боку органів влади в контексті конкретно-історичних обставин епохи.

Наприкінці революції 1905—1907 рр. у посаді Клинці Суразького повіту Чернігівської губернії функціонувала соціал-демократична організація, яка входила до складу Української соціал-демократичної спілки (УСДС) РСДРП [18, с. 42]. Вона все більше використовувала нетипову для марксистів терористичну

тактику. Це навіть увело в оману жандармського ротмістра, який доповідав, що в ніч на 21 квітня 1907 р. він здійснив «ліквідацію місцевої "бойової демократичної дружини соціал-демократичної робітничої партії", як вони самі себе називали, але насправді максималістів» [1]. Керівницею цієї «зграї» службовець називав С. Ліфшиць [2]. Утім усіх бойовиків, як визнав помічник начальника Чернігівського губернського жандармського управління, «нейтралізувати» не вдалося, а головні з них П. Подласов, Ф. Щекотков, І. Довбенко, А. Костаков — зникли [3].

Хоча російські соціал-демократи — як більшовики, так і меншовики — не відкидали методів збройної боротьби, готувалися до повстання, створювали бойові дружини, наприкінці революції 1905—1907 рр. вони визнавали, що ще не час для таких дій. На V з'їзді РСДРП у квітні — травні 1907 р. було ухвалено резолюцію «Про партизанські виступи», в якій відповідні акції й «експропріації» засуджувалися як «шкідливі для робітничого класу та революції». Формування, «схильні до терористичної тактики», підлягали розпуску [19, с. 615—616]. Згодом конференція Північно-Чернігівського району УСДС РСДРП підтримала це рішення [4].

Тож соціал-демократи не залишали у своїх лавах місця компромісам із прибічниками терору і грабежу («експропріацій»). Члени клинцівської соціал-демократичної бойової дружини мали або підкоритися партійній дисципліні, або перейти до організацій, котрі допускали зазначені методи. Вони обрали друге, подавшись під впливом С. Ліфшиць у ряди максималістів [5]. Це відбулося, очевидно, у травні 1907 р., про що засвідчував новий, уже максималістський «почерк». Архівні дані свідчать про належність цього угруповання до Союзу соціалістів-революціонерів-максималістів [6].

Що привабило колишніх марксистів у цю організацію? Союз есерів-максималістів виник у жовтні 1906 р. з ініціативи найрадикальніших членів Партії соціалістів-революціонерів, до яких долучилися представники інших лівих течій [20, с. 34]. Максималісти відкидали «поміркованість» інших соціалістичних угруповань і виступали за негайний перехід до соціалізму. Їхня тактика ґрунтувалася на терористичних та партизанських методах. Об'єктами терору були представники політичного й економічного «гніту» — місцева адміністрація, поліція, поміщики, куркулі, підприємці, священнослужителі, члени волосних і сільських селянських самоврядувань, названі «урядовими ставлениками». Партія відкидала парламентаризм, легальні форми боротьби, вважаючи Державну думу засобом «гасіння революційної енергії». Для фінансування діяльності дозволялися експроп-

1 Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 367. Арк. 77 зв.

2 Там само. Арк. 77 зв. — 78.

3 Там само. Арк. 82 зв.

4 Государственный архив Российской Федерации. 102 ДП ОО. 1907. Оп. 237. Д. 8, ч. 3, 2. Л. 47 об. — 48 (відповідні матеріали зібрано до 2014 р.).

5 ЦДІАК України. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 367. Арк. 82 зв.

6 Там само. Арк. 81 зв. — 82; Спр. 1077. 27 арк.; Спр. 1078. 26 арк.; Спр. 903. Арк. 27 зв., 91; Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 149.

ріації, зокрема приватного капіталу — формально лише за згоди центрального керівництва [20, с. 39—40], однак на практиці ця згода ігнорувалася, а «екси» набули масового характеру. Максималісти відмовлялися від будь-якої легальної діяльності, що створювало передумови для трансформації їхніх осередків у політико-кримінальні угруповання.

Перші акції новоявлених максималістів відбулися у травні 1907 р.; вони вчинили експропріації в посаді Клинці та м. Сураж Суразького повіту й невдалу спробу пограбування (14 травня) пошти в м. Унеча Мглинського повіту [7]. Окрім того, за даними агентури, революціонери планували політичні вбивства [8]. 15 травня 1907 р. у Клинцях вони застрелили заступника («товариша») голови відділу Союзу російського народу С. Вєтковського. Начальник Чернігівського губернського жандармського управління М. Рудов у доповіді очільникові Київського розшукового відділення М. Кулябку повідомляв, що у цьому злочині брали участь П. Подласов, якого називали «головним керівником революційної партії» [9], Ф. Щекотков, «Шурка» (О. Савицький), І. Довбенко [10]. І хоча в діях бойовиків виразно простежувалася тактика есерів-максималістів, жандарми ще деякий час продовжували вважати їх «бойовою дружиною» клинцівської організації РСДРП [11].

Поступово максималісти ставали дедалі зухвалішими. 25 травня 1907 р. о 2-й год. десятеро членів угруповання здійснили збройний напад на арештантське приміщення Почепського волосного правління у Мглинському повіті, звідки звільнили своїх спільників П. Подласова та Г. Бубнова. При цьому їм не змогли завадити п'ятеро стражників і сторож З. Ярижка (вбитий під час нальоту) [12].

Почалося переслідування бойовиків. 27 травня 1907 р. поблизу станції Унеча поліція та залізничні службовці спробували наздогнати «зграю експропріаторів» чисельністю 12 осіб. Близько 23-ї год. спалахнула перестрілка. Тоді вдалося поцілити кількох революціонерів і затримати пораненого в ногу втікача Г. Бубнова. У цих подіях загинув городовий М. Байдарика [13].

Від агентури жандарми дізналися, що планується напад на конвой, аби звільнити злочинців, яких перевозитимуть із суразької тюрми в київську. Повідомлялося також, що конвойна команда підкуплена, а зловмисники мають намір захопити цейхгауз у Суражі [14]. Втім попри наявність цієї інформації належних заходів ужито не було. В ніч із 14 на 15 червня 1907 р. максималісти організували втечу свого ув'язненого спільника П. Блохіна. Причому вартовий молодший унтер-офіцер М. Бібіков, який досі мав бездоганну репутацію, зник разом із в'язнем [15].

---

[7] Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 818. Арк. 75; Спр. 821. Арк. 7—7 зв.
[8] Там само. Спр. 842. Арк. 7.
[9] Там само. Арк. 9.
[10] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 32; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 842. Арк. 7.
[11] Там само. Спр. 821. Арк. 5; Спр. 833. Арк. 74.
[12] Там само. Спр. 821. Арк. 16, 18, 20—21, 29—29 зв.; Спр. 842. Арк. 9.
[13] Там само. Спр. 821. Арк. 22—22 зв.; Спр. 842. Арк. 9 зв.
[14] Там само. Спр. 818. Арк. 83; Спр. 842. Арк. 10 зв.
[15] Там само. Спр. 818. Арк. 95 зв.

Зухвалі нападники ще й подбали про своєрідне «послання» — у спеціально залишених супровідних документах П. Блохіна замість слова «арештант» вони вписали «товариш», закреслене «воїнський начальник» замінили на «чорносотенець», а на місці підпису помічника справника з'явилося слово «кровопивця» [16]. Перед утечею конвоїр М. Бібіков, котрий до того ж завідував складом зброї, встиг передати революціонерам декілька ґвинтівок із боєприпасами [17]. Такі дії максималістів стали справжнім викликом для влади.

Наступна акція відбулася 20 червня 1907 р., коли семеро чи восьмеро бойовиків на чолі зі Ф. Щекотковим і П. Подласовим здійснили (щоправда невдалу) спробу захопити поштовий транспорт на дорозі з Суража до Клинців [18].

3 серпня 1907 р. бойова дружина максималістів у складі 12 осіб напала на хутір земського начальника М. Дублянського біля с. Глухівка Суразького повіту. Вони підпалили будинок, господарські споруди та вбили самого посадовця [19]. Надалі захопили парокінного воза, поклали на нього трьох своїх поранених, і, відібравши коней у місцевих селян, рушили через поселення. При цьому стріляли по зустрічних людях та поранили сина старости села [20]. За агентурними даними, максималісти тоді також не уникнули втрат: загинув лідер «зграї» Ф. Щекотков, П. Подласов зазнав важкого, а двоє учасників нападу — незначних поранень [21]. Слідство встановило причетність до смерті М. Дублянського, крім названих вище, ще вісьмох осіб [22].

16 серпня 1907 р. мглинський справник телеграфом доповів М. Рудову, що вночі в Почепі здійснено пограбування та вбивства в будинку купця А. Биховського, де загинули господар, його син, прикажчик, а дружина, невістка й малолітня дочка поранені [23]. В ніч із 7 на 8 вересня поблизу того ж таки Почепа група з шести осіб напала на поліцейських стражників Мглинського повіту П. Двоєнка й Я. Королькевича, внаслідок чого останнього було вбито [24].

Перша значна поразка революціонерів сталася восени 1907 р. 25 вересня під час переслідування «розбійників» у с. Казенна Туросна біля Клинців поліція застрелила її ватажків П. Подласова та І. Довбенка, а ще двох членів групи вдалося затримати. При цьому зловмисники поранили городового Сехіна [25]. Це село слугувало своєрідною «базою», де мешкали співучасники та покривачі злочинців. Революціонерів стали заарештовувати [26]. Цими подіями завершився початковий період діяльності клинцівських есерів-максималістів. Очевидно, що загибель ватажків

[16] Там само. Арк. 81—81 зв.
[17] Там само. Спр. 367. Арк. 78.
[18] Там само. Спр. 818. Арк. 87, 93.
[19] Там само. Арк. 111—111 зв.
[20] Там само. Спр. 818. Арк. 111 зв.
[21] Там само. Арк. 111 зв., 121—121 зв., 131.
[22] Там само. Арк. 187.
[23] Там само. Спр. 821. Арк. 36, 40.
[24] Там само. Спр. 821. Арк. 44.
[25] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 33; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 818. Арк. 154.
[26] Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 818. Арк. 164—164 зв.

бойової дружини зумовила те, що незабаром її очолив один з активних учасників, від імені котрого вона й отримала в документах поліції та жандармів назву «зграї Савицького». Попри втрати, угруповання продовжувало діяти в північних повітах Чернігівщини, а частково й на прилеглих теренах Могильовської, Орловської, Смоленської губерній упродовж двох років — із травня 1907 по квітень 1909-го.

Хто такий Олександр Савицький? До соціал-демократичного руху він доєднався ще юнаком — у «жовтневі дні» 1905 р. під час навчання в Новозибківському реальному училищі. В розшуковій відомості від 15 червня 1907 р. повідомлялося, що народився він 6 листопада 1886 р. у дворянській родині на Чернігівщині. Жодного фото підозрюваного на той час органи влади не мали, тому подавалися загальні й малоінформативні прикмети. Пізніше, коли О. Савицький заживе сумної слави, його світлини вміщуватимуть у газетах та оголошеннях поліції, детально описуючи зовнішність [27]. Перша згадка про нього як «вожака» максималістів з'явилася по смерті П. Подласова. Починаючи з осені 1907 р. «чинник Савицького» став важливою складовою суспільного життя краю. 4 грудня того року за вчинення збройних грабежів його, згідно з циркуляром департаменту поліції МВС, оголосили в розшук [28]. Утім затримати революціонера було не так-то просто.

Терористичні акти й експропріації очолюваних О. Савицьким максималістів набували загрозливої регулярності, їх ретельно документували [29]. Щоб скласти уявлення про характер цих дій, скористаємося доповіддю генерала М. Рудова, в якій детально описувався наліт «зграї» 25 серпня 1908 р. на с. Авдіївку Сосницького повіту. Тут розбійники захопили та зв'язали урядника Я. Борсука (згодом його застрелили), разом з яким вирушили до будинку парафіяльного священника Орловського, де застали лише його дружину. Вибивши дві шибки, вони ввірвалися в помешкання, звідки викрали 6 руб. грошима, золотий і срібний годинники з металевим ланцюжком і шаблю без піхов. Загалом «поживилися» на суму 38 руб. [30] До церкви зловмисники не пішли, оскільки селяни вдарили на сполох. Нападники кілька разів вистрілили в напрямку дзвіниці. Після цього пограбували торгівця єврея Б. Злотникова — «здобич» склала 125 руб. грошима, два золотих годинники, брошка, браслет, дві каблучки (одна з білим камінцем, друга з бірюзою) — загалом на 145 руб. Окрім того з його ж крамниці вкрали 10 руб. і продуктів на 13 руб. 60 коп. Бандити також затримали завідувача казенної винної лавки Сбитного, побили сільського старосту Чепурного, а потім винесли із закладу 30 руб. 07 коп. грошима, дві пляшки столового вина, пляшку спирту та двоствольну рушницю ціною 7 руб. [31] Потім вони обібрали поштове відділення, де заволоділи готівкою (160 руб.) і марками (на 156 руб.). Затим рушили до будинку

[27] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 59.

[28] Там само. Арк. 9.

[29] Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 25, 32—33, 116 зв., 118, 126, 131—131 зв., 159, 181—182 зв., 221—222, 224—224 зв., 342—342 зв., 345—345 зв., 299—300, 304—304 зв., 310—311, 472—472 зв., 475—477 зв., 503 та ін.

[30] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 9; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 40.

[31] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 10; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 40—41.

волосного правління, в якому закрили десяцького, двох сторожів і двох писарів, розбили п'ять скринь, звідки забрали громадські кошти (55 руб. 08 коп.), а також вексельні бланки, гербові папери та марки на суму 61 руб. 80 коп. У приміщенні правління крім того вчинили «революційну акцію» — «розрубали портрет государя-імператора» [21, с. 255] [32].

Загалом із середини серпня й до початку жовтня 1908 р. група О. Савицького в північних повітах Чернігівської губернії скоїла від одинадцяти до шістнадцяти грабежів [33]. Різниця пояснюється тим, що окремі напади включали декілька кримінальних епізодів, під час яких нальотники вбили та поранили рядових поліціянтів [34]. Тож «нервовий розлад» спеціально відрядженого на Чернігівщину якраз для боротьби з розбійниками жандармського ротмістра С. Кулябка, що його він отримав після тих подій, виглядав їх незначним побічним результатом [35]. Опис подібних випадків міг би зайняти десятки сторінок тексту. За деякими даними, за період своєї активності лише у Чернігівській губернії банда здійснила 78 нападів [17, с. 180]. Проте зазначена інформація неповна, оскільки не всі злочини вдавалося зареєструвати (населення не завжди про них повідомляло).

Максималісти грабували головним чином заможних осіб [36]. Утім не гребували вони і простими людьми. Наприклад, 15 серпня 1908 р. під час нальоту на Каменський Скит біля Злинки Новозибківського повіту О. Савицький і п'ятеро його поплічників відібрали в монахині Марії (Мітліної) 3 руб., а у селянина сл. Романівська Могильовської губернії А. Карпова — 1 руб. 80 коп. [37] Через десять днів біля с. Угли підстерегли працівника лісопильні Є. Калиниченка, котрий саме прямував на роботу — в нього забрали «5 фунтів хліба, 4 фунти м'яса та сорочку (!)» [38]. 10 листопада козак П. Сукач втратив 6 руб. і 15 ½ коп. 9 січня 1909 р. обібрали селян братів Зубенків [39].

Діяльність «зграї Савицького» спричиняла тривожні настрої серед населення. Різні політичні й соціальні верстви суспільства відчували наслідки дій максималістів, але загалом пасивно реагували на їхні злочини. Тут варто зазначити, що якоїсь помітної агітаційно-пропагандистської роботи у соціалістичному напрямі О. Савицький не провадив, хоча таємна поліція з'ясувала, що він використовував соціальну демагогію: «казав селянам, щоб вони його не боялися, адже він іде за них, убиваючи поліцію та грабуючи поміщиків, оскільки допоки будуть поліція та поміщики, землі їм, селянам, не буде» [40]. Проте не завжди люди цьому вірили. Показово, що в окремих випадках вони навіть намагалися чинити опір. Так сталося,

[32] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 10; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 41.
[33] Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 104—106 зв.
[34] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 10.
[35] Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 270.
[36] Там само. Арк. 55, 63—64 зв., 68—69, 81—82 зв.
[37] Там само. Арк. 25, 32.
[38] Там само. Арк. 36 зв.
[39] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 59, 218, 243; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 472.
[40] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 279.

зокрема, у с. Глухівка Суразького повіту, коли під час згаданого вище пограбування М. Дублянського зловмисники відібрали у селян коней і відкрили по них стрільбу [41]. 25 серпня 1908 р. в с. Авдіївка жителі почали гуртуватися для протидії грабіжникам, котрі по них стріляли, після чого вийшли з поселення [42]. Подібний випадок трапився 23 вересня 1908 р. у с. Слобода Огородня Гомельського повіту Могильовської губернії, де 12 озброєних нападників обібрали двох старообрядців, які втратили 2 тис. руб. і коня. На це селяни «почали бити у церковний дзвін». Проте «зловмисники зажадали від народу підняти руки вгору», вигукувати «ура!» та під ці крики, прихопивши коня, поїхали [43]. Отже О. Савицький та члени його групи були мало схожі на ідейних революціонерів і «захисників трудящих», представниками яких вони себе оголошували. Навпаки, дії максималістів дедалі більше скидалася на звичайний кримінал.

Поліція здійснювала облави та арешти підозрілих осіб із метою з'ясування належності до банди О. Савицького [44], внаслідок чого ускладнилися умови діяльності політичних організацій. Про це, зокрема, свідчила замітка кореспондента видання РСДРП «Голос социал-демократа», який інформував, що Чернігівщина перебуває в найгірших обставинах для розгортання партійної роботи та називав причину цього — «зграя Савицького, яка грабує всю губернію» [45]. Для того, щоб заручитися симпатіями селян, «авантюрист» стверджував, що «подібні зграї існують по всій Росії, тепер вони забирають гроші в поміщиків, а потім займуться конфіскацією земель» [46]. Дописувач доволі точно характеризував умови, які склалися в губернії: вона насичена козаками та солдатами, розшукове відділення спрямувало сюди своїх службовців, МВС відрядило чиновників з особливих доручень для впіймання О. Савицького, повсюди масові обшуки та арешти [47]. Відповідно, партійне життя завмирало.

Про факти грабежів і вбивств інформувала ліберальна преса. Так, кадетська «Киевская мысль» у замітці «Розбій у Стародубському повіті» повідомляла: «Короткі газетні відомості не дають поняття про ті жахіття, які впродовж останніх двох років переживає населення північних повітів Чернігівської губернії: зграя Савицького протягом останніх трьох місяців, серед білого дня, на очах у натовпу людей у різних місцях розстріляла трьох поліцейських урядників і здійснила безліч розбоїв та грабежів». Далі наводилися факти, серед яких, зокрема, пограбування заводу Бродських в Орлівці Новгород-Сіверського повіту, де злочинці, попри присутність восьми поліцейських стражників, захопили 10 тис. руб. (насправді 1,5 тис. [48]) [22, с. 2] [49].

---

[41] Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 818. Арк. 111 зв.
[42] Там само. Спр. 833. Арк. 45 зв.
[43] Там само. Спр. 903. Арк. 159, 233.
[44] Там само. Арк. 28 зв., 37, 470, 475, 479.
[45] Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 341. Оп. 1. Ед. хр. 305. Л. 2 (відповідні матеріали зібрано до 2014 р.).
[46] Там же.
[47] Там же. Л. 3.
[48] ЦДІАК України. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140, 144 зв.
[49] Там само. Арк. 166—167 зв., Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 304—304 зв.

На цьому тлі серед заможних і середніх верств наростала атмосфера тривожності [50]. На ситуацію відреагувало Сосницьке повітове земське зібрання, яке 10 жовтня 1908 р. направило в МВС телеграму за підписом повітового предводителя дворянства графа В. Мусіна-Пушкіна. «Сосницьке земське зібрання, — зазначалося в ній, — схвильоване рядом убивств і розбоїв[, які] тероризують нині населення губернії та винуватців яких властям заарештувати внаслідок недостатності сил і засобів у повіті ніяк не вдається». Зібрання постановило повідомити міністра про повну незабезпеченість життя та майна мешканців від посягань розбійників і клопотало про вжиття невідкладних заходів [51]. Отже, починаючи з соціальних низів і до верхів суспільства, від агентів соціалістичних партій і до ліберальних діячів — усі виказували занепокоєння поточною ситуацією.

Для завершення характеристики впливу «чинника Савицького» на суспільне життя регіону наведемо цитату зі статті українського громадсько-політичного діяча І. Шрага в київській газеті «прогресивного спрямування» «Последние новости»: «Коли їдеш Поліською залізницею, то мимоволі з'являється думка, що найпопулярнішою особистістю є Олександр Савицький, отаман розбійницької зграї, яка оперує в північній частині Чернігівської губернії. Між пасажирами, без різниці класу вагону, тільки й чутно: "Савицький пограбував..., Савицький убив..., Савицький не пійманий..." і т. д.». Автор висловлював думку, що на основі звинувачувальних матеріалів «можна написати найцікавіший кримінальний роман» [23, с. 2].

Які чинники сприяли О. Савицькому? На користь йому найперше були соціально-політичні обставини. Успішну діяльність есерів-максималістів начальник Київського розшукового відділення М. Кулябко пояснював тим, що мешканці регіону «сильно розпропаговані» на політичному ґрунті, співчувають ватажкові та його поплічникам, допомагають їм переховуватися. Він визнавав, що «частина населення вороже ставиться до поліції та загалом до влади й тому не надає [їй] сприяння» [52]. Подібні думки виказували інші посадовці [53], а очільник Чернігівського губернського жандармського управління М. Рудов зазначав, що нальотники мають серед місцевих жителів людей, котрі «частково зі співчуття до них, а частково за гроші, але переважно зі страху помсти дають місце для прихистку та переховують їх, повідомляючи водночас дані про появу поліцейських загонів» [54]. Отже низький рівень довіри до влади, значна політична радикалізація і протестний потенціал населення, підтримка ним максималістів створювали сприятливе середовище для діяльності групи О. Савицького.

Природні особливості краю також допомагали «зграї», чий «ареал» охоплював Полісся — північні повіти Чернігівської (Новозибківський, Мглинський, Новгород-Сіверський, Стародубський, Суразький, Сосницький), південно-східні Могильовської та частково терени Смоленської й Орловської губерній. Цей ре-

[50] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 83, 85, 143, 218.
[51] Там само. Арк. 96.
[52] Там само. Арк. 277.
[53] Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 326 зв. — 327, 376—376 зв.
[54] Там само. Арк. 142—142 зв., 484.

гіон, що за площею перебільшував середню європейську країну, вкривали значні лісо-болотяні масиви [24, с. 590—599], а це створювало передумови для успішних акцій. За описом М. Рудова, тактика нападників ґрунтувалася на використанні природного чинника: «Зграя, організовуючись у лісах Чернігівської та сусідніх із нею Орловської й Могильовської губерній, з'являється в якійсь місцевості та, здійснивши злочин, негайно виїжджає на конях у найбільш віддалені місця, де в лісових нетрях, часто врозтіч, переховується» [55]. М. Кулябко в інструкції для службовців, залучених до розшуків банди, зазначав, що Чернігівщина «є місцем, зручним для дій розбійницьких зграй, які можуть вільно ховатися від переслідування поліції» [56]. Про це писали також повітові справники [57].

Але чи не найголовніші причини нездатності державних органів протидіяти зловмисникам пов'язувалися зі внутрішніми проблемами. Так, генерал М. Рудов інформував про брак співробітників: у губернському жандармському управлінні у Чернігові він залишився фактично один, не маючи навіть ад'ютанта, а для всієї підвідомчої території було лише двоє помічників — ротмістри Зайцов та Бакуринський (причому повноваження останнього поширювалися на п'ять (!) повітів). Окрім того, бракувало коштів на оплату роботи таємних агентів і на відрядження («прогонні гроші») [58]. Після відповідного звернення департамент поліції МВС надіслав потрібні суми, але «у зв'язку з повною відсутністю вільних офіцерів» призначити ад'ютанта у чернігівське управління так і не змогли [59].

Жандармський очільник критикував діяльність поліції. «Не зачіпаючи моральних якостей» службовців, він наголошував передусім на малій її чисельності й повідомляв, що чернігівський губернатор указував на неможливість збільшити штат, адже для цього бракувало 6 тис. руб. [60] І хоча поліція, очолювана повітовими справниками, переслідувала злочинців, ефективність цих заходів була незначною [61]. Виявляється, слабкість та неорганізованість поліції була «секретом Полішинеля», про що відверто писала місцева газета «Черниговское слово» [25, с. 2].

Ще однією проблемою виявилася погана координація зусиль між різними відомствами, про що дізнаємося з доповіді того ж М. Рудова в департамент поліції МВС. Він, зокрема, повідомляв, що губернатор, якому підпорядковані поліція та війська, не поінформувавши його, наказав очолити захоплення О. Савицького борзнянському повітовому справнику Є. Парадєлову. Начальник губернського жандармського управління, не маючи особливих повноважень, не перечив губернаторові [62]. Таким чином справою розшуку злочинців водночас керували, на власне розуміння, кілька чиновників.

---

[55] Там само. Арк. 142.
[56] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 54.
[57] Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 84 зв., 86, 116.
[58] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 42 зв.
[59] Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 269—269 зв.
[60] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 42 зв.
[61] Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 84—86 зв., 88—89, 97—99, 101—102, 116—118 зв., 131—136 зв.
[62] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 142 зв.

У Міністерстві внутрішніх справ Російської імперії, отримуючи доповіді з Чернігова, Києва та інших міст, розуміли загрозливий розмах дій групи О. Савицького та безпорадність регіональних властей. 22 вересня 1908 р. віцедиректор департаменту поліції МВС Н. Зуєв надіслав начальникові Чернігівського губернського жандармського управління телеграму, в якій інформував про майбутнє відкомандирування міністром у губернію чиновника з особливих доручень гвардії полковника Павлова. Генералові М. Рудову пропонувалося «ввійти у згоду» зі столичним емісаром і вжити заходів для розшуку та затримання злочинців, а невиконання поставленого завдання розглядатиметься як «бездіяльність і непоінформованість» [63]. Імпульси, які надходили зі столиці, відчував кожен із підлеглих жандармського начальника [64].

Водночас Н. Зуєв виказав незадоволення й діяльністю очільника Київського розшукового відділення М. Кулябка. Високопосадовець МВС зазначав, що «розбої й терористичні акти, які відбуваються у Чернігівській губернії, засвідчують про повну бездіяльність [і] непоінформованість» [65]. Н. Зуєв вимагав ужиття найенергійніших заходів для «висвітлення» злочинців за допомогою агентури та покладав справу їх «вилучення» на М. Кулябка [66]. Через два дні той телеграфував у департамент поліції, що особисто очолив розшук банди О. Савицького [67].

Зміст згаданих телеграм засвідчував, що терпіння петербурзьких сановників було «на межі». Це зрозумів і М. Кулябко, який уже 24 вересня 1908 р. прибув на Чернігівщину та вдався до рішучих дій [68]. Брак кадрів у жандармських структурах він вирішив тимчасово компенсувати своїми підлеглими, відрядивши у край чиновників з особливих доручень: згаданого вище ротмістра С. Кулябка (власного брата) й колезького секретаря Зеленова, які проявили себе фаховими та енергійними співробітниками [69]. Для зовнішнього стеження за «зграєю» було командировано одинадцятьох філерів із Київського, Волинського та Полтавського губернських жандармських управлінь (у званні унтерофіцерів) [70]. Для них розробили спеціальні маршрути, що пролягали через декілька десятків населених пунктів [71]. Проте ці заходи виявилися невдалими, адже в невеликих містах і селах причини появи невідомих осіб швидко ставали цілком зрозумілими для мешканців [72]. В умовах страху та непевності мало хто погоджувався повідомляти стороннім будь-яку інформацію про О. Савицького. Тож уже 25 листопада 1908 р. начальник Чернігівського губернського жандармського управління запропонував повернути філерів у місця постійної служби [73].

---

63 Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 137.
64 Там само. Арк. 138—139.
65 Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 27.
66 Там само.
67 Там само. Арк. 38.
68 Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 140, 145.
69 Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 20—21, 122—124 зв.; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 162, 177, 208, 210 зв., 211—214 зв., 217—220, 247—250.
70 Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 104—111, 113—119, 239.
71 Там само. Арк. 139—140.
72 Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 358.
73 Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 159.

Чернігівський губернатор М. Родіонов також уживав заходів для організації «більш планомірних та енергійних дій для знищення розбоїв», про що засвідчувало його розпорядження від 19 вересня 1908 р. [74] Невдалу історію переслідування «зграї Савицького», яка повсякчас безкарно зникала, він уважав «ганебною подією в діяльності чернігівської поліції» й висловлював упевненість, що «такі випадки більше не повторяться» [75].

Вжиті заходи хоч і дещо покращували ситуацію, але не усували системних проблем: діяльність підлеглої губернаторові поліції не узгоджувалася із заходами підпорядкованої начальникам губернських жандармських управлінь і розшукових відділень таємної поліції. Крім того, не було взаємодії з колегами з інших губерній, на чиїх теренах також діяла банда О. Савицького.

Проблеми в діяльності органів влади при спробі затримання розбійників одним із перших помітив начальник Могильовського губернського жандармського управління полковник В. Гофман. 25 вересня 1908 р. він провів спільну нараду окремих чинів поліції та жандармерії Могильовської й Чернігівської губерній щодо «об'єднання енергійного розшуку» [76]. На цьому зібранні визнали за необхідне видати обов'язкову постанову про покарання переховувачів, а також сільських властей і тих, хто вчасно не повідомляв про появу грабіжників [77]. Пропонувалось активізувати роботу агентури та філерів, забезпечити телеграфну комунікацію між жандармами сусідніх повітів про всі події, пов'язані з розшуком, зобов'язати залізничників сприяти екстреному перевезенню відділів поліції та козаків, для чого у Клинцях мав стояти 6-вагонний поїзд [78].

Ініціативу щодо спеціального ешелону 30 вересня 1908 р. підтримали ротмістр С. Кулябко, його високопоставлений брат і справник Є. Парадєлов. І хоч генерал М. Рудов телеграфував, що зазначене клопотання неодмінно буде задоволене [79], проте реалізувати його на місці виявилося складною справою, адже представники залізниці, дотримуючись внутрішніх інструкцій, ігнорували всі звернення. Керівник розшуку М. Кулябко навіть був змушений інформувати про це департамент поліції МВС [80], який у результаті виступив із поданням на ім'я міністра шляхів сполучення Російської імперії, тож лише втручання столичного високопосадовця дозволило вирішити це питання. Спеціальний потяг у складі 10 вагонів було надано і принаймні з середини жовтня 1908 р. його використовували за призначенням [81].

Ознайомившись із ситуацією, М. Кулябко зрозумів: заходи щодо «зграї Савицького» не дають бажаних результатів. У телеграмі начальникові департаменту

---

[74] Там само. Арк. 25, 172.
[75] Там само. Арк. 25.
[76] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 52, 89—89 зв.; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 164, 188—188 зв.
[77] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 53.
[78] Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 166—168.
[79] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 45, 47, 53; Спр. 903. Арк. 189—190, 192.
[80] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 74, 76.
[81] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 136—137; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 242, 245 зв., 260.

поліції МВС Є. Климовичу від 14 жовтня 1908 р. він зазначав, що «грабежі, які не припиняються у Чернігівській губернії, вимагають *виняткових заходів* (курсив наш — *О. Ф.*) для їх припинення» [82]. Причини вбачав у нестачі коштів та особового складу. Для успішної боротьби М. Кулябко пропонував посилити особовий склад Чернігівського губернського жандармського управління чотирма офіцерами, збільшити асигнування на агентуру та виділити губернаторові 6 тис. руб. на розшук і тимчасове підсилення поліції [83]. Про фінансові потреби на агентів та на премії за інформацію щодо О. Савицького телеграфував у департамент поліції МВС і М. Рудов [84]. Міністр у проханні про премію відмовив [85]. Однак коштів дійсно бракувало. Про це яскраво свідчив курйозний випадок, що про нього 27 вересня 1908 р. генералові М. Рудову доповідав справник Є. Парадєлов: «Прошу переказати телеграфом гроші, позаяк агентура страйкує» [86].

Але повернімося до телеграми М. Кулябка, котрий, «у зв'язку з кримінальним характером діяльності зграї», пропонував командирувати агентів центральних розшукових відділень [87]. Він, очевидно, зустрічався з губернатором і не помітив розуміння з його боку всієї складності ситуації, про що свідчила ремарка в повідомленні про «напрочуд байдуже» ставлення М. Родіонова до поточних подій [88]. Така оцінка вказувала на ймовірний конфлікт між посадовцями різних рангів (очільник губернії мав вищий статус і більше повноважень, ніж начальник розшукового відділення) [6, с. 431—437; 9, с. 137—150; 26, с. 246—249; 27, с. 273—274]. М. Кулябко, напевно, зіткнувся з ситуацією, коли його прерогатив бракувало для вирішення проблеми «зграї Савицького». Проте він правильно визначив причини невдач влади — відсутність «єдності та спільного плану дій». Тож у телеграмі в департамент поліції МВС зазначав, що «вкрай необхідне призначення в губернію особи, наділеної особливими повноваженнями з повним підпорядкуванням їй усіх адміністративних установ» [89]. Тільки це, мовляв, могло дати позитивні результати.

Міркування М. Кулябка вочевидь виявилися суголосними позиції МВС, адже «для здійснення завдань об'єднання» зусиль органів різного територіального та відомчого підпорядкування очільник відомства поклав відповідальність (керівництво) на командированого ним чиновника з особливих доручень — згаданого вище гвардії полковника Павлова [90]. Для допомоги останньому відрядили також чиновника з особливих доручень 5-го класу при міністрові О. Фрейната [91]. Повно-

[82] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 120.
[83] Там само.
[84] Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 141.
[85] Там само. Арк. 183.
[86] Там само. Арк. 173.
[87] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 120.
[88] Там само.
[89] Там само.
[90] Там само. Арк. 126.
[91] Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 411 зв. — 412, 449.

важення, надані Павлову, дозволяли тимчасово та частково усунути вади відомчого й територіального розділення у справі розшуку О. Савицького і його поплічників.

За рекомендацією полковника Павлова 14 жовтня 1908 р. чернігівський губернатор видав розпорядження щодо організаційних змін у структуру підлеглої поліції, розподіливши п'ятнадцять повітів губернії на шість районів на чолі з найбільш професійними справниками. Північний район (Суразький, Новозибківський, Мглинський, Стародубський повіти), де розбійники орудували найактивніше, очолив борзнянський повітовий справник Є. Парадєлов. Начальники районів наділялися особливими повноваженнями та засобами для потреб агентурного розшуку. Всі справники мали беззастережно виконувати їхні накази, що стосувалися розшуку, переслідування й затримання злочинців [92].

Наступні дії полковника Павлова засвідчили належну його обізнаність із ситуацією та фаховий підхід до розшукової справи. Вже на другий день перебування в новому статусі, 15 жовтня 1908 р., він провів у Новозибкові нараду за участі генерала М. Рудова, де, за словами останнього, було «вироблено план упіймання зграї Савицького» та намічено конкретні кроки [93]. Павлов наголошував на необхідності звернути увагу насамперед на населення, яке «поки що не протверезіло від чаду 1905-го року» й убачає в діяльності банди «майже подвиги на благо народу» [94]. Натомість селянам слід пояснити серйозність ситуації: переховувачів злочинців виселятимуть за присудами сільських сходів чи в адміністративному порядку. Пропонувалось організувати з селян «обходи», які стежили б за порядком та вчасно виявляли появу зловмисників, зменшити зайву писанину, а необхідну інформацію якнайшвидше повідомляти поліцейським приставам. Окрім того передбачалося негайно розклеїти оголошення про визначені міністром внутрішніх справ винагороди в 1 тис. руб. за видачу живого чи мертвого О. Савицького і 100—200 руб. за членів його банди [95], що й було зроблено. Столичний чиновник перебував у відрядженні близько півтора місяця [96] і поліпшив координацію діяльності органів влади Чернігівщини та прилеглих губерній [97]. Окрім того, у процесі розшуку зловмисників покращилася співпраця жандармів і поліції [98].

Вжиті заходи поступово давали результати. Агентура повідомляла про місця перебування О. Савицького та його людей [99]. Було виявлено осіб, пов'язаних зі зловмисниками, встановлено спостереження за братом ватажка банди — Леонідом, який проживав разом із матір'ю у Саратові [100]. За ґратами в новозибківській

[92] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 42; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 355—356 зв.
[93] Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 338.
[94] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 182—183.
[95] Там само. Арк. 173, 182—183.
[96] Там само. Арк. 196.
[97] Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 155—156, 174.
[98] Там само. Арк. 193, 242—243, 295—297.
[99] Там само. Арк. 386—387, 455, 457—458, 480, 484—484 зв., 486—487 зв., 494—494 зв., 592; Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 142—142 зв.
[100] Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 519—520, 586.

тюрмі опинилася П. Усова — сестра одного з нальотників І. Усова та її чоловік, котрі проживали на хуторі Скачок і надавали прихисток О. Савицькому зі спільниками, забезпечували їх продовольством, повідомляли про пересування загонів поліції [101]. В Києві й Новозибкові здійснювалися заходи щодо розшуку коханки І. Усова — І. Болотникової, через неї сподівалися вийти на бандитів [102]. Формувався масив інформації про «зграю» — склад і прикмети учасників, місця переховування зброї, особливості побуту тощо. Втім не вся вона підтверджувалася при перевірці [103]. Наприклад, хибними виявилися дані про перебування дванадцяти членів групи у с. Новий Ропськ Новозибківського повіту й підготовку їх до втечі через Вільно за кордон [104]. Наведені факти свідчили про величезний обсяг роботи, проведений поліцією та жандармами.

З часом удалося затримати окремих спільників О. Савицького, які почали давати свідчення [105]. 19 жовтня 1908 р. у с. Семиріччя Рославльського повіту Смоленської губернії відбувся напад на торговця Я. Болозю, в якого вкрали товару на 397 руб. Поліція згодом затримали трьох учасників цього пограбування — З. Царикова, М. Манукова, К. Холобаєва. Вони виявилися членами угруповання [106]. Заарештований Я. Селедцов, котрий доставив бандитів до місця «акції» в одній із волостей Могильовської губернії, дав показання [107]. Затриманий учасник нальоту на дім купця Кауфмана М. Віленський детальні свідчив про підготовку, хід і виконавців нападу — «Шурку» (О. Савицького), З. Гуревича та ін. [108] Даних про злочинців ставало дедалі більше: імена і прикмети [109], місця тимчасового переховування, хто добровільно, а хто й «за великі гроші» їм сприяв [110]. На основі цієї інформації проводилися різноманітні оперативні заходи [111]. Зокрема 15 грудня 1908 р. жандарми й поліція здійснили 212 обшуків та облав у північних повітах Чернігівщини, під час яких було вилучено по п'ять револьверів і рушниць, два кинджали, але нікого не затримали [112]. Попри масштабні операції, результати виявилися мізерними, що свідчило про належну конспірацію злочинців.

Утім жандарми та поліція мали й успіхи. На середину листопада 1908 р. в їхньому розпорядженні були фотографії членів банди — П. Даценка, Д. Абра-

[101] Там само. Арк. 250—251.
[102] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 147, 152—154, 160—160 зв.; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 539.
[103] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 186 зв.; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 363—365 зв., 566.
[104] Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 390, 394—394 зв.
[105] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 226, 240, 243; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 445—446 зв., 473—474.
[106] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 174—175, 177—178; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 447—448 зв.
[107] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 235—235 зв.
[108] Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 321—321 зв., 327—328.
[109] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 190—191.
[110] Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 484, 486—486 зв., 592—593, 595.
[111] Там само. Арк. 411—414, 581—582 зв.
[112] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 277 зв. — 278.

мова [113]. В газеті «Последние новости» вийшла замітка під красномовною назвою «Розбійник Савицький» з його світлиною [23, с. 2]. Тоді ж надрукували та поширили «Список злочинів, які здійснила зграя Савицького у Чернігівській губернії за останні 4 місяці». Тут, серед іншого, містилися прикмети десяти зловмисників, а також перелік дванадцяти паспортів, викрадених із контори І. Лур'є, якими вони могли скористатися [114]. Генерал М. Рудов мав детальну інформацію про одинадцятьох членів «зграї» та про її структуру: вона складалася з семи постійних учасників — «центровиків» і чотирьох осіб, котрих періодично залучали до нападів. Окрім того, називалися ще шість переховувачів [115].

З огляду на розгорнуте проти них справжнє полювання члени угруповання почувалися дедалі нервовіше. Дехто навіть покінчив життя самогубством [116]. А от П. Філонова 22 жовтня 1908 р. вбили свої ж — за приховування частини викрадених грошей [117]. У групі панувала атмосфера взаємної підозри, жорстоких внутрішніх правил замість ідеологічних засад, що засвідчувало про остаточне перетворення її з політичної на кримінальну.

На початку 1909 р. почастішали напади банди О. Савицького на межі Новозибківського та Гомельського повітів [118]. 24 лютого справу її розшуку, згідно з розпорядженням департаменту поліції МВС, підпорядкували помічникові начальника Могильовського губернського жандармського управління в Гомельському повіті ротмістрові Гришкевичу-Трохимовському [119]. Останній негайно приступив до виконання покладених на нього обов'язків.

Поступово кільце навколо угруповання стискалося. 9 березня 1909 р. о 23-й год. біля станції Кархівка на Новозибківщині відбулася перестрілка між чотирма жандармськими унтерофіцерами і трьома бандитами, серед яких і сам О. Савицький. Завдяки темряві останнім тоді вдалося зникнути [120]. Але розв'язка наближалася. 30 квітня гомельська поліція наздогнала п'ятьох нальотників біля с. Красне. Внаслідок стрілянини, що тривала більше чотирьох годин, ватажка і трьох його поплічників убили, один утік. Свідки, доставлені для впізнання тіл, ідентифікували серед них О. Савицького та З. Гуревича [121].

Здавалося, що історія угруповання добігла кінця. Втім і після смерті очільника грабежі та вбивства ще деякий час не припинялися [14, с. 135] [122]. Все свідчило,

---

[113] Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 435.
[114] Там само. Арк. 439—439 зв.
[115] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 250—251.
[116] Там само. Арк. 219, 244; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 473—474.
[117] Там само. Ф. 317. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 2—2 зв.
[118] Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 1118. Арк. 10—12, 23, 36—37.
[119] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 270; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 1118. Арк. 27, 35.
[120] Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 1118. Арк. 46—47, 62—62 зв.
[121] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 289—289 зв.
[122] Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 1107. Арк. 76—79, 124, 180, 275, 329—332 зв., 372, 389, 399; Спр. 1117. Арк. 109, 128—129; Спр. 1118. Арк. 117—118, 202—203 зв., 269—270, 274—276, 278—278 зв., 281, 285—286, 294—295 зв., 304.

що «зорганізована знову розбійницька зграя, частину членів якої склали колишні учасники зграї Савицького» [123]. Розшукові заходи тривали, але їх ефективність залишалася низькою [124]. Тож 23 вересня 1909 р. на ім'я начальника Чернігівського губернського жандармського управління М. Рудова надійшла чергова грізна телеграма — тепер уже від заступника міністра внутрішніх справ і командира Окремого корпусу жандармів генерал-майора П. Курлова. «У зв'язку з тим, що почастішали останнім часом напади, які супроводжувалися пограбуванням великих сум грошей, — зазначалося в ній, — уважаю за необхідне попередити, що у випадку повторення подібних явищ я віднесу такі на невиконання чинами корпусу жандармів покладених на них за законом священних обов'язків» [125]...

* * *

Наприкінці революції 1905—1907 рр. та в період реакції відбувалася радикалізація політичних організацій соціалістичної спрямованості. Це засвідчувала діяльність членів бойової дружини есерів-максималістів під проводом О. Савицького, котрі, прикриваючись партійними гаслами, здійснили низку грабежів й убивств як представників влади або заможних верств суспільства, так і звичайних громадян. Поступово група перетворювалася на суто кримінальне формування. Місцеві органи влади у Чернігівській, Могильовській, Смоленській, Орловській губерніях були неспроможні самостійно впоратися із загрозою, надто через брак особового складу, ресурсів і координації зусиль поліції та жандармів. Лише втручання центральної влади й організація масштабної операції дозволили ліквідувати угруповання О. Савицького. Але навіть і після його смерті грабежі та вбивства тривали, що додатково засвідчувало кризовий стан самодержавної системи незадовго до її падіння в 1917 р.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Carrere d'Encause, E. Evrazijskaja imperija: istoriia Rossijskoj imperii s 1552 g. do nashikh dnei. Moscow: ROSSPEN, 2007 [in Russian].
   [Каррер д'Анкос Е. Евразийская империя: история Российской империи с 1552 г. до наших дней. Пер. с фр. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. 367 с.].
2. Velychenko, S. Tsarskyi uriad v ukrainskykh huberniiakh 1800—1914 rokiv — vsemohutnist chy slabkist?: Deiaki zauvazhennia do metodolohii i interpretatsii. *Ukraina moderna*. 1999. 2-3 [in Ukrainian].
   [Величенко С. Царський уряд в українських губерніях 1800—1914 років — всемогутність чи слабкість?: Деякі зауваження до методології й інтерпретації. *Україна модерна*. 1999. Ч. 2-3].

[123] Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 1107. Арк. 124.
[124] Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 313—317 зв.; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 1107. Арк. 45—46 зв., 56—56 зв., 128—128 зв., 222—227, 230, 271, 468, 468—469.
[125] Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 1107. Арк. 231.

3. Eroshkin, N.P. Rossijskoe samoderzhavie. Moscow: Ros. gos. gumanit. un-t, 2006 [in Russian].
[Ерошкин Н.П. Российское самодержавие. Москва: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2006. 495 с.].
4. Kappeler, A. Rosiia yak polietnichna imperiia: Vynykhnennia. Istoriia. Rozpad. Lviv: Ukrainskyi katolytskyi universytet, 2005 [in Ukrainian].
[Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Пер. з нім. Х. Назаркевич; ред. М. Крикун. Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2005. XII+360 с.].
5. Mironov, B.N. Sotsialnaia istoriia Rossii perioda imperii (XVIII — nachalo XX v.): Genezis lichnosti, demokraticheskoj semi, grazhdanskogo obshchestva i pravovogo gosudarstva. 2. Saint Petersburg: Dmitrij Bulanov, 2003 [in Russian].
[Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. 3-е изд., испр. и доп. Т. 2. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланов, 2003. 583 с.].
6. Peregudova, Z.I. Politicheskiy sysk Rossii (1880—1917). Moscow: ROSSPEN, 2013 [in Russian].
[Перегудова З.И. Политический сыск России (1880—1917). 2-е изд., перераб. и доп. Москва: РОССПЭН, 2013. 519 с.].
7. Shandra, V. Vsemohutnist chy slabkist rosiiskoi vlady v Ukraini XIX st.: u prodovzhennia odniiei neordynarnoi statti. *Ukrainskyi humanitarnyi ohliad.* 1999. 2: 66-74 [in Ukrainian].
[Шандра В. Всемогутність чи слабкість російської влади в Україні XIX ст.: у продовження однієї неординарної статті. *Український гуманітарний огляд.* Вип. 2. Київ, 1999. С. 66—74].
8. Shandra, V.S. Heneral-hubernatorstva v Ukraini: XIX — pochatok XX st. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2005 [in Ukrainian].
[Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. 427 с.].
9. Yarmysh, O.N. Karalnyi aparat samoderzhavstva v Ukraini v kintsi XIX — na pochatku XX st. Kharkiv, 2001 [in Ukrainian].
[Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX — на початку XX ст. Харків, 2001. 288 с.].
10. Pavko, A.I. Politychni partii, orhanizatsii v Ukraini, zarodzhennia, evoliutsiia, diialnist, istorychna dolia: Kinets XIX st. — liutyi 1917 r. Kyiv, 1999 [in Ukrainian].
[Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні, зародження, еволюція, діяльність, історична доля: Кінець XIX ст. — лютий 1917 р. Київ, 1999. 248 с.].
11. Pavlov, D. Soiuz sotsialistov-revoliutsionerov maksimalistov. *Politicheskie partii Rossii: Konets XIX — pervaia tret XX v.: Entsiklopediia.* Moscow: ROSSPEN, 1996. 580-581 [in Russian].
[Павлов Д. Союз социалистов-революционеров максималистов. *Политические партии России: Конец XIX — первая треть XX в.: Энциклопедия.* Москва: РОССПЭН, 1996. С. 580—581].
12. Zevelev, A.I., Sviridenko, Yu.P. & Shelokhaev, V.V. (eds.). Politicheskie partii Rossii: istoriia i sovremennost. Moscow: ROSSPEN, 2000 [in Russian].
[Политические партии России: история и современность. Под ред. проф. А.И. Зевелева, проф. Ю.П. Свириденко, проф. В.В. Шелохаева. Москва: РОССПЭН, 2000. 631 с.].
13. Budnitskij, O.V. Terrorizm v rossijskom osvoboditelnom dvizhenii: ideologija, etika, psikhologija (vtoraia polovina XIX — nachalo XX v.). Moscow: ROSSPEN, 2000 [in Russian].

[Будницкий О.В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX — начало XX в.). Москва: РОССПЭН, 2000. 399 с.].

14. Kryvobok, O.P. Diialnist politychnykh partii ta orhanizatsii na pivnochi Livoberezhnoi Ukrainy v kintsi XIX — na pochatku XX st. Nizhyn: NDU, 2011 [in Ukrainian].
[Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX — на початку XX ст. Ніжин: НДУ ім. М.В. Гоголя, 2011. 202 с.].
15. Savchenko, V.A. Diialnist anarkhistskykh orhanizatsii v Ukraini u 1903—1929 rr.: istorychnyi aspekt ta politychna praktyka. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, 2017 [in Ukrainian].
[Савченко В.А. Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903—1929 рр.: історичний аспект та політична практика. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2017. 444 с.].
16. Fedkov, O. Ukrainska sotsial-demokratychna spilka: u poshukakh ideino-politychnoi identychnosti. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiienka, 2017 [in Ukrainian].
[Федьков О. Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с.].
17. Shtyrbul, A. Partizanskaia borba v Rossijskoj imperii perioda Pervoj revoliutsii i "stolypinskoi" reaktsii (1905—1910 gg.). *XX vek i Rossiia: obshchestvo, reformy, revoliutsii.* Samara, 2018. 6: 158-186 [in Russian].
[Штырбул А. Партизанская борьба в Российской империи периода Первой революции и «столыпинской» реакции (1905—1910 гг.). *XX век и Россия: общество, реформы, революции*. Вып. 6. Самара, 2018. С. 158—186].
18. Fedkov, O. Sotsial-demokratychnyi rukh u pivnichnomu Livoberezhzhi Ukrainy ta v sumizhnykh rehionakh Bilorusi v 1905—1907 rr. *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk.* 2017. 5: 37-45 [in Ukrainian].
[Федьков О. Соціал-демократичний рух у північному Лівобережжі України та в суміжних регіонах Білорусі в 1905—1907 рр. *Східноєвропейський історичний вісник.* Вип. 5. Дрогобич, 2017. С. 37—45].
19. Piatyj (Londonskij) syezd RSDRP: aprel — maj 1907 g.: Protokoly. *Protokoly i stenograficheskie otchety syezdov i konferentsij Kommunisticheskoj partii Sovetskogo Soiuza.* Moscow: Gos. izd-vo polit. lit-ry, 1959. 615-616 [in Russian].
[Пятый (Лондонский) съезд РСДРП: апрель — май 1907 г.: Протоколы. *Протоколы и стенографические отчёты съездов и конференций Коммунистической партии Советского Союза.* Москва: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1959. С. 615—616].
20. Soiuz eserov-maksimalistov: 1906—1924 gg.: Dokumenty, publitsistika. Moscow: ROSSPEN, 2002 [in Russian].
[Союз эсеров-максималистов: 1906—1924 гг.: Документы, публицистика. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. 423 с.].
21. Belovinskij, L.V. Illiustrirovannyj entsiklopedicheskij istoriko-bytovoj slovar russkogo naroda XVIII — nachalo XX v. Moscow: Eksmo, 2007 [in Russian].
[Беловинский Л.В. Иллюстрированный энциклопедический историко-бытовой словарь русского народа XVIII — начало XX в. Москва: Эксмо, 2007. 784 с.].
22. Razboj v Starodubskom uezde. *Kievskaia mysl.* 12 noiabria 1908. № 314. 2 [in Russian].
[Разбой в Стародубском уезде. *Киевская мысль*. 12 ноября 1908 г. № 314. С. 2].
23. Chernigovets. Razbojnik Savitskij. *Poslednie novosti.* 2 aprelia 1909. № 623. 2-3 [in Russian].
[Черниговец. Разбойник Савицкий. *Последние новости.* 2 апреля 1909 г. № 623. С. 2–3].

24. Chernigovskaia guberniia. *Entsiklopedicheskij slovar.* 38: Chelovek — Chuguevskii polk. Saint Petersburg: Brokgauz-Efron, 1903. 590-599 [in Russian].
[Черниговская губерния. *Энциклопедический словарь.* Т. XXXVIII: Человек — Чугуевский полк. Санкт-Петербург: Тип. акц. общ. Брокгауз-Ефрон, 1903. С. 590—599].
25. *Chernigovskoe slovo.* 19 sentiabria 1908. № 26. 2 [in Russian].
[*Черниговское слово*. 19 сентября 1908 г. № 26. С. 2].
26. Eroshkina, A.N. Gubernator: 1703—1917. *Gosudarstvennost Rossii: Slovar-spravochnik.* 5. Moscow: Nauka, 2005 [in Russian].
[Ерошкина А.Н. Губернатор: 1703—1917. *Государственность России: Словарь-справочник*. Кн. 5: Должности, чины, звания, титулы и церковные саны в России: конец XV в. — февраль 1917 г.: в 2 ч. Ч. 1. Москва: Наука, 2005. С. 246—249].
27. Peregudova, Z.I. Kuliabko Nikolaj Nikolaevich. *Petr Arkadevich Stolypin: Entsiklopediia.* Moscow: ROSSPEN, 2011. 273-274 [in Russian].
[Перегудова З.И. Кулябко Николай Николаевич. *Пётр Аркадьевич Столыпин: Энциклопедия*. Отв. ред. В.В. Шелохаев. Москва: РОССПЭН, 2011. С. 273—274].

Надійшла / Received 22.09.2025

Oleksandr FEDKOV
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of Archaeology, Special Historical and Legal Disciplines,
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University (Kamianets-Podilskyi, Ukraine)
san.fedkov@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-4835-9445

CRISIS OF THE EMPIRE: O. SAVYTSKYI'S GROUP, SOCIETY AND AUTHORITY AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

The aim is to study the activities of O. Savytskyi's political and criminal group at the beginning of the 20th century, its influence on society, and the reaction of the Russian Empire state authorities. **The methodology** is based on the principles of historicism and structuralism, combining micro- and macroanalysis, where historical actors are examined at the local level, reflecting the general trends of the era. **Scientific novelty.** For the first time, the activities of the "Savytskyi gang" as a political-criminal entity have been comprehensively characterised, its connection with the Union of Socialist-Revolutionaries-Maximalists has been clarified, and the role of socio-political and natural factors that contributed to its long existence has been determined. **Main results.** It has been proven that O. Savytskyi's group, using terror and expropriation, demonstrated the low effectiveness of the tsarist law enforcement structures, created an atmosphere of fear among the population, and paralysed the activities of political organisations in the region. The inability of the authorities to quickly eliminate the threat was due to a shortage of personnel, a lack of coordination between state institutions, and the weakness of the Russian Empire's administrative apparatus.

Keywords*: Oleksandr Savytskyi, Socialist-Revolutionaries-Maximalists, political-criminal group, revolutionary movement, Chernihiv Governorate, Russian Empire.*

https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.088
УДК 929:347.965:355

Василь ДАНИЛЕНКО
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри філософії,
Національна академія Служби безпеки України (Київ, Україна)
vasyl.danylenko@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-3535-9980
Юрій ПЛЕКАН
кандидат історичних наук, доцент,
директор Музею історії міста Коломиї (Коломия, Україна)
yra.plekan@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-1892-2946

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ Т. ДАНИЛІВА ТА ЙОГО ЛИСТУВАННЯ З А. ГОНЧАРЕНКОМ

Мета — розкрити життєвий шлях громадського діяча, одного із засновників і генерального секретаря Союзу українців у Великій Британії Т. Даниліва у світлі архівних документів та листування з командиром українських частин у бою під Крутами 29 січня 1918 р. А. Гончаренком. **Методологічна основа** — контент-аналіз джерел, історико-біографічний і просопографічний аналіз, методи історико-генетичний, імагологічний, кейс-стаді. **Наукова новизна.** На основі вперше введених у науковий обіг архівних документів і віднайдених матеріалів особового походження уточнено й розширено біографічні відомості про Т. Даниліва та його оточення, показано подвижницьку діяльність, спрямовану на утвердження у країнах Європи й Америки правди про визвольний рух в Україні, зокрема про бій з більшовицькими військами під Крутами. **Висновки.** Т. Данилів — відданий прихильник ідеї українського національного визволення. Важкі умови міжвоєнного лихоліття на західноукраїнських землях, де він

Цитування: Даниленко В., Плекан Ю. Життєвий шлях Т. Даниліва та його листування з А. Гончаренком. *Український історичний журнал*. 2025. № 6 (585). С. 88—101. https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.088

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

народився та виріс, жорна радянських репресій, Друга світова війна й життя на чужині не зламали волі Т. Даниліва. Він став одним із фундаторів Союзу українців у Великій Британії, однодумцем колишнього командира українських частин у бою під Крутами А. Гончаренка й популяризатором подвигу української молоді. Крізь призму архівних документів та епістолярної спадщини повніше вимальовуються життєвий шлях і заслуги Т. Даниліва у збереженні національної ідентичності, історичної пам'яті нашого народу.

***Ключові слова**: Теодор Данилів, Аверкій Гончаренко, громадська діяльність, еміграція, Союз українців у Великій Британії, життєпис, епістолярій, бій під Крутами.*

Теодор Данилів народився 19 липня 1909 р. на Галичині, у с. Нагірянка Бучацького повіту. Ще у шкільному віці він називав себе Тадеєм — теофорним іменем грецького походження, похідним від Теодор (Феодор), що було характерним для українського й польського культурного простору. Сучасні дослідники в енциклопедичних і довідкових виданнях, у вкрай нечисленних публікаціях про нього на основі методів аналогії та реконструкції інколи зазначають ім'я Теодор-Тадей, уважаючи це беззаперечним елементом європейської традиції [1, с. 201]. Гіпотетично в такому поєднанні воно могло використовуватись у церковному, родинному чи регіональному середовищі. В метричній книзі Галицького намісництва, у виявлених документах і матеріалах офіційних органів, а також в особистому листуванні подвійне ім'я Даниліва не зафіксоване. Так, у метричній книзі зазначені Теодор і його батьки — Данилюк (Данилів) Георгій Стефанович та Костоловська Катерина Антонівна [1].

У сім'ї було п'ятеро дітей. Батьки мали лише початкову освіту, були глибоко віруючими людьми, греко-католиками. Теодорові минало сім років, коли не стало батька. Незважаючи на складні повороти долі — ув'язнення й заслання, вимушені переміщення вдалині від рідної землі, участь у Другій світовій війні, йому судилося прожити понад 93 роки. Як активного вірянина Української греко-католицької церкви, громадського діяча, журналіста його добре знали закордонні українці. На Батьківщині про нього докладніше стало відомо після публікації у 2000 р. книжки [2], виданої ще 1983 р. в Канаді англійською мовою [2]. Її автор — канадський священник і письменник Е. Трембляйн, якому імпонували греко-католицькі традиції й усе, що робив Т. Данилів в еміграції для Української церкви. Праця написана з яскравим акцентом на ці аспекти на основі матеріалів редагованого останнім квартальника «За нашу майбутність», особистих контактів, наданих документів. В українському виданні, зокрема, вміщено датовану груднем 1999 р. автобіографію під назвою «Мій життєпис і моя суспільно-громадська діяльність». Чи то вже поважний вік, чи природна скромність як одна з чеснот Т. Даниліва, не дали йому змоги розлогіше висвітлити хроніку особистого життя й суспільної праці. На цих неповних джерелах ґрунтуються біографічні відомості про нього головно як оборонця української духовності та церкви, залишаючи поза увагою факти з архівних документів про політичні погляди й конкретні дії національно-патріотичного дія-

[1] Державний архів Тернопільської обл. (далі — ДАТО). Ф. 487. Оп. 1. Спр. 664. Арк. 328.
[2] Див.: Tremblay E. Teodor Danyliw to the glory of Ukrainians and of the Human Person. Duck Lake: Icon Press, Sask., 1983. 132 p.

ча. З поля зору дослідників випали також важливі віхи життя, взаємини з емігрантами — колишніми учасниками Української революції 1917—1921 рр.

Для формування особистості Т. Даниліва багато важили роки навчання в Бучацькій польській гімназії, де він здобув початкову та середню освіту. Українці тут становили близько чверті, хоча населення повіту в більшості було саме українським. Доброту й терпіння як риси характеру, відданість служінню національній церкві та народу Т. Данилів запозичував на уроках о. Адріана Добрянського. За спогадами сучасників, гімназійна молодь активно вливалася в національно-культурне життя краю. 23 квітня 1923 р. Т. Данилів записався у пластову організацію та, склавши присягу [3], отримав псевдо «Прудкий Журавель». Члени заснованого при державній гімназії осередку, крім іншого, виїжджали у села для проведення українських свят і вистав, упорядкування могил січових стрільців, зустрічей із місцевою молоддю, що мало великий вплив на формування її національної свідомості. З часом одні випускники йшли здобувати вищу освіту в більші міста, інші долучалися до праці в місцевих українських установах [3, с. 212—213]. Від 1924 р. через заборону «Пласту» організація продовжувала діяти в підпіллі. Таємні заняття та зустрічі пластуни проводили в будинку бучацького пароха о. Діонизія, діда майбутнього українського дитячого письменника В. Нестайка [4].

Прагнення мати юридичну освіту привело Т. Даниліва в 1927 р. до Львівського університету. На початку листопада 1928 р. польська поліція на шість тижнів заарештувала юнака за підозрою в належності до Української військової організації. Загалом було затримано 34-х учасників демонстрації у Львові на честь 10-річчя повстання з метою встановлення української влади на західноукраїнських землях (Листопадовий чин) [4]. У них вилучили чимало примірників щомісячника УВО «Сурма», інформаційні матеріали, кореспонденцію, холодну й вогнепальну зброю [5]. Слідство встановило належність кількох осіб на чолі з Р. Сушком до діяльності УВО, а інші, серед них і Т. Данилів, входили до групи Української національної молоді [6], яка невдовзі стала співзасновницею Організації українських націоналістів. Він був останнім курінним таємного пластового куреня в Бучачі, підтримував зв'язок із Головною пластовою командою у Львові [5, с. 278—279].

Утиски та переслідування поліції змусили студента перевестися зі Львівського до Краківського університету й у такий спосіб отримати ступінь магістра права. Пізніше Т. Данилів зазначав, що закінчив у 1931 р. відділ юридичного факультету Львівського університету [7]. Здобувши освіту, він, за спогадами сучасників, виграв кілька судових справ і невдовзі мав репутацію ерудованого адвоката [8].

---

[3] Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДІАЛ України). Ф. 389. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 8.

[4] Державний архів Львівської обл. Ф. 121. Оп. 3. Спр. 235. Арк. 8.

[5] Там само. Арк. 6.

[6] Там само. Ф. 11. Оп. 29. Спр. 561. Арк. 44 зв.

[7] ДАТО. Ф. Р-3429. Оп. 3. Спр. 1433. Арк. 7.

[8] Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (далі — ГДА СЗР України). Спр. 12756. Т. 1. Арк. 24.

У 1930-х рр. був одним з активістів філій українських товариств, зокрема «Сільський господар», Союзу українських кооперативів, «Українська бесіда», «Луг», секретарем філії товариства «Просвіта» в Бучачі, потім у Збаражі. В 1932 р. його вдруге заарештували. Цього разу — для проведення очної ставки під час процесу над членами ОУН [2, с. 125].

Т. Данилів енергійно, із завзяттям ставився до громадських справ на теренах Галичини, практикував юридичну діяльність, відкривши в Бучачі власну адвокатську контору («канцелярію»). У 1933 р. став членом повітового Комітету порятунку України, разом із соратниками проводив акції протесту проти Голодомору в УСРР і, за дорученням комітету, організовував зі священниками панахиди на знак протесту проти «політичних переслідувань українців у СРСР» [9]. Водночас глибоко цікавився історією визвольної боротьби, героїкою Української революції 1917—1921 рр. Зі студентських років, зокрема, відстежував публікації про Крути, виступав у товариствах на цю тему.

Крім сформованих з юних літ стійких переконань, на Т. Даниліва, очевидно, вплинула активізація у 20-річчя бою під Крутами громадськості, особливо молоді, студентів, згуртованих навколо церкви [10]. Масовий рух у Львові, Станіславові, Перемишлі та навколишніх селах у січні 1938 р. засвідчив глибоку духовну єдність українців Галичини та Наддніпрянщини у спільній боротьбі за національне визволення. У Львові представники молодіжних організацій запросили до виступу колишнього командира українських частин у бою під Крутами Аверкія Гончаренка (1890—1980 рр.), котрий від 1922 р. проживав у Станіславові, працюючи у сільськогосподарській кооперації [11]. В Бучачі на зібранні Міщанського братства (культурно-просвітницького товариства національно свідомих українців) промову про подвиг молоді в тих подіях виголосив Т. Данилів [12]. Братство очолював адвокат М. Гринів, який узяв на стажування випускника університету й допоміг йому зробити кар'єру. Натхнення додали спогади сотника А. Гончаренка, опубліковані 1938 р. у Варшаві у збірнику «За державність». Яскрава переконлива розповідь від першої особи про перебіг бою під Крутами закінчувалася словами, які не могли залишити байдужим жодного українця: «Бойовий наказ наша молодь виконала, а пам'ять [про] полеглих оповита ореолом слави і стала взором для майбутніх поколінь! Взоруй же, наша молоде, на своїх попередників з-під Крут і завжди у своїх починаннях пам'ятай, що найсвятішим для нас було, є і буде — не 3-й Інтернаціонал, а Бог і Україна!» [6, с. 152].

Місцева польська влада уважно відстежувала політичні акції у краї. 23 жовтня 1938 р. понад 300 українців вирушили до Бережан, щоб продемонструвати свою солідарність із самостійницьким рухом у Карпатській Україні. Зібрання було скоординованим. Біля греко-католицької церкви лунали виступи й антипольські

[9] ДАТО. Ф. Р-3429. Оп. 3. Спр. 1433. Арк. 2.
[10] Державний архів Івано-Франківської обл. Ф. 69. Оп. 1. Спр. 873. Арк. 1а—2а, 10.
[11] Музей історії міста Коломиї. Колекція документів особового походження (далі — МІМК. КДОП). Од. зб. 75, 85.
[12] ДАТО. Ф. Р-3429. Оп. 3. Спр. 1433. Арк. 12 зв.

гасла, вигуки «Слава Україні!». Дійшло до збройної сутички з поліцією, внаслідок чого чотирьох молодих людей важко поранено, до 80 осіб заарештовано [13]. 6 березня 1939 р. встановленого організатора виступу В. Сенківа, в якого вилучили зброю, засудили до 2,5, а Т. Даниліва — до 1 року ув'язнення із зарахуванням попереднього строку затримання [14]. З початком Другої світової війни Т. Данилів, М. Гринів і Р. Слюсар (усі — бучацькі адвокати) отримали наказ не залишати місця проживання та раз на день з'являтися до поліції [7, с. 1—2].

Набагато жорстокішими виявилися репресії з боку радянських «визволителів». 25 січня 1940 р. Т. Даниліва заарештували. Цікаво, що у кримінальній справі, відкритій за ст. 54-10 КК УРСР («контрреволюційна антирадянська пропаганда й агітація») його записали на російський лад «Фёдором Даниловым». Постанову про арешт виніс слідчий Бучацького райвідділу НКВС УРСР Гнатюк, санкціонував її прокурор Терех, а затвердив начальник відділу молодший лейтенант держбезпеки Васильєв. Заарештований продемонстрував свій національний характер і протоколи допитів підписував українською — «Федір Данилів».

Підставою для обшуків та арешту послужила документація державної поліції Польщі, на основі якої в новоствореному Бучацькому райвідділі НКВС УРСР дійшли висновку, що Т. Данилів від 1928 р. належав до «контрреволюційних організацій» та «вів агітацію проти радянської влади й комуністичної партії більшовиків». Абсурдність звинувачення полягала в тому, що до таких дій прирівнювалась агітація за українських кандидатів на виборах у законодавчий орган Польщі.

З архівно-кримінальної справи довідуємося нові факти життя Т. Даниліва. Так, анкета заарештованого доповнює наявну раніше біографічну інформацію. Його батько був «непролетарського» походження, листоношею. Соціальне походження тридцятилітнього «Фёдора» визначили як вихідця зі службовців, що нова влада сприймала погано. За професією адвокат, безпартійний, на час арешту виконував обов'язки завідувача загального відділу Бучацького районного виконавчого комітету. Неодружений, проживав із матір'ю. Паспорт не видавався, оскільки район не був паспортизований [15]. Остання обставина несподівано відіграла важливу роль у житті Т. Даниліва, позаяк він формально зберіг польське громадянство. У провину ставилися виступи з так званими «наклепницькими промовами» в голодоморному 1933 р. і знайдена власноручна помітка на одній із книжок: «Вдовам, померлим з голоду на радянській Україні» [16]. Причетність до політичних партій заарештований усіляко заперечував, натомість із роботою в низці громадських організацій погоджувався. Вимогу засудити таку «націоналістичну діяльність» категорично відкинув, уважаючи, що працював для свого народу [7].

Отже, за стандартним звинуваченням і висновком про те, що обвинувачений може переховуватися від слідства, Т. Даниліва запроторили до в'язниці НКВС, де він перебував 15 міс. Справу після кількох допитів відправили в Москву на розгляд

[13] ЦДІАЛ України. Ф. 205. Оп. 1. Од. зб. 1074. Арк. 2.
[14] Там само. Арк. 7.
[15] ДАТО. Ф. Р-3429. Оп. 3. Спр. 1433. Арк. 9.
[16] Там само. Арк. 2.

Особливої наради при НКВС СРСР. У протоколі цього органу від 29 березня 1941 р. з'явилися лаконічні записи: «Слухали справу № 23260 УНКДБ Тернопільської області [...] українець, колишній польсько-підданий, адвокат, активний член Комітету порятунку України. Постановили ув'язнити як соціально небезпечний елемент у виправно-трудовому таборі на вісім років» [17]. Після тюрем у Бучачі, Чорткові, Тернополі, Кіровограді, Харкові Т. Даниліва відправили в Печорський виправно-трудовий табір залізничного будівництва (поселення Абезь у Комі АРСР).

За угодою між СРСР та урядом Польщі у вигнанні від 30 липня 1941 р. для польських громадян оголосили амністію. Т. Даниліва звільнили 15 вересня того року з направленням у м. Бузулук Чкаловської (нині Оренбурзька) обл. [18] Втім уже в дорозі ешелон амністованих польських громадян скерували до Узбекистану, де вони ще працювали на плантаціях бавовника. Т. Даниліву відмовили у прийомі до лав армії генерала В. Андерса, яка тут формувалася, позаяк він називав себе українцем. Згодом це з'єднання перекинули в Іран та Ірак, де воно перейшло в підпорядкування британського командування. За клопотанням польського представника Т. Данилів як цивільна особа виїхав за кордон і вже в Тегерані його записали до польської армії. Він став артилеристом у 2-му корпусі, який на початку 1944 р. перекинули на Італійський фронт.

За будь-яких обставин Т. Данилів позиціонував себе українцем і всіма можливими засобами, зокрема й за допомогою церкви, дбав про національну ідентичність. Далекоглядною справою було те, що він постійно привертав увагу світової громадськості до співвітчизників, котрі у складі військових формувань країн Заходу боролися проти гітлерівців. Це спростовувало твердження радянської пропаганди про нібито масову співпрацю українців із нацистами, які поширювалися задля компрометації самої думки про українську державність.

По війні 2-й корпус залишився в Італії ще на рік. У цей час Т. Данилів доклав зусиль, щоб новостворений Союз українських вояків у польських збройних силах став незалежним від польських військових властей [2, с. 126—127]. На його базі створено Союз самопомочі українців у Великій Британії, а у процесі підготовки до установчого з'їзду було вирішено, що нова організація має об'єднувати не лише колишніх військовиків, але й усіх українців у цій країні [8]. 19 січня 1946 р. в Единбурґу постав Союз українців у Великій Британії. Англійський уряд, як того і прагнула нова організація, відмовився репатріювати переміщених осіб, зокрема етнічних українців, у СРСР [9]. А. Гончаренко, котрий прибув з Італії, з табору Ріміні у складі колишніх вояків дивізії «Галичина», активно долучився до діяльності СУБ. Два роки поспіль він працював особистим секретарем почесного голови правління Данила Скоропадського.

У 1947—1952 рр. Т. Даниліва обирали секретарем управи, ради, директором управи, генеральним секретарем Союзу українців у Великій Британії й генеральним секретарем Координаційного осередку українських громадських централь-

[17] Там само. Арк. 37.
[18] ГДА СЗР України. Спр. 12756. Т. 1. Арк. 51.

них установ. У листопаді 1949 — червні 1950 і травні 1952 — листопаді 1953 рр. він був головним редактором часопису СУБ «Українська думка».

Після хірургічної операції на початку 1952 р. не припиняв активної діяльності, що призвело до погіршення стану здоров'я. Через рік Т. Данилів відійшов від справ у Союзі українців у Великій Британії і поселився на Кіпрі [19], який на той час перебував під британським управлінням. Тут він став свідком визвольної боротьби кіпріотів у 1955—1959 рр. і побоювався втручання комуністичних сил, адже «Москва підпалює світ, де може» [20]. Обставини змусили нарешті відмовитися від статусу ді-пі (переміщеної особи) та подбати про набуття британського громадянства. На той час п'ятдесятирічний Т. Данилів залишався самотнім і мріяв про сім'ю та про власну домівку в Лондоні.

Знання української й російської мов допомогло йому працевлаштуватись у Закордонній радіомовній інформаційній службі США, а в 1965—1975 рр. у Британській телерадіомовній корпорації (Бі-бі-сі). За фахом працював також у Німеччині. У 1972 р. став одним з авторів та донаторів виданої за кордоном книжки «Бучач і Бучаччина» [10], засновником і редактором квартальника «За нашу майбутність».

Т. Данилів із незмінною повагою ставився до А. Гончаренка, не забував про нього, ділився своїми планами. Від часу співпраці у СУБ та роботи з Д. Скоропадським між ними зав'язалась міцна дружба, що тривала все подальше життя. У жовтні 1952 р. А. Гончаренко перебрався до США, а в 1960-х рр. уряд УНР в екзилі присвоїв йому звання полковника Армії УНР [21].

Відстань і час не стали перешкодою для листування, узгодження громадських акцій, заходів, обговорення різноманітних питань життєдіяльності українських емігрантів в Європі та Америці. Оселившись у Клівленді (штат Огайо), А. Гончаренко розповідав Т. Даниліву про настрої серед тутешніх українців. Він виокремлював старше покоління, яке пройшло «чорну школу життя», працею здобуло певні статки та адаптувалося до місцевих умов, і молодшу генерацію нещодавно прибулих емігрантів, котрі здебільшого сподівалися на зміну політичних умов і не бачили для себе за океаном нової Батьківщини. До них належав сам А. Гончаренко, що мріяв «повернутись до рідної хати» [22]. На перешкоді консолідації українців стояли, на його думку, політичні партії та групи, які множились, конфліктували та намагалися перетягнути на свій бік молодь. Т. Данилів зі свого боку попереджав, що «більшовики розгойдують велику акцію проти еміграції» [23]. Він високо цінував спостереження й роздуми А. Гончаренка і зберігав усю кореспонденцію (зі своїх листів залишав копії).

---

[19] МІМК. КДОП. Од. зб. 7.

[20] Там само. Од. зб. 49.

[21] Про А. Гончаренка див. докл.: Даниленко В., Плекан Ю. Аверкій Гончаренко (1890—1980) в історіографії, публіцистиці та епістолярній спадщині. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* Вип. 53. Вінниця, 2025. С. 50—57.

[22] МІМК. КДОП. Од. зб. 2.

[23] Там само. Од. зб. 14.

Найціннішим у біографії А. Гончаренка для Т. Даниліва була його роль у бою під Крутами та персональні свідчення, «бо вони найбільш достовірні і авторитетні» [24]. Оптимізму додавали й слова, адресовані старшому на майже двадцять років і досвідченішому товаришеві: «Мій вояцький дух ще не загинув, а то можете побачити по моїх статтях» [25]. Своєю чергою А. Гончаренко радів листам від Т. Даниліва, зазначаючи, що від них віє «щирістю, радістю [...] найважніше — це неугасаєме бажання жити і творити» [26].

Для закордонного оточення А. Гончаренко не завжди асоціювався з героєм Крут. Переважали свіжіші знання як про колишнього дивізійника, котрий дбав про допомогу українським військовикам-ветеранам у діаспорі. Та й сам А. Гончаренко працював над спогадами про дивізію «Галичина», і цю працю Т. Данилів усіляко схвалював. Він справедливо вважав, що коли покоління, яке брало участь у тих подіях, відійде, не залишивши споминів, то все це пропаде для історії. Як приклад, згадував неодноразові прохання до відомого серед емігрантів історика й мистецтвознавця В. Щербаківського написати мемуари й чув відповідь: мовляв, ще є час. «Тепер того часу немає», — з прикрістю зазначав Т. Данилів і підкреслював, що всі, хто мав відношення до національної політики, суспільної чи господарської діяльності повинні викласти власні спогади на папері, навіть якщо й немає можливості видати їх друком. На поневоленій Батьківщині намагаються українську історію знищити або приховати, і цього не можна допустити [27]. Від А. Гончаренка Т. Данилів отримував листи, пронизані вірою, що невдовзі вони зможуть приступити до «національно-державного життя». Відкладеними на десятиліття стали пророчі слова крутянця: «Нелегке воно буде, і буде багато перемог, та все ж щасливими будуть ті, на долю яких випаде та фундаментальна праця» [28].

У кореспонденції А. Гончаренка з Т. Данилівим цікаві його спогади про спілкування з гетьманичем. Так, у листах від 9 березня і 24 квітня 1957 р. А. Гончаренко зазначав, що Д. Скоропадський високо цінував працездатність Т. Даниліва як секретаря, та О. Фундака — як голови СУБ [29]. Але найбільше запам'ятався заповіт гетьмана своєму синові: «Даниле, я пірвав усі зв'язки з москалями, до них повороту немає, будь чесним сином укр[аїнського] народу та носієм нашої ідеї» [30]. Цей заповіт, як сказав А. Гончаренкові особисто гетьманич, він і намагався виконати. Найбільшою його турботою була справа консолідації українських політичних угруповань. Про особистість Д. Скоропадського і свої взаємини з ним А. Гончаренко розповів в окремому листі до Т. Даниліва [31], проте спомини писати відмовився, мотивуючи це браком політичного досвіду й небажанням ставати на «руйнівний шлях» в оцінці

[24] Там само. Од. зб. 12.
[25] Там само. Од. зб. 14.
[26] Там само. Од. зб. 8.
[27] Там само. Од. зб. 32.
[28] Там само. Од. зб. 15.
[29] Там само. Од. зб. 21—22.
[30] Там само. Од. зб. 21.
[31] Там само. Од. зб. 22.

подій, які бачив і про які чув після 1917 р. «На відміну від англосаксів, здатних до повної консолідації, ми нещасливі у цьому відношенні», — писав А. Гончаренко, критично сприймаючи свій обов'язок розповісти про загальноукраїнські справи [32]. Т. Данилів утім намагався переконати його підготувати бодай рукопис мемуарів, «бо історія пишеться не тільки на основі споминів міністрів, але також і на основі споминів осіб, що займали і менш важні становища, часом і незамітні» [33].

У листах до А. Гончаренка Т. Данилів висловлював велику стурбованість становищем у радянській Україні. Вже тоді він побоювався, що українському народові загрожує асиміляція. Перетворення на «совєтських людей» означатиме, що тільки російське все добре, передове й важливе, а українство — «то якийсь регіональний додаток». Для досягнення своїх цілей, писав він А. Гончаренку в листі від 7 грудня 1958 р., Москва пустила в рух колосальну машину та запрягла самих українців, і це величезна небезпека. Частина українських емігрантів не усвідомлює цього, піддається на радянську пропаганду. Протидіяти екзистенційній загрозі для української нації вигнанці можуть, стверджував Т. Данилів у листі від 12 травня 1959 р., своєю добре поставленою науковою працею [34]. Адресат поділяв його занепокоєння, однак заперечував, що плани, які давно й системно впроваджує московський центр, можливо зупинити науковим доробком — потрібні фінанси, формування свідомості, преса [35]. Російщення в УРСР настільки вражало Т. Даниліва, що деякі його листи до А. Гончаренка перетворилися на документи програмного характеру, де містився заклик до дій, насамперед розвитку українознавства в еміграції, спроможного викривати перед усім світом лицемірство і підступність Москви. «Станьте апостолом тої справи [...] Мусимо зробити все, щоб зберегти нас як націю там, на українських землях» [36].

А. Гончаренко відгукнувся на звернення, невдовзі мав у США впливових однодумців і розгорнув організаційну роботу. У цьому йому допомагав, зокрема, В. Приходько, давній приятель із часів спільної праці в 1918—1919 рр. на Поділлі, колишній професор Української господарської академії в Подебрадах [37]. Допитливими слухачами були члени українських молодіжних організацій у США та люди старшого віку, яких цікавила участь А. Гончаренка у визвольних змаганнях і служба в дивізії «Галичина». Він докладно написав про це Т. Даниліву, звертаючи увагу на поставлені перед ним питання: чия провина, що свого війська не могли створити, адже ж усі знали, що боротьба з ворогом неминуча і цей ворог на нашій землі мав свої війська та формував загони з робітників арсеналів й інших робітничих скупчень — як же це влада толерувала? А. Гончаренко мав усі окремо записані доповіді, втім видавці ними не зацікавилися. Радянські органи держбезпеки проводили активні та різноманітні заходи, щоб не допустити об'єднання, консолідації

[32] Там само. Од. зб. 34.
[33] Там само. Од. зб. 35.
[34] Там само. Од. зб. 46, 50.
[35] Там само. Од. зб. 47.
[36] Там само. Од. зб. 50.
[37] Там само. Од. зб. 57.

закордонних українців, внести розкол, непорозуміння, підживлювати чвари, очорнити співпрацею з нацистами, тримати в інформаційному вакуумі [11, с. 41—61].

Т. Данилів працював над тим, щоб якомога більше українців на чужині знали правду про історію та культуру народу, національно-визвольну боротьбу, її героїв. Користуючись своїми можливостями, в різний час він замовляв статті для англомовних видань у країнах Заходу М. Глобенку, О. Оглоблину, Н. Полонській-Василенко, перекладав їхні праці [38]. Тривалий час був постійним автором часопису СУБ «Українська думка», у 1966 р. видав брошуру до 80-річчя засновника «Пласту» О. Тисовського [12].

У середовищі українських емігрантів, особливо серед молоді, Т. Данилів усіляко популяризував постать А. Гончаренка, поширював його спогад «Бій під Крутами». Для видання пластунів «Юнак» він підготував статтю, а її копію надіслав А. Гончаренкові з проханням не відмовлятися, коли його після публікації проситимуть виступити перед молодіжною аудиторією. В такий спосіб намагався оживити пам'ять про подвиг під Крутами. Його дуже непокоїло, що героїка визвольної боротьби забувається, з'являється багато фальші та перекручень. У своїх листах Т. Данилів звертав увагу А. Гончаренка на справжню катастрофу для виховання української молоді через бездіяльність «забронзовілих» патріотів і вважав обов'язком активно доносити до людей правду про Крути [39]. Таку ж статтю з біографією А. Гончаренка та описом подій 29 січня 1918 р. Т. Данилів адресував і до інших українських видань. У статтях зазначав: комендант того бою живе в Америці, в Пармі (передмістя Клівленда) і є нагода дізнатися про все з першоджерел.

Важливо підкреслити, що як Т. Данилів, так і А. Гончаренко однаково оцінювали значення Крут, і їхні висновки позначилися на сучасній українській історіографії. Той бій, писав Т. Данилів, славний тим, що не дав можливості більшовицьким військам зайняти Київ — осідок уряду Української держави, Центральної Ради, а оборонцем України виступила патріотична молодь. Трагічність події — у загибелі українських вояків і старшин. Віддаючи належне командирові, Т. Данилів стверджував, що катастрофи не трапилося, зокрема, завдяки «військовим вмілостям і компетентності у командуванні» сотника А. Гончаренка [40].

І все ж українська молодь у західних країнах не мала релевантної відповіді на питання про перебіг й оцінку бою під Крутами. І тут зусиль Т. Даниліва та А. Гончаренка було замало, поки справою не перейнявся підполковник В. Зарицький [41]. Завдяки Комітету для відзначення 50-х роковин створення формації січових стрільців (почесний голова генерал-хорунжий Р. Дашкевич, голова В. Зарицький) у 1969 р. побачило світ ювілейне видання, до якого ввійшли й спогади А. Гонча-

[38] Там само. Од. зб. 64.

[39] Там само. Од. зб. 69.

[40] Там само. Од. зб. 70.

[41] У 1974 р. військовий міністр уряду УНР в екзилі присвоїв колишньому командирові батареї та в. о. командира гарматного полку січових стрільців Армії УНР В. Зарицькому звання полковника. Як і раніше надане звання А. Гончаренку, цей акт, маючи символічне значення, свідчив про визнання заслуг у боротьбі за незалежність України.

ренка [13]. Пізніше В. Зарицький видав їх окремою брошурою разом з іншими матеріалами з метою спростування суперечливих інформацій про Крути [14, с. 57]. В післямові він написав, що версії А. Гончаренка й І. Лоського, колишнього студента, учасника бою під Крутами та науковця, є тим правдивим історичним джерелом, на яке слід спиратися в дослідженнях. У незалежній Україні ця праця лягла в основу новітніх видань [15—16].

Розповідаючи Т. Даниліву про свої виступи перед молоддю, на телебаченні, про публікації, А. Гончаренко з прикрістю відгукувався про редактора журналу «Вільна Україна» С. Ріпецького, якому впродовж чотирьох років надіслав понад 400 стор. своїх споминів, але їх так і не було надруковано [42]. Хвороби серйозно переслідували А. Гончаренка, проте він уважно стежив за публікаціями у пресі та обурювався з приводу фальсифікацій, підписаних псевдонімом «Крутянин» [43]. Справою популяризації подвигу українських студентів і військовиків майже цілком перейнявся Т. Данилів, повідомляючи А. Гончаренкові про всі згадки про нього у виданнях і часописах, про рецензії на спомини та врочисті заходи з нагоди річниці бою під Крутами.

Обидва діячі не знали, що опинилися під прицілом радянських органів. Об'єктом уваги КДБ, крім політичних організацій українських емігрантів, були молодіжні осередки, дослідники та особи, чию активність можна було б використати для провокацій [44]. На «українського націоналіста» Т. Даниліва, зокрема, в 1971 р. «по лінії» 1-го головного управління КДБ (зовнішня розвідка) було заведено справу «оперативної розробки» з кодовою назвою «Протестант». Щоб підштовхнути його до протистояння й поглиблення розколу в діаспорі, було виготовлено листи від імені українських молодіжних структур та окремих емігрантів до керівників організацій українців за кордоном на підтримку створення Т. Данилівим об'єднання, альтернативного Союзу українців у Великій Британії [45]. Завдання було виконане й листи відправили на погодження в Москву. Згодом їх тричі використовували для підриву позицій СУБ [46]. Результатом радянської роботи стало блокування британською владою рахунків організації. Втім «підходів» до Т. Даниліва для впливу на нього та для компрометації не знайшли, «зв'язків» у СРСР не встановили, тож 1974 р. справу оперативної розробки здали в архів.

У квітні 1989 р. Т. Даниліва було віднесено до числа тих, хто підпадає під дію ст. 1 указу Президії Верховної Ради СРСР «Про додаткові заходи з відновлення справедливості стосовно жертв репресій, які мали місце в період 30-х — 40-х років». Так радянська партійно-державна влада «відновила справедливість», записавши це у висновку за матеріалами архівно-кримінальної справи 1940 р. В адресному столі на запит КДБ відповіли, що «Данилів Ф. Ю.» в Тернополі не проживає, а родичів, яким можна було б повідомити про реабілітацію, «не вдалося виявити». Помер Теодор Данилів 7 лютого 2003 р. в Лондоні.

---

[42] МІМК. КДОП. Од. зб. 77.
[43] Там само. Од. зб. 78.
[44] ГДА СЗР України. Ф. 1. Спр. 11776. Т. 12. Арк. 60—87.
[45] Там само. Спр. 12756. Т. 1. Арк. 10—11.
[46] Там само. Арк. 19.

Листування Т. Даниліва й А. Гончаренка збереглося, склавши основу колекції документів особового походження Музею історії міста Коломиї. Стиль написання, мовні особливості, докладне знання людей і подій, історична логіка вказують на автентичність виявленого епістолярію. Враховуючи організаційні здібності, обов'язковість, системність у діловодстві Т. Даниліва, перспективним напрямом досліджень можуть стати інші підготовлені чи отримані ним численні документи, листи та реалізація їх інформаційного потенціалу.

Біографічні відомості про Т. Даниліва донедавна обмежувалися загальними характеристиками. Відновленню справедливості сприяла стаття в «Енциклопедії сучасної України» кураторки Бібліотеки й архіву ім. Т. Шевченка в Лондоні Л. Пекарської [1]. Внутрішня і зовнішня критика джерел дає змогу глибше розкрити окремі сторінки життя та громадської діяльності Т. Даниліва, його соратників, однодумців. В умовах еміграції А. Гончаренко і Т. Данилів змогли відстояти та зберегти для нащадків пам'ять про подвиг героїв Крут у боротьбі за національну державність.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Pekarska, L. Danyliv Teodor-Tadei. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy.* Kyiv, 2007. 4: 201 [in Ukrainian].
[Пекарська Л. Данилів Теодор-Тадей. *Енциклопедія сучасної України.* Т. 4. Київ, 2007. С. 201].
2. Trembliain, E. Teodor Danyliv. V imia ukraintsiv ta liudyny. Lviv, 2000 [in Ukrainian].
[Трембляйн Е. Теодор Данилів. В ім'я українців та людини. Пер. з англ. Ольги Тимошенко. Львів, 2000. 132 с.].
3. Melnyk, P. Buchatska himnaziia v 20-kh — 30-kh rr. XX st. *Buchach i Buchachchyna: Istorychno-memuarnyi zbirnyk.* New York; London; Paris; Sydney; Toronto, 1972. 212-213 [in Ukrainian].
[Мельник П. Бучацька гімназія в 20-х — 30-х рр. XX ст. *Бучач і Бучаччина: Історично-мемуарний збірник.* Гол. ред. М. Островерха. Нью-Йорк; Лондон; Париж; Сідней; Торонто, 1972 (серія «Український архів», т. XXVII). С. 212—213].
4. Kozak, O. Nestaiky: sviashchennycha dynastiia UHKTs iz Halychyny. URL: https://ugcc.ua/data/nestayky-svyashchennycha-dynastiya-ugkts-iz-galychyny-6587/ [in Ukrainian].
[Козак О. Нестайки: священнича династія УГКЦ із Галичини. URL: https://ugcc.ua/data/nestayky-svyashchennycha-dynastiya-ugkts-iz-galychyny-6587/ (дата звернення: 12.08.2025)].
5. Baranovskyi, R. Plast u Buchachi (spohad). *Buchach i Buchachchyna: Istorychno-memuarnyi zbirnyk.* New York; London; Paris; Sydney; Toronto, 1972. 278-279 [in Ukrainian].
[Барановський Р. Пласт у Бучачі (спогад). *Бучач і Бучаччина: Історично-мемуарний збірник.* Гол. ред. М. Островерха. Нью-Йорк; Лондон; Париж; Сідней; Торонто, 1972 (серія «Український архів», т. XXVII). С. 278—279].
6. Honcharenko, A. Bii pid Krutamy. *Za derzhavnist: Materialy do istorii Viiska Ukrainskoho*. Warszawa, 1938. 9: 152 [in Ukrainian].
[Гончаренко А. Бій під Крутами. *За державність: Матеріали до історії Війська Українського.* Зб. 9. Гол. ред. М. Садовський. Варшава, 1938. С. 152].
7. Danyliv, T. Deshcho pro sebe samoho. *Za nashu maibutnist* (London). 19.07.1979 [in Ukrainian].
[Данилів Т. Дещо про себе самого. *За нашу майбутність* (Лондон). 19.07.1979].
8. Kravets, R. Soiuz ukrainskykh voiakiv u polskykh zbroinykh sylakh. URL: https://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/03/suvpzs-u.htm [in Ukrainian].

[Кравець Р. Союз українських вояків у польських збройних силах. URL: https://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/03/suvpzs-u.htm (дата звернення: 22.05.2025)].
9. Izviestiia. 10.06.1947 [in Russian].
[Известия. 10.06.1947].
10. Buchach i Buchachchyna: Istorychno-memuarnyi zbirnyk. New York; London; Paris; Sydney; Toronto, 1972 [in Ukrainian].
[Бучач і Бучаччина: Історично-мемуарний збірник. Гол. ред. М. Островерха. Нью-Йорк; Лондон; Париж; Сідней; Торонто, 1972 (серія «Український архів», т. XXVII). 944 с.].
11. Danylenko, V. (Comp.). Vlada URSR i zakordonni ukraintsi (1950—1980-ti rr.): Dok. i mat. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Влада УРСР і закордонні українці (1950—1980-ті рр.): Док. і мат. Упор. В. Даниленко. Київ: Смолоскип, 2017].
12. Danyliv, T. Osnovopolozhnyk Plastu. München: Molode zhyttia, 1966 [in Ukrainian].
[Данилів Т. Основоположник Пласту. Мюнхен: Молоде життя, 1966. 46 с.].
13. Korpus sichovykh striltsiv: 1917—1967: Voienno-istorychnyi narys. Chicago, 1969 [in Ukrainian].
[Корпус січових стрільців: 1917—1967: Воєнно-історичний нарис. Чикаґо, 1969. 664 с.].
14. Zarytskyi, V. Krutianska podiia. Chicago, 1972 [in Ukrainian].
[Зарицький В. Крутянська подія. Чикаґо, 1972].
15. Boiko, O. (Comp.). Kruty: 29 sichnia 1918 r. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Крути: 29 січня 1918 р. Упоряд. О. Бойко. Київ, 2007. 96 с.].
16. Zinkevych, O. & Zinkevych, N. (Comps.). *Kruty: Zbirka u pamiat heroiv Krut.* Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[*Крути: Збірка у пам'ять героїв Крут.* Вид. 2-ге. Упоряд. Осип і Надія Зінкевичі. Київ, 2017. 423 с.].

Надійшла / Received 22.09.2025

Vasyl DANYLENKO
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of Philosophy,
National Academy of the Security Service of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
vasyl.danylenko@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-3535-9980
Yurii PLEKAN
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Director of the Museum of the History of the City of Kolomyia (Kolomyia, Ukraine)
yra.plekan@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-1892-2946

LIFE PATH OF T. DANYLIW AND HIS CORRESPONDENCE WITH A. HONCHARENKO

The aim is to reveal the life path of public figure T. Danyliw, one of the founders and General Secretary of the Association of Ukrainians in Great Britain, in the light of archival documents and correspondence with A. Honcharenko, commander of the Ukrainian units in the Battle of Kruty on January 29, 1918. **The methodological** basis consists of content analysis of sources, historical-biographical and prosopographical analysis, as well as historical-genetic, imagological, and case study methods. **The scientific novelty** lies in the fact that, based on archival documents introduced into scholarly circulation for the first time and newly discovered personal materials, the biographi-

cal information about T. Danyliw and his milieu has been clarified and expanded, including his dedicated efforts to affirm in European and American countries the truth about the Ukrainian liberation movement, particularly the battle against Bolshevik forces at Kruty. **Conclusions.** From a young age, T. Danyliw distinguished himself as a determined supporter of the idea of Ukrainian national liberation. The harsh conditions of the interwar hardships in the Western Ukrainian lands where he was born and raised, the grind of Soviet communist repressions, World War II, and life in exile did not break Danyliw's will. He became one of the founders of the Association of Ukrainians in Great Britain, a close friend of A. Honcharenko, the commander of the Ukrainian units in the Battle of Kruty, and a promoter of the heroism of Ukrainian youth. Through the lens of archival documents and epistolary heritage, the life path and contributions of T. Danyliw to the preservation of the national identity and historical memory of the Ukrainian people are revealed better.

***Keywords**: Teodor Danyliw, Averkii Honcharenko, public activity, emigration, Association of Ukrainians in Great Britain (AUGB), biography, epistolary heritage, Battle of Kruty.*

https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.102
УДК 316.42:94(477)“1991/2020”+94(477-25)“1991/2020”

Мирослава СМОЛЬНІЦЬКА
кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ історії України другої половини XX ст.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
smol78@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-0325-2735
Марина БАРИШПОЛЕЦЬ
кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ воєнно-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
maryna.loboda@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-4317-9122

«СЕЛО ПІСЛЯ ІМПЕРІЇ»: ПОВСЯКДЕННІСТЬ, ПАМ’ЯТЬ І СУБ’ЄКТНІСТЬ У ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1991—2020 рр.)

Мета — показати, що українське село є повноцінним суб’єктом постсоціалістичних і постколоніальних трансформацій й може бути включеним до глобального дослідницького поля. На прикладі мікроісторичного аналізу громад населених пунктів Київщини — Головурова та Кийлова проаналізовано, як у повсякденних практиках, просторових ініціативах і пам’яттєвих проєктах формуються нові моделі суб’єктності й дистанціювання від радянського порядку. **Методологія** дослідження міждисциплінарна, поєднує мікроісторичний підхід із постколоніаль-

Цитування: Смольніцька М., Баришполець М. «Село після імперії»: повсякденність, пам’ять і суб’єктність у трансформаційних процесах пострадянської України (1991—2020 рр.). *Український історичний журнал*. 2025. № 6 (585). С. 102—122. https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.102

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ною оптикою та просторовим аналізом. Залучено концепти гібридності, мімікрії, культурної пам'яті й повсякденного спротиву як інструменти критики імперських структур повсякдення. **Наукова новизна.** Село позиціонується як активний суб'єкт постімперських трансформацій. Пропонується аналітична рамка «село після імперії» як альтернатива моделям модернізації або занепаду. Цей підхід інтерпретує сільські громади просторами повсякденної суб'єктності та соціальної резистентності, поєднуючи українські приклади з постсоціалістичною антропологією і глобальними постколоніальними студіями. **Висновки.** Випадок Головурова та Кийлова показав, що сільські громади не лише реагують на зовнішні виклики, а й формують власні стратегії адаптації й опору. Вони постають як осередки економічної винахідливості (маятникова міграція, дрібне підприємництво, неформальні практики), плюралізації пам'яті (музеї, фейсбук-групи, родинні архіви) та локальної суб'єктності (догляд за простором, саморепрезентація, горизонтальна взаємодія). Ці процеси — локальна адаптація, гібридизація простору, переозначення спадщини — демонструють здатність до культурного самоствердження в умовах структурної вразливості. Отримані результати відкривають перспективи для компаративного аналізу пострадянського досвіду у ширшому постімперському контексті.

***Ключові слова**: пострадянські трансформації, село, сільські громади, постколоніальна оптика, повсякдення, культурна пам'ять, мікроісторичний підхід, локальна суб'єктність.*

Після розпаду СРСР простір українського села поступово змінювався — як унаслідок інституційного демонтажу, так і завдяки повсякденним практикам, в яких радянська спадщина переосмислювалася в нових умовах. Ці зрушення частково відображені в історіографії. Водночас наукове осмислення пострадянських трансформацій переважно зосереджене на макропідходах — демографічному, економічному, інституційному. Повсякденний досвід сільських громад, їх «тілесна ритуальність», практики пам'яті й цифрової саморепрезентації — залишається поза аналітичним фокусом. Особливо бракує уваги до села як до активного середовища, де формуються нові уявлення про простір, культуру та минуле.

У цьому контексті важливо розрізняти характер локальної суб'єктності в радянську й пострадянську добу. До розпаду СРСР вона проявлялася здебільшого в межах централізованої системи — через тактики пристосування, неформальні практики і звичну дієздатність, що рідко виходила за межі дозволеного. Після 1991 р. ця суб'єктність набуває нових форм — як етична, громадянська та культурна дія, вкорінена в місцевому досвіді. Таким чином, село не вперше демонструє здатність до активності, однак у постімперській дійсності вона виявляється у змінених режимах середовища, влади й пам'яті.

Аналітична рамка «село після імперії» у цьому дослідженні розглядається не як час після 1991 р., а як підхід, що дозволяє побачити село не в термінах втрати, а як простір локальної реконфігурації, символічного осмислення та переозначення повсякдення. Цей підхід ґрунтується на поєднанні теорій, що дозволяють критично осмислити трансформації простору, пам'яті й суб'єктності в пострадянських селах. Зокрема використано ідеї А. Лефевра про соціальне виробництво простору як пережитого, уявленого і практикованого [1], П. Бурдьє — про втілений габітус та розподіл капіталів [2], А. Ассманн — про культурну пам'ять як динамічний ресурс [3], Г. Бгабги — про постколоніальну гібридність і мімікрію [4], Д. Скотта — про повсякденну дієздатність громад у логіці прихованого спротиву [5]. Додаткову евристичну

оптику забезпечують підходи К. Ганна [6], А. Вайнера [7], які дозволяють інтерпретувати село як суб'єкт постімперських і постсоціалістичних трансформацій — не лише в історичному, а й у культурному, просторовому та політичному вимірах.

Зазначений аналітичний фокус знаходить емпіричне втілення в дослідженні двох сільських громад Лівобережної Київщини — Головурова та Кийлова, які постають не як об'єкти змін, а як активні учасники переосмислення спільності, простору й пам'яті. Джерельною базою слугують усні свідчення, архівні матеріали, просторові спостереження і цифрові репрезентації минулого (зокрема у фейсбук-групах).

Такий підхід дозволяє простежити, як у локальному щоденному постають нові режими пам'яті, присутності й дії, що поступово виводять село з ролі периферії. В постімперському контексті воно постає як простір, де спадок імперії переосмислюється і трансформується на ресурс для творення нової суб'єктності. Дослідження не лише реконструює досвід сільських спільнот, а й відкриває перспективу для критичного аналізу таких понять, як «спадок», «суб'єктність», «(не)модерність» у межах української історичної перспективи. Це, своєю чергою, закладає основу для подальших студіювань перетворень села в пострадянському й постколоніальному вимірах — з акцентом на культурну дієздатність, просторову перебудову та локальні режими пам'яті.

Історіографія українського села в пострадянську добу коливається між традиціоналістськими образами «морального осередку», макроаналітичними підходами до інституційних і демографічних змін та мікропідходами, що розглядають громаду як агента культурної трансформації. В межах макроінституційного та географічного аналізу села виконано дослідження М. Барановського [8—9], що висвітлюють просторову поляризацію, демографічне занепадання периферії та концентрацію населення навколо центрів. До цього напряму належить і праця О. Білан [10], яка репрезентує типовий для економічної думки початку 2010-х рр. підхід: село постає об'єктом аграрної реформи й модернізації через оптимізацію власності, підвищення конкурентоспроможності, техніко-економічні параметри виробництва, технологічне оновлення (включно з НТР і біотехнологіями). У центрі — не соціальні динаміки, а інституційні механізми регулювання, що трактують село як інструмент економічної політики. Динаміку історіографічного поля ілюструє низка праць С. Падалки, де простежується рух від інституційного аналізу [11] через культурно-охоронну парадигму [12] до спроб осмислити повсякдення як потенційний простір символічного спротиву [13].

Орієнтація на щоденне життя локальних громад простежується й в етнографічних працях. У розвідці Г. Бондаренко [14] на прикладі с. Кищенці (Черкаська обл.) описано зміну трудових, святкових, комунікаційних та міжпоколіннєвих практик, спричинених війною, цифровізацією, внутрішньою мобілізацією громади.

Трудова повсякденність як форма адаптації до нових соціально-економічних умов висвітлюється в емпіричному дослідженні Н. Лінцової [15], побудованому на фокус-групах у п'яти регіонах України. Авторка виокремлює п'ять типів трудової поведінки — особисте селянське господарство, фермерство, роботу за наймом, сезонні роботи та збиральництво. Це дозволяє побачити не лише економічні

стратегії, а й уявлення про «правильну» працю, гідність і вікову диференціацію практик виживання.

У руслі мікроісторичних підходів вирізняється стаття О. Годованської [16], присвячена повсякденню сільських учителів Галичини 1970—1980-х рр. Спираючись на усну історію, дослідниця показує переплетення радянської культурної політики з господарською рутиною, фіксуючи як тяглість змін, так і локальну своєрідність галицького села.

Схожої епістемологічної чутливості набуває підхід Н. Ханенко-Фрізен [17], котра розглядає усну історію не тільки як джерело, а й інструмент пізнавального зсуву та повернення голосу марґіналізованим групам. Її аналіз проєкту деколективізації (2007—2009 рр.) демонструє, що в поколіннєво структурованих наративах постає фігура розколгоспненого селянина — не пасивного свідка змін, а співучасника історичних процесів.

До інтерпретацій, що акцентують на символічному вимірі сільських трансформацій, належить підхід Т. Лозинської [18], яка аналізує уявну перебудову пострадянського села після розпаду колгоспної системи. На прикладі зникнення спільного образу «громади» та появи множинних неоспільнот — від дачників до ветеранів — авторка показує, як у селі співіснують групи з несумісними уявленнями про порядок, належність і «своє». Це дозволяє побачити фрагментацію локальної ідентичності як симптом глибшої кризи символічної єдності.

Іншу аналітичну траєкторію пропонує дослідження М. Смольніцької та М. Баришполець [19], що зосереджене на критичному аналізі локальних джерел як самостійних форм знання, здатних до рефлексії, продукування сенсів і наративної дії. Їхній текст синтезує мікроісторію, просторову критику, постколоніальний аналіз і теорії пам'яті, пропонуючи нову рамку для прочитання пізньорадянського села як місця гібридної ідентичності, повсякденного спротиву та символічної суб'єктності.

Ці інтерпретації унаочнюють ширший методологічний зсув в українській історіографії — від модернізаційних й охоронних парадигм до культурної аналітики, що розглядає сільські громади як агентів смислотворення і просторової дії. Концептуальне обґрунтування цієї зміни пропонує підхід Я. Верменич [20], котра розвиває регіоналістику як аналітичну рамку, чутливу до простору, темпоральності та локальної ментальності. Ключовим в її концепції виступає уявлення про регіон як хронотопонімічну систему з власними ритмами життя, моделями розселення, ментальними структурами та пам'яттєвими практиками. Такий підхід дозволяє бачити локальні спільноти не як периферійні фрагменти модернізації, а як соціокультурні цілісності, що формують власні символічні порядки у взаємодії з глобальними викликами. В поєднанні з критикою подієвої історії, орієнтацією на компаративну локальність, увагою до регіональної свідомості, ця перспектива створює методологічний міст між мікроісторією, просторовим аналізом і культурною антропологією села.

У сучасному історіографічному полі окреслюється поступ до складнішого прочитання українського села — як простору гібридного, символічного й рефлексивного. Запропоноване дослідження розвиває цю тенденцію шляхом інтеграції

мікроісторичного, просторового, пам'яттєвого та постколоніального підходів, що дозволяє побачити сільські громади не як уламки модернізації, а як суб'єктів постімперських трансформацій. Водночас досі недостатньо осмисленими залишаються способи, в які сільські громади змінюють імперський спадок через мікропрактики щоденного життя, створюючи альтернативні форми сучасності поза рамками державних або інституційних сценаріїв — саме на цю малодосліджену ділянку спрямовано аналітичний фокус цієї статті. Мета полягає в тому, аби показати, що українське село заслуговує на включення у глобальні дослідницькі рамки постсоціалізму й постколоніалізму як повноцінний простір смислотворення, культурної дії та пам'яттєвих трансформацій. Спираючись на мікроісторичний аналіз двох громад Лівобережної Київщини — Головурова та Кийлова, розглянемо, як у повсякденних практиках, просторових ініціативах і локальних пам'яттєвих проєктах формуються нові моделі суб'єктності й відбувається дистанціювання від радянського символічного порядку. Аналітична рамка «село після імперії» дає змогу критично осмислити постімперські зміни як на рівні щоденних рішень, так і у ширшому полі уявлень та репрезентацій. Хронологічні межі дослідження окреслюються 1991—2020 рр.: від розпаду СРСР до адміністративної реформи, коли села Головурів і Кийлів увійшли до складу Вороньківської ОТГ.

Отже два локальні приклади — Головурів і Кийлів Бориспільського р-ну Київської обл. — дають змогу дослідити повсякдення сільських громад крізь призму варіативності досвідів. Їхня контрастність простежується як у просторовій структурі й ландшафті, так і у практиках пам'яті, рівні інституційної підтримки та стратегіях адаптації.

Головурів — порівняно молодий населений пункт, що виник у 1926 р. як виселки, та за кілька десятиліть набув адміністративної переваги в локальній ієрархії. Із 1960-х рр. село стало взірцем радянського інституційно впорядкованого простору: тут існувала сільська рада (до її складу також входили Кийлів і Бір [1]), а на базі радгоспу «Україна» реорганізовано економічне підприємство — держплемптахозавод. У цей самий період на тлі зростання чисельності мешканців за рахунок переселенців із затопленого с. Рудяків [2] відбувалась активна інфраструктурна розбудова.

Ефект повноцінної радянської присутності здобувався комплексно. Вулична геометрія Головурова, централізована забудова й перенесення господарських об'єктів за межі житлової зони відображали просторову раціональність доби, орієнтовану на нормативну впорядкованість, керовану видимість та уніфікацію. В такий спосіб реалізовувалася ширша політика «згладжування» меж поміж містом і селом у сфері побуту й культури [16, с. 1352].

Системне включення громади в офіційний ідеологічний сценарій, в якому публічне життя та пам'ять перепліталися в повсякденності, здійснювалося шляхом пошарового наповнення центру села виразними радянськими маркерами — символічними, ідеологічними, функціональними. Будинок культури, меморіальний

[1] Село проіснувало до 1985 р. [21, с. 149].
[2] Село проіснувало до 1971 р. [21, с. 138].

комплекс на честь загиблих у війні, Парк дружби (закладений за участі делегації Німецької Демократичної Республіки на початку 1980-х рр.), стела до 40-ї річниці перемоги утворювали просторове ядро села, доповнене багатоквартирною забудовою, сучасними приміщеннями школи та дитсадка.

Висока частка дітей у демографічній структурі — 259 школярів і 162 дошкільнят при загальній чисельності населення 1580 осіб [3] — забезпечувала повноцінну роботу освітньо-культурних установ. Це зміцнювало образ «живого» села та підкріплювало його значення як елемента радянської системи соціального планування.

Село Кийлів, перша письмова згадка про яке датується 1628 р., натомість, репрезентує іншу модель — укорінену в історичному ландшафті, зі стихійно сформованим простором та гібридною локальною ідентичністю. Його нерівномірна, фрагментарна топографія обумовлена природним рельєфом і тривалим заселенням. Археологічні пам'ятки, зокрема залишки Змієвого валу, стародавні стоянки [4] вказують на глибоку історичну тяглість.

Попри те, що 1943 р. житлову та господарську забудову Кийлова вдалося зберегти завдяки втручанню місцевих мешканців, які завадили німцям застосувати тактику «випаленої землі», в пізньорадянський період село зіткнулося з іншою формою дестабілізації — стратегічною відмовою від розвитку [5]. Географічна вразливість — розташування у зоні ризику затоплення під час будівництва Канівської ГЕС — зумовила ставлення до Кийлова як до «неперспективного» населеного пункту. Спорудження захисної дамби хоч і стримало загрозу від води, проте не зупинило відтік мешканців, послаблення соціальних зв'язків, згортання інституційної підтримки.

Ситуація в Кийлові вписується у ширший контекст пізньорадянської політики щодо сільських територій, якій були притаманні скорочення інфраструктурних інвестицій, уповільнення житлового будівництва та диференціація між «перспективними» й «неперспективними» селами, яка дедалі зростала [22]. В 1980-х рр. школярі продовжували навчатися в будівлі, зведеній на початку XX ст., а дошкільнята — залишалися вдома, оскільки спорудження дитсадка не передбачалося. На 1991 р. у селі проживали 720 осіб, серед яких 64 школярі та 45 дошкільнят [6].

Незважаючи на політику поступового згортання інституційної підтримки та стимулювання переселення до «перспективніших» місцевостей, мешканці Кийлова залишалися на місці, село жило: зберігалися соціальні зв'язки, продовжували функціонувати індивідуальні господарства, діти ходили до школи. У цій оптиці Кийлів може бути прочитаний через концепт «прихованого повсякденного спротиву» Д. Скотта [5, с. 28—47] — як простір, де спротив не має форми відкритого конфлікту, але виявляється в рутинній присутності, непоступливості й

---

[3] Архів Головурівської сільської ради Бориспільського р-ну Київської обл. (далі — АГСР), с. Головурів. Протоколи сесій Головурівської сільської ради за 1991 р. Арк. 6, 10.

[4] Перелік об'єктів культурної спадщини Київської області. №№ пам'яток у с. Кийлів: 290—301. URL: https://wlm.org.ua/docs/local/kiev-obl/1708-01-11-2017.pdf

[5] Особистий архів М. Баришполець. Руденко Б. Аудіозапис. 2017 р. с. Кийлів.

[6] АГСР. Протоколи сесій Головурівської сільської ради за 1991 р. Арк. 6, 10.

тихому ігноруванні логіки знецінення. Збереження села постає не як протест, а як форма життєвої сталості, прояв мікрополітики щоденного виживання.

У зіставленні Головурова та Кийлова проявляються два способи співіснування з радянським спадком — як у просторі, так і в темпоральності. Головурів уособлював радянську модель просторової інженерії, де модерність реалізовувалася через упорядковану забудову й типову інфраструктуру. Будучи адміністративним центром сільської ради, село відігравало роль «вітрини» централізованого планування. Його візуальна структурованість може здаватися простою містобудівною раціональністю. Проте теорія А. Лефевра [1], що соціальний простір є результатом матеріального виробництва та водночас утілює соціальні уявлення й механізми влади, допомагає проявити неочевидне. Планування Головурова слід розглядати як приклад виробництва простору, що матеріалізував ідеологічні уявлення про модерність, контроль і видимість влади. Натомість Кийлів функціонував як середовище повсякденної тяглості, сформоване поза ідеєю уніфікованого порядку. Через відсутність підтримки село не зазнало цілісної просторової трансформації, хоча окремі ознаки радянського модернізаційного впливу все ж були помітними. Водночас тяглість повсякденного життя підтримувалася не стільки завдяки цим впливам, скільки зусиллям самої спільноти. Відповідно до ідей А. Лефевра, які акцентують, що соціальний простір не завжди є продуктом цілковитого планування, а може містити спонтанні елементи, породжені практикою життя і пристосуванням, просторові характеристики Кийлова відображали радше стихійні процеси соціального відтворення, ніж спроби ідеологічної стандартизації. Подібні простори, як зазначає К. Ганн, чинять опір уніфікованим темпоральним уявленням про модерність і виявляють альтернативні ритми соціального часу, які не зводяться до шкали «відсталого» чи «прогресивного» розвитку [6].

Сільська економіка також була носієм імперського порядку. Якщо архітектура й забудова візуалізували контроль, то господарська модель — радгоспно-колгоспна система — уніфікувала ритми життя, підпорядковувала працю та робила громади економічно залежними. В. Мороз ще в 1983 р. трактував її не як марксистську, а імперську конструкцію, що трималася на ліквідації приватної власності [23, с. 4—5, 14].

Задовго до краху радянського режиму українські села перебували в умовах затяжної соціально-економічної кризи. З середини 1970-х рр. влада намагалася компенсувати наростання проблем в аграрному секторі масштабними капіталовкладеннями, проте вже на початку наступного десятиліття ситуація лише погіршувалася: продовольче постачання слабшало, а колгоспники, попри підвищення зарплат, залишалися найбіднішою категорією серед працівників [24, с. 471; 25, с. 485, 493]. «Перебудова» не усунула ці суперечності, радше навпаки: зробила дефіцит буденністю, а соціальне розшарування — очевидною реальністю.

Початок 1990-х рр. став для мешканців Головурова та Кийлова періодом руйнування звичних форм повсякденного укладу. Побутові труднощі, деградація публічного простору, ослаблення усталених каналів підтримки стали відчутними для більшості, незалежно від соціального статусу. Особливо помітно зміни проявилися в Кийлові. У селах Бориспільщини, розташованих біля Дніпра, де берегова смуга традиційно служила ресурсною основою для місцевих жителів, наприкінці

1980-х рр. стрімко розвивалися дачні кооперативи, що заповнювали простір новими формами користування. В той час як державна економіка занепадала, приватне будівництво просувалося швидко, формуючи паралельний ландшафт, відчужений від життя села. Корінні мешканці іронічно називали ці новобудови «Нью-Кийлів», «Нью-Проців» тощо — натякаючи на контраст між сучасними котеджами й занедбаними радгоспними фермами. Асиметрія посилювалася: селяни втрачали доступ до прибережної зони, а товари в магазинах скуповували приїжджі [7] [26, с. 281].

Зникнення державної підтримки в аграрному секторі та соціальній інфраструктурі супроводжувалося втратою впорядкованості, руйнуванням звичних ритмів життя. Перехідний період після розпаду імперії був наповнений розмаїтими викликами повсякдення — потребою самостійно підтримувати в належному стані школи, фельдшерсько-акушерські пункти, пристосовуватися до занехаяного благоустрою, зберігати базові форми співжиття [8].

Підтримка незалежності України на референдумі 1991 р. виражала як політичний вибір, так і зміну уявлень про суб'єктність — прагматичну, локальну, засновану на стратегіях виживання, господарювання й обережної самоорганізації. В Головурові це проявилося в колективних домовленостях щодо газифікації та ремонту медпункту — як формах гнучкої ініціативи, спрямованої на подолання кризи [9]. Перші кроки самоврядної взаємодії засвідчили, що навіть за умов нестабільності повсякденність не лише руйнується, а й стає простором тактичної адаптації — вибіркового освоєння можливостей, уникнення надмірної конкуренції та формування локальних режимів взаємної відповідальності. У цьому сенсі ця логіка перегукується з ідеями Дж. Скотта про повсякденні практики спротиву, що постають як неартикульована, але вперта відповідь спільноти на зовнішній тиск [5, с. 255—274].

У Головурові та Кийлові, як і на Бориспільщині загалом, перехідний період початку 1990-х рр. ускладнився гіперінфляцією, скороченням бюджетного фінансування, кризою державного сектору та демонтажем радгоспної моделі [26, с. 281—295]. Подібні виклики були типовими для сільських регіонів України. У цих умовах традиційна система соціального захисту й інституційного забезпечення фактично перестала діяти, залишаючи громади наодинці з економічною нестабільністю [9].

Зафіксована в пострадянській Україні тенденція до реіндивідуалізації господарювання [15], в Головурові та Кийлові проявилася в розширенні особистих домогосподарств. Доступ до земель колишнього держплемптахозаводу, зокрема до 0,25 га під забудову та до 0,6 га під городництво, створив умови для відновлення праці на власній землі. Активізувалися дрібномасштабне городництво, утримання худоби для споживання й торгівлі. Наприклад, у 1991—1993 рр. поголів'я великої рогатої худоби в Головурові зросло з 82 до 167, у Кийлові — з 43 до 66 [10], що свідчить про

[7] Особистий архів М. Смольніцької. Лобода К. Рукопис. 2014 р. с. Головурів.

[8] АГСР. Протоколи сесій Головурівської сільської ради за 1993 р. 23 арк.

[9] Там само. Арк. 10—11, 18, 21—22; Особистий архів М. Смольніцької. Лобода К. Рукопис. 2014 р. с. Головурів.

[10] АГСР. Протоколи сесій Головурівської сільської ради за 1991 р. Арк. 6; Протоколи сесій Головурівської сільської ради за 1993 р. Арк. 4.

повернення до самозабезпечення. Поява перших фермерських господарств і приватизація землі [11] стали етапами переходу від колективної до індивідуальної економіки — складової ширшого процесу дерадянізації повсякденного життя.

У цьому контексті щоденна господарська діяльність виступала формою локальної суб'єктності, заснованої на доцільності, повторюваних практиках і звичних схемах взаємодії. Подібні процеси адаптації описує К. Ганн на прикладі угорського села, показуючи, як постсоціалістичні спільноти відновлювали життєздатність через локальні ритми та практики [6]. Попри відмінність контекстів, ці випадки ілюструють здатність мешканців перетворювати залишки минулого в ресурси виживання за нових умов.

Збої у системі постачання стали ще одним викликом для сільських громад. У Головурові та Кийлові проблема гострого дефіциту продовольчих і промислових товарів простежується як у спогадах (що свідчать про простої в магазинах і черги ще до завезення продукції), так і в документації сільради, яка здійснювала малоефективні спроби вплинути на ситуацію [12].

У цих умовах базари — спершу в Борисполі та Києві, а згодом і щотижневі сільські торги — стали альтернативними центрами локальної економіки [13], що ґрунтувалися на неформальній торгівлі, особистих зв'язках і репутаційній довірі. Вони не тільки забезпечували матеріальні потреби, а й відкривали нові простори соціальної взаємодії, де відновлювалися горизонтальні контакти, втрачені після краху радянської системи постачання. Це явище можна розглядати як актуалізацію соціального капіталу в розумінні П. Бурдьє — ресурсу, який забезпечував доступ до обміну і взаємної підтримки в умовах інституційної невизначеності [2].

Формами пристосування ставали дрібна приватна торгівля, маятникова мобільність і пошук підробітку — елементи гнучкої логіки виживання, що її Н. Лінцова аналізує як характерну для пострадянського села в умовах зникнення інституційної підтримки [15]. Досвід Головурова та Кийлова у цьому контексті постає як локальний приклад ширших тенденцій.

Попри складну економічну ситуацію, 1993-й рік позначився окремими ознаками адаптивної активності спільнот, передусім через початок газифікації та продовження приватної житлової забудови. В Головурові, зокрема, в експлуатацію було введено 18 хат [14]. Ці дії, незважаючи на обмеженість ресурсів, вказували на появу локальної ініціативи і прагнення реагувати на зміни в доступний спосіб.

Ще одним викликом стало масове скорочення зайнятості, спричинене припиненням діяльності місцевого держплемптахозаводу. Цей процес був частиною занепаду радгоспної системи, що відбувався на тлі загальноукраїнської аграрної

[11] Там само. Протоколи сесій Головурівської сільської ради за 1992 р. Арк. 10—16.

[12] Там само. Протоколи сесій Головурівської сільської ради за 1991 р. Арк. 18, 23; Особистий архів М. Смольніцької. Лобода Г. Рукопис. 2016 р. с. Головурів; Смольніцька М. Рукопис. 2016 р. м. Київ.

[13] Особистий архів М. Смольніцької. Лобода Г. Рукопис. 2016 р. с. Головурів; Смольніцька М. Рукопис. 2016 р. м. Київ.

[14] АГСР. Протоколи сесій Головурівської сільської ради за 1993 р. Арк. 22.

кризи, зумовленої порушенням паритету цін між сільськогосподарською і промисловою продукцією, втратою внутрішнього ринку та технічною й економічною відсталістю переробної галузі [10]. В 1996 р. підприємство було реорганізоване у відкрите акціонерне товариство, проте ця форма виявилася нежиттєздатною. У 2000 р. воно збанкрутувало, тож громада остаточно втратила головного роботодавця [15]. Лише небагатьом мешканцям удалося знайти роботу в селі. Для більшості економічно активного населення ключовим способом пристосування стала щоденна трудова міграція до Борисполя й Києва, що узгоджується з дослідженнями маятникової мобільності як стійкої стратегії виживання в умовах депресивного ринку праці [27, с. 45—140].

У відповідь на звуження можливостей для стабільного заробітку селяни дедалі більше покладалися на підсобне господарство як базовий ресурс підтримки родини. Паралельно розвивалися дрібні форми підприємницької активності, переважно неформальні й ситуативні: перевезення пасажирів і вантажів власним транспортом, оранка городів, торгівля з рук, дрібний ремонт. Хоч значна частина таких ініціатив виявилася нетривалою, окремі змогли адаптуватися до нових умов та зберегтися.

Така трансформація локальної економіки вказує на глибшу структурну проблему — вразливість малих виробників, особливо на початкових етапах діяльності. На неї негативно впливали нерівні ринкові умови, обмежений доступ до ресурсів, слабка інфраструктурна підтримка [10]. Водночас на місцевому рівні поступово виникали більш стійкі форми підприємництва: фермерські та мішані господарства, деревообробні майстерні, харчове виробництво, послуги і роздрібна торгівля [16] [26, с. 97—98]. Все це свідчило про диверсифікацію місцевої економіки, що розвивалася не як результат цільової державної політики, а як низова відповідь на потребу виживання за нових реалій пострадянського життя.

В такій динаміці проявлялася повсякденна економічна суб'єктність: поєднання праці, стратегій виживання, дрібного підприємництва і трудової мобільності поступово переозначувало село як простір дії. Традиційна аграрна функція доповнювалася роллю мішаного середовища — місця, де перепліталися виробництво, обмін, пересування й реагування на невизначеність. У цьому мішаному порядку проступає те, що Г. Бгабга називає мімікрією — пристосуванням через часткове копіювання домінантних моделей, що не веде до повного наслідування, а формує проміжну, унікальну конфігурацію [4]. Саме такою проміжною формою виступає й сільська економіка початку 1990-х рр.: вона імітувала ринкову поведінку, але функціонувала як гібридна система у власних, локально окреслених координатах, де ключову роль відігравали неформальні обміни, репутаційна довіра та мережі взаємопідтримки.

Паралельно з перетворенням економічної структури села проявлялися і глибші соціальні зміни. Обмежені перспективи професійного розвитку та інфраструктурні бар'єри спричиняли відтік молоді, часто безповоротний. Це, своєю чергою, підривало тяглість локальної пам'яті та формувало розрив соціального спадкоєм-

[15] Особистий архів М. Смольніцької. Лобода К. Рукопис. 2014 р. с. Головурів.
[16] АГСР. Фотоальбом.

ства. Подібні тенденції фіксуються й у польових дослідженнях українських сільських громад, де активізація міграційних потоків і трансформація місцевої культури стали ознаками перехідного періоду [14].

Втім поряд із відтоком поступово з'являлися й нові мешканці — переважно завдяки близькості до столиці, родинним зв'язкам або прагненню жити поряд із природою у зоні міської досяжності. Відбувався зсув у функціональному статусі цих сіл: від замкненої аграрної одиниці до гібридного простору приміської агломерації. Як зазначає Ю. Білан, такі зміни відображали ширшу тенденцію деаграризації, за якої сільський простір дедалі більше виконує функції житла, транзиту й рекреації, а не лише виробництва [27].

У Кийлові особливо відчутним став зсув у призначенні прилеглих земель, що раніше входили до складу аграрного виробничого ландшафту. Мальовнича природа, близькість до води та демографічний спад сприяли поступовому перетворенню цих територій на зону сезонного й рекреаційного використання. Станом, зокрема, на 2013 р. тут діяли 7 садових товариств, кілька мисливсько-рибальських комплексів і 22 бази відпочинку, де в теплий сезон перебували до 10 тис. відвідувачів [26, с. 100]. Одним із показових прикладів нових практик використання навколишніх територій став приватний комплекс «Selfish Club» (2006 р.), орієнтований на заміський відпочинок і спортивне рибальство [28].

Згадані процеси поступово змінювали не тільки ландшафт, а й структуру користування селом — від спільного до розділеного. Співіснування постійних мешканців і сезонних користувачів дедалі частіше породжувало напругу в доступі до ресурсів, символів та уваги, виявляючи глибші зрушення в укладі села. Все це було частиною масштабнішої трансформації життєвого простору — соціального, культурного, символічного.

Повсякдення в Головурові та Кийлові поступово переосмислювалося під впливом нових уявлень, освітніх і дозвіллєвих практик, змін у сфері пам'яті й ідентичності. Ці процеси розгорталися на перетині деколонізації, глобалізації, цифровізації, що перепліталися з локальними ініціативами, адаптаціями, численними викликами. У шкільному середовищі, зокрема, зміни проявилися в переході до українськоцентричної моделі, яка передбачала оновлення навчального змісту, формування нового візуального образу закладу, трансформацію виховної моделі. Посилилась увага до українознавства, тематичних заходів, краєзнавчих ініціатив. Водночас відмовлялися від радянських практик — участі школярів у радгоспних роботах та в діяльності піонерських організацій, які слугували інструментами дисциплінування [29]. Такий арсенал, за А. Вайнером [7, с. 1114—1155], формував «радянський соціально-етнічний організм» — ідеологічно й тілесно впорядковану модель громадянства.

Демонтаж символіки і трудових ритуалів став не лише зміною курсу, а й розривом із логікою внормованої соціалізації в радянському суспільстві. Промовистим прикладом цього було зникнення піонерських посад на зразок голови ради дружини чи ради загону, які ще на початку 1990-х рр. функціонували в Головурові як елемент ідеологізованого учнівського самоврядування. Їх замінили нейтральні структури,

як-от рада школи. 1991 р. відбувся останній прийом у піонери, червоні галстуки зникли з ужитку, а носіння шкільної форми радянського зразка втратило обов'язковість, що засвідчувало деполітизацію та роздержавлення освітнього простору [17].

У цьому контексті зміни в освіті можна розглядати через концепт колективної, точніше культурної пам'яті, який сформулювала А. Ассманн [3, с. 63—65]. Ідеться про пам'ять, що виходить за межі особистого досвіду, але формує тривале відчуття належності до спільного «ми». Саме школа, як інституція відповідальна за передання й інтерналізацію культурної пам'яті, стала в умовах пострадянського переходу ключовим простором формування національного уявлення про минуле. Те, що не може бути згадане особисто, ставало предметом вивчення, осмислення й засвоєння — через навчальні програми, символіку, мову, ритуали, що дозволяло новим поколінням уявити себе частиною тривалої історії.

Трансформації в освіті не були ізольованим явищем. Їх імпульс відчувався й за межами школи — у ширших процесах самоорганізації громади. Звільнення від централізованих ідеологічних моделей створювало передумови для оновлення місцевої пам'яті, форм участі в культурі, а згодом і для переозначення простору як середовища дії. Рух від інституційної деколонізації до повсякденної суб'єктності — через пам'ять, творчість, переоцінку спадщини — став однією з ключових ознак постімперського села.

Від кінця 1980-х рр. старше покоління мешканців отримало змогу відкрито озвучувати раніше замовчувані теми — Голодомор, репресії, остарбайтери. Ці спогади вже не залишалися суто приватними, перетворюючись на акти персоналізованої відповідальності за минуле. Відбулася демократизація історичної комунікації, в якій травматичний досвід втрачав статус табу, набуваючи форм спільного осмислення.

Важливо підкреслити, що саме лише виникнення можливості вільно говорити про минуле ще не означало її негайної реалізації. Процес розгортання історичної комунікації був поступовим і нерівномірним. Найбільш активно спогади почали фіксуватися у 2000-х рр. — у межах шкільних краєзнавчих проєктів, ініціатив молоді, а також через індивідуальні зусилля на зразок записів студентів або місцевих краєзнавців, зокрема й авторок цього дослідження [18] [30]. Деякі мешканці вдавалися до особистих форм висловлювання: мемуарних фрагментів, віршів, літературних творів, побудованих на повсякденному досвіді [31]. Фіксація пам'яті відбувалася через інтерв'ю, документування і творчу рефлексію. Знаковим результатом стало видання краєзнавчого альманаху як спроби громади самостійно структурувати власну пам'ять і створити платформу для локального бачення минулого [32].

У матеріальному ландшафті сільських громад провідне місце займали радянські об'єкти пам'яті — братські могили та пам'ятники загиблим у Другій світовій війні. В Головурові, як відносно молодому поселенні радянського часу, саме цей наратив став домінантним: більшість мешканців асоціювали минуле передусім із

[17] Особистий архів М. Смольніцької. Баришполець М. Рукопис. 2020 р. м. Київ; Смольніцька М. Рукопис. 2016 р. м. Київ.

[18] АГСР. Фотоальбом.

німецько-радянською війною, тоді як пам'ять про репресії, депортації чи Голодомор надходила переважно ззовні. Наприкінці 1980-х рр. у селі було створено шкільний музей, присвячений «Великій Вітчизняній», однак уже в перші роки незалежності його експозиція почала включати й інші теми, зокрема матеріали про остарбайтерів [33]. Ці приклади свідчать про те, що у сільському просторі радянські об'єкти пам'яті залишаються фізично присутніми, але сприйняття їх змінюється: вони втрачають ідеологічну визначеність, вбудовуються в локальні сценарії пам'яті або поволі переозначуються.

На тлі поступової переорієнтації пам'яті активізувалися ініціативи зі збереження та осмислення минулого. В Кийлові це включало спробу зібрати матеріали до майбутнього музею письменника й дисидента О. Бердника, який провів тут значну частину свого життя та чия постать уособлює альтернативний радянському образ минулого. Теми повстанських загонів періоду Української революції 1917—1921 рр., Голодомору, німецької окупації й руйнування старої церкви поступово виходили з тіні родинних оповідей, набували публічної видимості [19] [32, с. 235—240].

Паралельно осмислювався й матеріальний спадок як носій локальної історії та маркер втрати. Частина відповідної спадщини Кийлова й колишнього с. Рудяків, мешканці якого частково переселилися до Головурова, — зокрема вітряки, перенесені до Переяслава ще в радянську добу, — нині експонуються в музеї народної архітектури як частина національного культурного наративу. Попри фізичне переміщення, у селах зберігається пам'ять про ці об'єкти як про впізнавані знаки минулого, що не зникло, а лише змінило свій контекст [20].

Ці пам'яттєві ініціативи — як наративні, так і матеріальні — були не лише формами збереження, а й інструментами впорядкування пам'яті, що слугували підґрунтям для культурної автономії та локальної легітимності. Подібні «простори пам'яті» часто виникають у відповідь на досвід втрати, трансформації або потребу символічного переозначення як радянського, так і дорадянського минулого.

У пострадянський період культурна активність сільських громад виходила за межі пам'яттєвих практик, охоплюючи аматорську творчість і цифрову присутність. У Головурові та Кийлові вона ставала формою символічного самозбереження: колективи «Джерела» і «Дніпрові дзвони», що діяли ще з 1970-х рр., зберігали тяглість, адаптуючи репертуар до нових українознавчих орієнтирів. Попри обмежені ресурси, вони трималися завдяки самоорганізації [32, с. 230—231, 282—283].

Трансформації охопили й молодіжне середовище: з послабленням ідеологічного контролю в ньому почали домінувати культурні коди, раніше не притаманні селу — західна музика, іноземні фільми, орієнтація на модні тенденції [21]. Це свід-

[19] Особистий архів М. Баришполець. Руденко Б. Аудіозапис. 2017 р. с. Кийлів; Форостянко О. Аудіозапис. 2017 р. с. Головурів; Особистий архів М. Смольніцької. Лобода К. Рукопис. 2014 р. с. Головурів.

[20] Жам О., Козій Г. Колекція вітряних млинів НІЕЗ «Переяслав». URL: https://perejaslav.org.ua/biblioteka/kolekciya-vitryanih-mliniv-pereyaslav.html

[21] Узагальнено за фейсбук-групою «Місце зустрічі: ...». URL: https://www.facebook.com/groups/929947647534378

чить про гібридизацію культурного споживання, коли локальний простір поєднується з глобальними впливами.

Процес посилили відкритість кордонів і цифровізація: подорожі, інтернет, смартфони розширили уявлення про світ та змінили форми комунікації. У соцмережах, зокрема у фейсбук-групі «Місце зустрічі», фіксувалися, створюючи віртуальну архітектуру пам'яті, події громади, архівні фото, спогади. Такі віртуальні платформи стали і каналом обміну, і простором медіалізованої комеморації — інструментом локального символічного самовираження, що відповідає загальноукраїнським напрямам архівації повсякденного у цифрову епоху [34].

Таким чином, поряд із переозначенням минулого в матеріальному ландшафті, сільські громади почали розширювати пам'яттєвий горизонт за допомогою цифрових медіасередовищ. Вони поєднували архівну логіку з саморепрезентацією, перетворюючись на місця комеморації й самовираження. Такий спектр практик поглиблював розуміння локальної суб'єктності в постімперську добу — від символічної присутності в онлайн-середовищі до тілесної участі в колективному ритуалі.

Від кінця 1980-х рр., у період «перебудови», й особливо після розпаду СРСР активізувалося релігійне життя та розширився простір духовної свободи, що суттєво вплинуло на обрядову культуру, соціальні взаємодії, тілесні практики ідентифікації. Святкування Різдва, Великодня чи Трійці виходили за межі богослужіння. Важливим проявом трансформації стало повернення тілесності в ритуал, зокрема зростання популярності церковного вінчання як соціально визнаного акту [22] [32, с. 235—240].

Цей процес можна прочитати у світлі спостережень А. Вайнера [7], котрий аналізував радянський соціальний проєкт як систему, що прагнула дисциплінувати ідентичність і тіло через ритуали, виховання та контроль за соціальними межами. Повернення обрядів — вінчання, освячення оселі — стало формою відновлення тілесної суб'єктності й жестом культурної автономії, утвердженням права громади самостійно визначати форми духовного життя та ідентичності.

У селах сформувався плюралістичний релігійний ландшафт: у Кийлові діяли три громади, у Головурові — дві. Розпочалося будівництво храму Православної церкви України. Таке розмаїття не породжувало конфліктів, а виявляло свободу вибору. Нові храми, переобладнання радянських господарських приміщень під богослужіння й активність різних конфесій стали знаками духовного оновлення та осередками спільної дії. Їх доповнювали каплиці у житловому середовищі, на цвинтарях — як доступні святині, інтегровані в повсякденність. Протестантські громади залучалися до соціально-освітньої роботи з молоддю.

У поєднанні ці практики засвідчують не лише повернення віри, а й посилення здатності до дії, турботи про спільне — як в інституційній, так і в повсякденній площинах. У Головурові та Кийлові це виразно виявилось у переосмисленні ролі

[22] Особистий архів М. Баришполець. Спогади жителів с. Головурів Бориспільського р-ну Київської обл. Аудіозаписи. 2017—2018 рр.; Особистий архів М. Смольніцької. Смольніцька М. Рукопис. 2016 р. м. Київ.

сільської громади як активного суб'єкта суспільства. Така релігійна й соціальна активність вписується у ширші трансформації соціальної, економічної, культурної тканини села та резонує із загальною тенденцією, властивою пострадянським сільським громадам, де активізація локальної суб'єктності стала відповіддю на демонтаж централізованих інституцій [35].

Уже в перші роки незалежності України фіксуються прояви колективних дій «знизу»: в Головурові — ініціатива з приватизації ділянок для працівників соціальної сфери (що не була автоматичною та вимагала активного відстоювання); у Кийлові — спротив намірам скоротити школу до чотирьох класів [23]. Зазначені приклади виявляють емерджентну суб'єктність — здатність громади до самоорганізації, яка виникає з повсякденних практик піклування, взаємодії й відповідальності за спільне.

У наступні роки ця суб'єктність проявлялася і в політичній сфері. Зокрема на президентських виборах 2004 р. в Головурові простежувався значний рівень підтримки В. Ющенка, а група мешканців брала участь у мітингах «Помаранчевої революції» [24]. Під час «Революції гідності» місцеві чоловіки приєднувалися до заходів із блокування трас у Бориспільському р-ні, щоб перешкодити проїзду до Києва автобусів із прихильниками «Антимайдану» [25]. Інтерв'ю та локальні свідчення фіксують, що від 2014 р. головурівці були залучені як до бойових дій, так і до збору допомоги добровольцям [26]. Паралельно формувалися виховні й меморіальні практики: у школах проводилися ритуали вшанування героїв Небесної сотні та АТО — від учнівських виступів до локальних експозицій, участі в міжнародних акціях [27]. Усі ці сюжети демонструють формування моделей солідарності, що поєднували громадянську активність і культуру пам'яті та забезпечували згуртованість в умовах нових викликів [28].

Упродовж пострадянської траєкторії — від локальних ініціатив 1990-х рр. до мобілізацій під час війни — сільські громади формували стратегії адаптації, спираючись на доступні ресурси. У термінах П. Бурдьє [2], такі ресурси набувають форми капіталів: соціального (взаємопідтримка), культурного (обрядові знання, традиції, репертуарні практики) та символічного (публічне визнання, сакральна

---

[23] Особистий архів М. Смольніцької. Лобода Г. Рукопис. 2016 р. с. Головурів.

[24] Там само. Лобода К. Рукопис. 2014 р. с. Головурів.

[25] Там само. Волошко Н. Рукопис. 2025 р. с. Головурів.

[26] АГСР. Список учасників АТО (2020); Громадська Л. «Війна загартувала нас». Про війну з перших вуст. *Скарби Писарської гори.* Гол. ред. і упоряд. В. Литвин. Вип. 1. Біла Церква, 2018. С. 232—234; Особистий архів М. Смольніцької. Волошко Н. Рукопис. 2025 р. с. Головурів.

[27] Всесвітня естафета «22 Push Up Challenge». 14.02.2017. Головурівська ЗОШ I—III ступенів. URL: https://golovyrovs.ucoz.ua/news/22_push_up_challenge/2017-02-14-80; День захисника України. 28.10.2016. Головурівська ЗОШ I—III ступенів. URL: https://golovyrovs.ucoz.ua/news/den_zakhisnika_ukrajini/2016-10-28-70; День Героїв Небесної Сотні. 20.02.2018. Кийлівська філія. Школа-садок. URL: https://kilov-school.wixsite.com/2018

[28] Громадська Л. «Невтомні павучки»: жінки з Головурова плетуть сітки для ЗСУ. *Вісті* (Бориспіль). 2023. Січень; див. також фейсбук-групу «Г.О. Миразом»: URL: https://www.facebook.com/groups/266195294006880/user/100030673656531

легітимність). Їх поєднання забезпечувало стійкість і відкривало можливості для культурного самоствердження в умовах структурної вразливості — через підтримку соціальних зв'язків, ініціативу, пам'яттєву й освітню активність. Розподіл і використання цих капіталів не є автоматичними, вони формуються в контексті локальної взаємодії, історичної пам'яті та інфраструктурної ситуації. Саме тому мікроісторичний підхід дозволяє побачити, як ці ресурси мобілізуються або втрачаються в конкретних громадах.

Депопуляція, старіння населення, що посилилися в пострадянські десятиліття, стали маркерами незавершених трансформацій і глибинної структурної вразливості сільських громад. У Бориспільському р-ні, за даними Державного реєстру актів цивільного стану громадян, ще 2018 р. смертність істотно перевищувала народжуваність [29]. Подібні тенденції спостерігалися і в інших регіонах України [8]. Ці процеси оголюють обмеженість державної підтримки й нерівномірність змін. Водночас там, де зберігалася соціальна активність, село постає не як об'єкт занепаду, а як суб'єкт культурного і громадянського оновлення — джерело дії, пам'яті та спільності.

Такий досвід неоднорідний: поряд із громадами, що мобілізували локальні ресурси, існують простори глибокої демографічної й інфраструктурної деградації. Їх вивчення через мікроісторичний підхід дає змогу виявити як опори стійкості, так і тривалі травматичні сценарії. Порівняльний аналіз на прикладі Головурова та Кийлова дозволяє простежити карту регіональних типів пострадянських трансформацій, де село постає не пасивним тлом, а чутливим індикатором цивілізаційних зсувів — від втрати інфраструктур до відновлення локальної суб'єктності.

* * *

Аналітична рамка «село після імперії» пропонує альтернативу моделям занепаду чи модернізації, інтерпретуючи сільські громади як індикатори цивілізаційних зрушень, соціальної резистентності та повсякденної суб'єктності. Вона поєднує локальні студії з постсоціалістичною антропологією та глобальними постколоніальними підходами, демонструючи методологічну релевантність українського матеріалу у ширшому науковому контексті. Інноваційність підходу полягає в поєднанні мікроісторичного аналізу з елементами постколоніальної оптики, з опорою на концепти гібридності та мімікрії [4], культурної пам'яті як простору деколонізації [3], а також критики імперських структур повсякдення. Це дозволяє виявити, як у щоденних господарських, сакральних і цифрових практиках локальні громади дистанціювалися від радянського символічного порядку. Емпіричну основу становлять польові спостереження, інтерв'ю, архівні документи та локальні джерела, зібрані у селах Київщини у 2015—2020 рр. Уперше в українській гуманітаристиці проаналізовано, як сільське середовище функціонувало як простір радянського імперського впорядкування — через контроль над працею, ритуалами й колективною пам'яттю. Водночас воно поступово ставало осередком розриву з цим порядком. Дослідження позиціонує село як активного суб'єкта постімперських змін та демонструє

[29] Ходченко Т. Демографічна криза на Бориспільщині. *Вісті* (Бориспіль). 2019. 18 січня.

аналітичну силу мікроісторичного підходу у вивченні їх пострадянських проявів. Поєднання усної історії, архівних матеріалів, цифрових слідів і польових спостережень дозволило реконструювати повсякденне життя як динамічний перехідний простір між радянською спадщиною й пострадянською сучасністю. Випадок Головурова та Кийлова показав, що сільські громади не лише реагують на зовнішні виклики, а й формують власні стратегії адаптації та опору. Вони стали осередками економічної винахідливості (маятникова міграція, дрібне підприємництво, неформальні практики), що використовує залишки радянської інфраструктури; плюралізації пам'яті через локальні музеї, фейсбук-групи, родинні архіви, в яких простежується поступова деконструкція уніфікованої радянської меморіальності; місцевої суб'єктності, що проявляється в догляді за простором, ініціативах саморепрезентації та горизонтальних формах взаємодії. Аналітична рамка «село після імперії» дає змогу вийти за межі редукціоністських схем модернізації чи занепаду, а на локальному рівні набуває емпіричної переконливості. У цьому підході сільський простір осмислюється як місце продукції нових форм соціальності, пам'яті й політичного буття. Зрештою, локальна спільнота постає не як периферія історії, а як автономна аналітична одиниця, що генерує знання про постімперські трансформації. Така перспектива відкриває потенціал для подальших порівняльних студій у ширшому постсоціалістичному та постколоніальному контекстах.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Lefebvre, H. The Production of Space (D. Nicholson-Smith, Trans.). Oxford: Blackwell, 1991. 454 p.
2. Bourdieu, P. The Forms of Capital. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education.* New York: Greenwood Press, 1986. 241—258.
3. Assmann, A. Transformations between History and Memory. *Social Research.* 2008. 75 (1): 49-72.
4. Bhabha, H.K. The location of culture. London and New York, 1994. 285 p.
5. Scott, J.C. Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance. Yale University Press, 2013. 389 p.
6. Hann, C. Backwardness Revisited: Time, Space and Civilization in Eastern European Rurality. *Comparative Studies in Society and History.* 2015. 57(4): 881-911. DOI: https://doi.org/10.1017/S0010417515000389
7. Weiner, A. Nature, Nurture, and Memory in a Socialist Utopia: Delineating the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism. *The American Historical Review.* 1999. 104(4): 1114-1155. DOI: https://doi.org/10.2307/2649563
8. Baranovskyi, M. Osoblyvosti poliaryzatsii silskoho naselennia Chernihivskoi oblasti: lokalnyi riven. *Ekonomichna ta sotsialna heohrafiia.* 2011. 63: 64-71 [in Ukrainian]. [Барановський М. Особливості поляризації сільського населення Чернігівської області: локальний рівень. *Економічна та соціальна географія.* Вип. 63. Київ, 2011. С. 64—71].
9. Baranovskyi, M. Postradianska transformatsiia silskoho prostoru v Ukraini: vid poliaryzatsii do detsentralizatsii. *Chasopys sotsialno-ekonomichnoi heohrafii.* 2017. 23(2): 23-29 [in Ukrainian]. [Барановський М. Пострадянська трансформація сільського простору в Україні: від поляризації до децентралізації. *Часопис соціально-економічної географії.* Вип. 23(2). Харків, 2017. С. 23—29].

10. Bilan, O.V. Faktory konkurentospromozhnosti ta formy vlasnosti na zemliu, osoblyvosti yikh proiavu v silskomu hospodarstvi. *Naukovyi visnyk Poltavskoho universytetu ekonomiky i torhivli.* 2011. 4(49): 72-76 [in Ukrainian].
[Білан О.В. Фактори конкурентоспроможності та форми власності на землю, особливості їх прояву в сільському господарстві. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі.* Вип. 4(49). Полтава, 2011. С. 72—76].
11. Padalka, S. Ukrainske selo v umovakh sotsialno-ekonomichnoho tranzytu: transformatsii chy vyzhyvannia? *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2016. 4: 108-122 [in Ukrainian].
[Падалка С. Українське село в умовах соціально-економічного транзиту: трансформації чи виживання? *Український історичний журнал.* 2016. № 4. С. 108—122].
12. Padalka, S. Kultura yak identyfikuiuchyi ukrainske selo chynnyk: ideolohiia, polityka, tradytsiini zasoby (1960—1980-i rr.). *Istoriia nauky i biohrafistyka.* 2018. 3 [in Ukrainian].
[Падалка С. Культура як ідентифікуючий українське село чинник: ідеологія, політика, традиційні засоби (1960—1980-і рр.). *Історія науки і біографістика.* Вип. 3. Київ, 2018].
13. Padalka, S. Ahrarne pidpryiemnytstvo i pidpryiemtsi: umovy ta problemy stanovlennia v Ukraini (1990—2000-ni rr.). *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka.* 2021. 26: 141-157 [in Ukrainian].
[Падалка С. Аграрне підприємництво і підприємці: умови та проблеми становлення і Україні (1990—2000-ні рр.). *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика.* Вип. 26. Київ, 2021. С. 141—157].
14. Bondarenko, H. Sotsiokulturni zminy povsiakdennia silskoi liudnosti Naddniprianshchyny. *Narodna tvorchist ta etnolohiia*. 2024. 2(402): 27-34. DOI: https://doi.org/10.15407/nte2024.02.027 [in Ukrainian].
[Бондаренко Г. Соціокультурні зміни повсякдення сільської людності Наддніпрянщини. *Народна творчість та етнологія.* Вип. 2(402). Київ, 2024. С. 27—34].
15. Lintsova, N. Formy trudovoi povedinky selian: rezultaty sotsiolohichnoho doslidzhennia silskoho sposobu zhytti. *Hrani*. 2014. 8: 69-76 [in Ukrainian].
[Лінцова Н. Форми трудової поведінки селян: результати соціологічного дослідження сільського способу життя. *Грані*. Вип. 8. Дніпропетровськ, 2014. С. 69—76].
16. Hodovanska, O. Radianske povsiakdennia kriz pryzmu lokalnosti. *Narodoznavchi zoshyty.* 2021. 6(162): 1349-1355. DOI: https://doi.org/10.15407/nz2021.06.1349 [in Ukrainian].
[Годованська О. Радянське повсякдення крізь призму локальності. *Народознавчі зошити*. Вип. 6(162). Львів, 2021. С. 1349—1555].
17. Khanenko-Frizen, N. U poshukakh novoho subiekta istorii: proekt "Usna istoriia dekolektyvizatsii v Ukraini 1990-kh rr. — selianskyi dosvid". *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2010. 5: 179-190 [in Ukrainian].
[Ханенко-Фрізен Н. У пошуках нового суб'єкта історії: проект «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х рр. — селянський досвід». *Український історичний журнал.* 2010. № 5. С. 179—190].
18. Lozynska, T.M. Arkhetypy ta uiava u formuvanni silskykh neospilnot: vysnovky dlia derzhavnoi polityky rozvytku silskykh terytorii. *Ukrainskyi sotsium.* 2021. 1(76): 69-76. DOI: https://doi.org/10.15407/socium2021.01.069 [in Ukrainian].
[Лозинська Т.М. Архетипи та уява у формуванні сільських неоспільнот: висновки для державної політики розвитку сільських територій. *Український соціум.* Вип. 1(76). Київ, 2021. С. 69—76].
19. Smolnitska, M. & Baryshpolets (Loboda), M. Znaty selo: povsiakdenna istoriia, pamiat i dzherela piznoradianskoi Ukrainy. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*. 2025. 16: 87-105. DOI: https://doi.org/10.35433/history.112095 [in Ukrainian].

[Смольніцька М., Баришполець (Лобода) М. Знати село: повсякденна історія, пам'ять і джерела пізньорадянської України. *Інтермарум: історія, політика, культура.* Вип. 16. Житомир, 2025. С. 87—105].

20. Vermenych, Ya. Rehionalna analityka v Ukraini: suchasni dyskursy sotsiohumanitarystyky: Analitychna zapyska. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2018 [in Ukrainian].
[Верменич Я. Регіональна аналітика в Україні: сучасні дискурси соціогуманітаристики: Аналітична записка. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 110 с.].
21. Korinnyi, M.M. (Comp.). Administratyvno-terytorialnyi podil Kyivshchyny 1918—2010 rr.: dovidnyk. Bila Tserkva, 2012 [in Ukrainian].
[Адміністративно-територіальний поділ Київщини 1918—2010 рр.: довідник. Авт.-упор. М. Корінний. Біла Церква, 2012. 304 с.].
22. Shymko, O.V. Silske zhytlove budivnytstvo u Donbasi u 1965—1985-kh rr.: khronolohiia problemy ta metody vyrishennia. *Istoriia ta heohrafiia.* 2020. 58: 144-150 [in Ukrainian].
[Шимко О.В. Сільське житлове будівництво у Донбасі у 1965—1985-х рр.: хронологія проблеми та методи вирішення. *Історія та географія*. Вип. 58. Харків, 2020. С. 144—150].
23. Moroz, V. Holod 33 roku i ukrainizatsiia: Paraleli i vzaiemozalezhnosti. *Suchasnist*. 1983. 10: 3-16 [in Ukrainian].
[Мороз В. Голод 33 року й українізація: Паралелі і взаємозалежності. *Сучасність*. 1983. Ч. 10. С. 3—16].
24. Laas, N. Stanovyshche v silskomu hospodarstvi. *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2011. 2: 463-471 [in Ukrainian].
[Лаас Н. Становище в сільському господарстві. *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження.* Т. 2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 463—471].
25. Laas, N. Povsiakdenne zhyttia. *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2011. 2: 485-494 [in Ukrainian].
[Лаас Н. Повсякденне життя. *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження*. Т. 2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 485—494].
26. Zyl, A. & Malyshevska, O. (Comps.). Boryspilshchyna — krai dobra i liubovi. Kyiv. 2013 [in Ukrainian].
[Бориспільщина — край добра і любові. Упоряд. А. Зиль, О. Малишевська. Київ, 2013. 512 с.].
27. Bilan, Yu. Migration of the Ukrainian Population: Economic, Institutional and Sociocultural Factors. Ubiquity Press, 2017. 320 p.
28. Kovalenko, N.M. Marketynhova stratehiia rozvytku zamiskoho klubu "Selfish Club" u s. Kyiliv Kyivskoi oblasti: vypuskna kvalifikatsiina robota bakalavra. Kyiv: KNEU, 2020. URL: http://dp.knute.edu.ua/xmlui/handle/123456789/4530?show=full [in Ukrainian].
[Коваленко Н.М. Маркетингова стратегія розвитку заміського клубу «Selfish Club» у с. Кийлів Київської області: випускна кваліфікаційна робота бакалавра. Київ: КНЕУ, 2020. 94 с. URL: http://dp.knute.edu.ua/xmlui/handle/123456789/4530?show=full (дата звернення: 14.05.2025)].
29. Chertova, K.M. Suspilno-korysna pratsia yak chynnyk sotsialnoho vykhovannia uchnivskoi molodi (50—90-ti XX st.). *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: Pedahohichni nauky*. 2013. 11(2): 51-62 [in Ukrainian].
[Чертова К.М. Суспільно-корисна праця як чинник соціального виховання учнівської молоді (50—90-ті XX ст.). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки.* Вип. 11(2). Луганськ, 2013. С. 51—62].

30. Baryshpolets, M.K. & Smolnitska, M.K. Pamiat pro Druhu svitovu viinu v imenakh i podiiakh: Holovuriv, Kyiliv, Rudiakiv. Boryspil, 2020 [in Ukrainian].
[Баришполець М.К., Смольніцька М.К. Пам'ять про Другу світову війну в іменах і подіях: Головурів, Кийлів, Рудяків. Бориспіль, 2020. 748 с.].
31. Sokol, O. Sudylos zhyty. Boryspil, 2011 [in Ukrainian].
[Сокол О. Судилось жити. Бориспіль, 2011. 109 с.].
32. Lytvyn, V. (Comp.). Skarby Pysarskoi hory. Bila Tserkva, 2018. 1 [in Ukrainian].
[Скарби Писарської гори. Гол. ред. і упоряд. В. Литвин. Вип. 1. Біла Церква, 2018. 368 с.].
33. Baryshpolets (Loboda), M. & Smolnitska, M. Mizh politykoiu pamiati ta rodynnoiu tradytsiieiu: lokalni stratehii vshanuvannia zhertv Druhoi svitovoi viiny. *Mizh naukovym dyskursom i "pobiedobiesiiem": (Do 80-richchia zavershennia Druhoi svitovoi viiny). Ch. 3: "Nikoly znovu" vs "Mozhem povtoryt!" ("Pobiedobiesiie"): Istorychna polityka ta pamiat pro Druhu svitovu viinu*: Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2025. 648-666 [in Ukrainian].
[Баришполець (Лобода) М., Смольніцька М. *Між політикою пам'яті та родинною традицією: локальні стратегії вшанування жертв Другої світової війни. Між науковим дискурсом і «побєдобєсієм»: (До 80-річчя завершення Другої світової війни). Ч. 3: «Ніколи знову» vs «Можем повторить!» («Побєдобєсіє»): Історична політика та пам'ять про Другу світову війну.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 2025. С. 648—666].
34. Pukivskyi, Yu. Formuvannia ta perspektyvy onlain-arkhivu usnoistorychnykh i vizualnykh dzherel "Zhyva istoriia". *Arkhivy Ukrainy*. 2023. 2(335): 68-77. DOI: https://doi.org/10.47315/archives2023.335.068 [in Ukrainian].
[Пуківський Ю. Формування та перспективи онлайн-архіву усноісторичних і візуальних джерел «Жива історія». *Архіви України*. Вип. 2(335). Київ, 2023. С. 68—77].
35. Tsumariev, M.I. Hromada yak subiekt kultury lokalnoi demokratii. *Hrani*. 2018. 21. 3: 82-89. DOI: https://doi.org/10.15421/10.15421/171842 [in Ukrainian].
[Цумарєв М.І. Громада як суб'єкт культури локальної демократії. *Грані*. Т. 21. № 3. Дніпро, 2018. С. 82—89].

Надійшла / Received 25.09.2025

Myroslava SMOLNITSKA
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Second Half of the 20th Century,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
smol78@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-0325-2735
Maryna BARYSHPOLETS
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of the War-Historical Studies,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
maryna.loboda@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-4317-9122

"THE VILLAGE AFTER EMPIRE": EVERYDAY LIFE, MEMORY, AND SUBJECTHOOD IN THE TRANSFORMATIONAL PROCESSES OF POST-SOVIET UKRAINE (1991—2020)

This study aims to show that the Ukrainian village represents a full-fledged actor in postsocialist and postcolonial transformations and merits inclusion in global scholarly discourse. Using a microhistorical analysis of the communities of Holovuriv and Kyiliv (villages in the Kyiv region), the study examines how everyday practices, spatial initiatives, and memory projects shape new models of subjecthood and symbolic detachment from the Soviet order. **The methodology of the study** is interdisciplinary, combining a microhistorical approach with a postcolonial optic and spatial analysis. The study draws on the concepts of hybridity, mimicry, cultural memory, and everyday resistance as tools for critiquing imperial legacies in the fabric of post-imperial everyday life. **Scholarly novelty.** The study positions the village as an active subject of post-imperial transformations, proposing the analytical framework of "the village after empire" as an alternative to prevailing models of modernization or decline. This approach interprets rural communities as spaces of everyday subjecthood and social resilience, connecting Ukrainian case studies with postsocialist anthropology and global postcolonial studies. **Conclusions.** The cases of Holovuriv and Kyiliv demonstrate that rural communities not only respond to external challenges but also develop their own strategies of adaptation and resistance. They emerge as sites of economic ingenuity (commuter migration, small-scale entrepreneurship, informal practices), memory pluralization (local museums, Facebook groups, family archives), and local subjecthood (spatial care, self-representation, horizontal interaction). These processes — local adaptation, spatial hybridization, and re-signification of heritage — demonstrate a capacity for cultural self-assertion under conditions of structural vulnerability. The findings open up the potential for a comparative analysis of the post-Soviet experience within a broader post-imperial context.

***Keywords**: post-Soviet transformations, village, rural communities, postcolonial optic, everyday life, cultural memory, microhistorical approach, local subjecthood.*

https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.123
УДК 930:325:94.38

Олександр ОДРІН
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
olodrin@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-2729-6548

РАННІ ЕТАПИ ЕЛЛІНСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ БАСЕЙНУ ЧОРНОГО МОРЯ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ Й ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДИСКУСІЇ

Мета — аналіз сучасних концепцій процесу освоєння еллінами берегів Чорного моря у загальному контексті історії «заморських» греків VIII — початку VI ст. до н. е. В останні десятиліття в історіографії Великої грецької колонізації спостерігаються дві протилежні тенденції. З одного боку, активно заперечуються давні концепції, в основі яких, на думку сучасних теоретиків, лежать принципово хибні положення. Яскравим прикладом тут є так звана торговельна теорія колонізації, сформульована британськими дослідниками століття тому. Стверджується, що її творці базувалися на фальшивій аналогії між давньогрецькою та модерною британською колонізаціями, а отже вона помилкова у своїй основі. З іншого боку, археологи-практики, аналізуючи новітні дані, звертаються до концепції пріоритету торговельних відносин («торгівля до прапора» / «trade before the flag») як до цілком робочої гіпотези, нехай і в модернізованому варіанті. У статті використано **методи** сучасного історіографічного аналізу. **Наукова новизна.** Вперше у вітчизняній історіографії грецька колонізація Чорноморського басейну розглянута у загальному контексті еллінської колонізації. Проведено порівняльний аналіз процесів ранньої колонізації Північно-Західного Причорномор'я й Центральної Італії, показано типологічну подібність між ними. Проаналізовано як сучасну історіографію концепції торговельної колонізації, так і праці

Цитування: Одрін О. Ранні етапи еллінської колонізації басейну Чорного моря: проблемні питання й історіографічні дискусії. *Український історичний журнал*. 2025. № 6 (585). С. 123—136. https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.123

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

творців цієї концепції та її критиків. **Висновки.** Результати археологічних досліджень останніх десятиліть змушують антикознавців повертатися до концепції торгівлі до прапора при вивченні ранніх етапів колонізації басейну Чорного моря, особливо його північного та північно-західного узбереж. Матеріали з Нижнього Побужжя-Подніпров'я та Нижнього Подунав'я дозволяють припускати, що появі повноцінних апойкій передувала стадія існування (сезонних?) поселень-емпоріїв. Ця послідовність знаходить прямі аналогії у процесі грецької колонізації Центральної Італії, що демонструє перспективність порівняльного аналізу освоєння еллінськими поселенцями різних регіонів басейнів Середземного, Мармурового й Чорного морів.

***Ключові слова**: колонізація, історіографія, Давня Греція, Причорномор'я, Синопа, Ольвія.*

Останніми десятиліттями в історіографії так званої Великої грецької колонізації VIII—VI ст. до н. е. відбуваються чергові процеси перегляду давніх концепцій і формування нових. Це стосується як загальнотеоретичних побудов, де відбивається вплив популярних нині постколоніалістських студій, так і суто практичних, пов'язаних з осмисленням нового археологічного та, меншою мірою, епіграфічного матеріалу. Варто принагідно зауважити, що результати перших і других часто виразно суперечать одні одним.

Яскравим прикладом таких суперечностей є, приміром, ставлення до ідей прибічників так званої торговельної теорії колонізації, згідно з якою заснуванню повноцінних апойкій передував період торговельних контактів, що супроводжувалося заснуванням факторій-емпоріїв. У межах деколонізаційного дискурсу подібна схема виглядає перенесенням на грецьку колонізацію моделей колонізації нового часу, особливо британської [1], натомість новітній археологічний матеріал змушує археологів-практиків повернутися до ідей адептів торговельної теорії, які, здавалося, були давно відкинуті під час домінування аграрної теорії колонізації, що зводила її до самого лише пошуку нових земель в умовах земельної кризи в метрополії, викликаної як перенаселенням, так і суто соціальними причинами. Так само активно дискутується роль негрецького населення при формуванні перших поселень (емпоріїв?), як на заході грецького світу (Пітекусси), так і на його північному сході (Березань) [2].

Найбурхливіші дискусії, природно, точаться навколо західного вектора Великої грецької колонізації, де й писемна традиція якісно багатша, і археологічні матеріали загалом різноманітніші, ніж на південно-східних околицях грецького світу [3]. Дослідники не обійшли увагою й ранні етапи освоєння еллінами берегів Чорного моря. Втім надто часто при цьому західний та південно-східний вектори

---

1 Див., напр.: [1—2], де активно критикуються погляди британських дослідників середини минулого століття А. Блейквея й Т. Данбебіна саме як виразників «імперської» історіографії.

2 Це стосується як ролі догрецького населення, так і, у випадку Пітекусс — фінікійських мореплавців.

3 Примітно, що в новітній 7-томній оксфордській історії грецького світу доби архаїки [3], де розглянуто поліси не лише материкової, а й «заморської» Греції, апойкії Північної Егеїди (за винятком Халкідіки) та басейнів Мармурового, Чорного морів повністю обійдені увагою. Не включений навіть Фасос з його доволі багатою літературною, епіграфічною й, особливо, археологічною традицією.

колонізації розглядаються ізольовано один від одного, хоча порівняльний аналіз у цьому випадку не лише можливий, але й бажаний. Особливо продуктивним він має бути, коли йдеться про Циркумпонтійський регіон.

Метою цього дослідження буде аналіз сучасних концепцій процесу освоєння еллінами берегів Понту Евксинського у загальному контексті історії «заморських» греків (термін Дж. Бордмена) VIII — початку VI ст. до н. е., адже проведення коректних історичних аналогій сприяє кращому розумінню процесів в умовах неповноти джерельної бази.

На початку варто окреслити ключові проблеми дослідження ранніх етапів колонізації басейну Чорного моря, навколо яких точаться основні історіографічні дискусії. Перша з них — хронологія початків еллінського проникнення у Чорноморський басейн. І тут головне питання — реальність ранньої фази понтійської колонізації: заснування у середині VIII ст. до н. е. поселень на південному морському узбережжі, зруйнованих згодом кіммерійською навалою. Друге питання — специфіка процесу колонізації берегів Понту Евксинського у VII ст. до н. е.: освоєння його північних берегів не після, а до західного узбережжя, що виявляє цікаві паралелі на західному напрямку Великої грецької колонізації. І, нарешті, питання про характер перших поселень Північного Причорномор'я: чи існували тут початково емпорії, чи всі вони від заснування були повноцінними апойкіями? Яким було співвідношення еллінського та негрецького населення цих поселень?

Почнімо з питань хронологічних. В історіографії дискутуються дві дати початку освоєння греками басейну Чорного моря: середина VIII ст. до н. е. та друга половина VII ст. до н. е. [4] Різниця в понад століття пояснюється принциповими розбіжностями в оцінці надійності писемної традиції, яка твердить про ранній етап грецької колонізації південного берега Понту Евксинського, а також у граничній уривчастості археологічних даних, які поки що не підтверджують проникнення греків у Чорноморський басейн у VIII ст. до н. е.

У чому ж полягає дискусійність раннього датування? Згідно зі стійкою писемною традицією, яка базувалась і на місцевих переказах, насамперед синопських, початок проникнення еллінів у басейн Чорного моря слід відносити орієнтовно до другої чверті VIII ст. до н. е., а заснування тут перших апойкій (чи, можливо, емпоріїв) датується 50-ми рр. того століття. Проте період їх існування був нетривалим, що пов'язано з кіммерійською навалою, яка зруйнувала невеликі грецькі поселення.

Надійність цієї традиції вже віддавна викликала сумніви, принаймні від праці Ф. Білабеля [4, с. 32—33]. Причин цього декілька: це й загальна бідність джерельної бази (втім цілком співмірна з, приміром, інформацією про Ольвію), і відверті нестиковки у версіях різних джерел. Так, Псевдо-Скімн [5] наводить складну чотириетапну схему заснування Синопи. На першій стадії місто вважається заснованим амазонками, на другому — фессалійцями (це може бути відсилкою до походу аргонавтів), і лише на третьому в місті з'являються мілетяни на чолі з

[4] Про проблеми датування див. нижче.

[5] Про твір цього автора, стан його збереженості та відомості про колонізацію Синопи докл. див.: [5—6].

Хаброндом [6]. Останній був убитий кіммерійцями, що дозволяє віднести заснування апойкії до середини — другої половини VIII ст. до н. е.

Натомість вірменська версія хроніки Євсевія датує 767/6 рр. до н. е. заснування не Синопи, а Трапезунта, а самої Синопи — аж 631 р. до н. е. Дослідників така схема спантеличує, оскільки Трапезунт в античній традиції однозначно вважається синопською субколонією [7]. Така плутанина підриває довіру до традиції ранньої колонізації загалом. Через це значна частина дослідників воліють узагалі відкинути реальність раннього етапу колонізації південного берега Чорного моря, тим більше, що й дані археології поки що її не підтверджують [7, с. 961, 964; 8; 9, с. 71].

Деякі не настільки ультраскептично налаштовані антикознавці воліють якось узгодити суперечності в писемних джерелах [10—12]. Найпростішим виходом тут буде віднести дату 757/6 рр. до заснування не Трапезунта, а Синопи. Так зазвичай і робиться. Хоча й незрозуміло, чому не можна припустити заснування одразу двох пунктів, адже не існує жодних причин уважати, що поселення VIII ст. до н. е. в Трапезунті за визначенням мало бути синопською субколонією, як це було століттям пізніше (пор.: [12, с. 567]).

Прояснити ситуацію могли б дані археології. Втім і тут все не так просто, оскільки нам невідомі не лише шари, які можна було б пов'язати з гіпотетичним раннім поселенням, але й шари кінця VII — початку VI ст. до н. е., коли, за загальною думкою, Синопа вже точно існувала, причому як повноцінна апойкія. Пояснення тут доволі просте: територія, котра, як уважається, була заселена першою, нині забудована, а культурний шар, очевидно, знищений [13, с. 1382; 14, с. 181]. Та й загалом дослідження на території самого цього міста вкрай обмежені через щільну міську забудову, тому провадяться вони переважно в околицях [9, 15—16]. Що ж стосується гінтерланду, то виявлення предметів, датованих VIII ст. до н. е. і навіть давніших, тут відомі, але вони вкрай нечисленні й, до того ж, немає жодної певності, що потрапили вони у глибинні райони саме з північного узбережжя Анатолії [14, с. 175—181]. Натомість на території Трапезунта археологічні дослідження взагалі не проводилися [17, с. 899].

Очевидно, що за нинішнього стану джерельної бази вважати питання ранньої колонізації Синопи вирішеним — як у негативному, так і в позитивному планах — явно зарано. Але й апріорно відкидати її можливість некоректно. Якщо навіть ранні шари античної Синопи нам практично невідомі — як через сучасну забудову, так і через їх нівелювання ще в античні часи, — то що ж тоді говорити про поселення VIII ст. до н. е., яке проіснувало, згідно з традицією, дуже недовго, а отже фізично не могло залишити по собі помітного культурного шару?!

Тож однозначну відповідь на поставлене питання (якщо це у принципі можливо) дадуть хіба що подальші археологічні дослідження, і то не тільки на тери-

[6] Отже умовно можна віднести першу стадію ще до аборигенного населення доби бронзи (де амазонки є міфологічним замінником хетів), другу — до гіпотетичного проникнення у Чорне море мікенських ахейців, а третій етап пов'язувати саме з раннім проникненням мілетян у VII ст. до н. е.

[7] Xen. An. 4.8.22.

торії Синопи, а й гінтерланду, а особливо на тих місцевих центрах, для торгівлі з якими було, згідно з традицією, засновано цю апойкію (а, можливо, емпорій) на південному березі Чорного моря [16, с. 617—618].

Утім навіть якщо визнавати реальність раннього етапу понтійської колонізації, наступний період грецької колонізаційної активності, початок якого можна приблизно датувати другою чвертю VII ст. до н. е., ані територіально, ані хронологічно з ним жодним чином пов'язаний не був. По-перше, між ними існував розрив у щонайменше пів століття, а по-друге: початок освоєння чорноморських берегів у той час був територіально пов'язаний не з південним і навіть не із західним узбережжям Чорного моря, а з північним, доволі-таки віддаленим від апойкій Пропонтиди та проток. І така схема, з різким колонізаційним «кидком» на віддалені береги (при цьому найраніші поселення, можливо, мали статус емпоріїв, а не повноцінних апойкій) із наступним освоєнням проміжних пунктів на шляху з метрополії, демонструє разючу подібність в основних складових із тим, як відбувався процес колонізації Південної Італії століттям раніше. Розгляньмо ключові складові та хронологію цього процесу.

Археологи, спираючись на знахідки грецької кераміки, здавна сперечалися, який саме з грецьких полісів мав пріоритет у налагодженні контактів із Центральною Італією: Коринф чи міста Евбеї — Халкіда та Еретрія (так, творець торговельної теорії А. Блейквей віддавав пріоритет саме коринфянам [18]). Утім як би не оцінювати роль коринфян у налагодженні зв'язків з Етрурією, пріоритет у заснуванні перших поселень належить усе ж не їм, а евбейцям [8]. Причому перше еллінське поселення в регіоні — Пітекусси на острові Іск'я — було започатковане спільно обома провідними евбейськими полісами — Еретрією й Халкидою. Час заснування Пітекусс археологи датують 750—730-ми рр. до н. е. Загалом же поява коринфян та евбейців на Тірренському узбережжі фіксується ще в першій половині VIII ст. до н. е. [21, с. 201, 203].

Пітекусси здавна давали добрий матеріал прибічникам торговельної теорії колонізації. Появу цього поселення було складно пояснити аграрними запитами колоністів, адже вулканічні ґрунти острова сприятливі для культивування винограду, але аж ніяк не зернових (як, приміром, у сусідній Кампанії). Вказується, що на острові існували невеликі поклади металів — заліза й навіть золота, які могли зацікавити халкідян, чиє місто славилося металообробкою [22—24]. Але вкрай сумнівно, аби поселення засновувалося лише заради експлуатації цих, не надто багатих, ресурсів. Вірогідніше, що основною (хоч і не єдиною) причиною його виникнення було прагнення евбейців, головно еретрійців, котрі вже володіли емпорієм в Аль-Міні на узбережжі Сирії [21, с. 222], налагодити торговельний маршрут до Етрурії з Близького Сходу. Звичайно, що, базуючись у Пітекуссах, елліни могли й розвідати місце для подальшого заснування аграрної апойкії на родючих землях Кампанії. Втім, згідно з писемною традицією, Куми були засновані без участі мешканців Іск'ї [Strabo, V, 4, 4].

---

[8] Історіографію «заморської» діяльності евбейців див.: [19, с. 167—176; 20, с. 139—152].

Якщо ж основною функцією поселення була торговельна, то виникає питання про його можливий емпоріальний статус. Відповідь на це питання тісно пов'язана з дискусіями про етнічний і професійний склад населення ранніх Пітекусс. Воно було доволі строкатим, включаючи не лише грецьку та місцеву, догрецьку, складові, але й, схоже, фінікійську громаду [21, с. 222; 25, с. 101 і далі]. Остання обставина спонукала найбільш радикально налаштованих дослідників, як-от Дж.К. Пападопулос, узагалі відкинути пріоритет еллінів у колонізації цього регіону (та не лише його), віддавши пальму першості фінікійцям [26—27] [9]. Утім у більшості дослідників настільки радикальні ідеї не викликають надмірного ентузіазму, тим паче, що, на думку фахівців зі власне фінікійської колонізації, вона сама була до певної міри інспірована колонізаційною активністю еллінів [28], а отже повноцінну фінікійську колонізацію [10] можна вважати не первинною, а вторинною відносно еллінської.

Другим питанням є професійний склад населення Пітекусс, адже існує припущення, що там на початку переважали торговці та ремісники, включно з ювелірами [11], що нехарактерно для повноцінної апойкії з розвинутою сільськогосподарською базою. Цілком логічно з цього випливає висновок про емпоріальний характер раннього грецького поселення на острові [21, с. 221]. І лише згодом, орієнтовно в останній чверті VIII ст. до н. е., воно набуло рис повноцінного поліса, який, утім, проіснував недовго. Вже невдовзі мешканці були змушені його покинути та переселитися до сусідніх Кум. Причинами цього, за писемною традицією, стали землетрус і громадянські заворушення (стасис), вочевидь пов'язані з Лелантською війною між Халкидою та Еретрією, що викликало конфлікт між поселенцями халкідського й еретрійського походження, який закінчився вигнанням останніх [12].

Куми були засновані халкідянами (за участі мешканців малоазійських Ким, які дали назву полісові) протягом другої половини VIII ст. до н. е. (археологи називають дати від 740-х до 720-х рр.). І от саме сюди, в Куми, згодом переселилися мешканці Пітекусс, котрі постраждали, як уже згадувалося, і від землетрусу, і від стасису. При цьому Куми, на відміну від Пітекусс, мали яскраво виражений аграрний характер, а місцеві ґрунти славилися родючістю [Strabo, V, 4, 3]. Тут навіть не було повноцінної морської гавані — лише якірна стоянка.

Варто спеціально підкреслити декілька обставин, важливих для порівняння з колонізацією Північнопонтійського регіону:

1. Перше поселення засновується одразу в кінцевій точці морського торговельного шляху, тоді як на проміжних пунктах цього шляху апойкії виникають щонайменше на кілька десятиліть пізніше. У випадку Італії це, в першу чергу,

[9] Тенденція применшувати здобутки античної цивілізації і звеличувати східні — виразна ознака нашого часу.

[10] Тобто таку, яка супроводжувалася заснуванням міст, а не факторій чи торговельних кварталів.

[11] Причому торгівля ця не обов'язково мала провадитися самими привозними товарами, але й продукцією власного виробництва. Недарма ж відзначається чималий вплив місцевих, пітекусських, ювелірів на формування орієнталізованого стилю етруських золотарів.

[12] Існує версія про перемогу еретрійців у цьому конфлікті [20, с. 140]. Втім більшість дослідників її не поділяють.

Реґій у Мессінській протоці, заснований, згідно з традицією, за одне — два десятиліття після Кум і за три — після Пітекусс.

2. Це перше поселення виникає на не надто привабливих із погляду аграрного виробництва теренах, і переноситься на такі землі за кількадесят років.

3. Статус цього поселення залишається неясним: припускають, що на початку свого існування воно ще не було повноцінною апойкією, а лише емпорієм.

4. На цьому ранньому поселенні серед населення присутня значна негрецька складова, статус якої незрозумілий. Через це деякі дослідники взагалі заперечують еллінський характер раннього поселення.

Порівняймо цю картину з тією, яка вимальовується при вивченні ранніх етапів колонізації північного узбережжя Понту Евксинського. Історія протиборства прибічників торговельної та аграрної теорій колонізації Північного Причорномор'я добре відома [29, с. 22]. Принаймні в українській історіографії щонайменше з часу виходу монографії В. Лапіна [30], а особливо з появою колективних праць, присвячених ольвійській хорі [31—32], переважає погляд на перші грецькі поселення на Нижньому Побужжі як на суто аграрні (на противагу домінуючій до того торговельній теорії) [13]. Однак в останні десятиліття цей усталений погляд підданий ревізії в низці праць А. Буйських, котра проаналізувала наявний керамічний комплекс із нижньобузьких поселень — як із попередніх розкопок, так і з найновіших [14], та дійшла висновку, що попередні уявлення стосовно хронології їх заснування хибні [34—35]. Зокрема жодне з сільських поселень не було засноване раніше за Ольвію, тобто ніякої окремої березанської хори, про яку говорив російський дослідник С. Соловйов, насправді не існувало [35]. Сама ж дата заснування Ольвії була суттєво скоригована, що дало можливість дослідниці у програмній статті 2013 р. запропонувати нову концепцію колонізації Нижнього Побужжя [29]. З огляду на принципову важливість висновків, на ключових положеннях варто зупинитися детальніше.

Отже авторка, слідом за Е. Ґреємом та Н. Ергардтом [36; 37, с. 44—45], датує початок освоєння еллінами регіону Північно-Західного Причорномор'я (Нижнього Подунав'я та Нижнього Побужжя-Подніпров'я) часом після середини VII ст. до н. е. Процес цей проходив у кілька етапів. На першому з них було засновано Борисфен (Березанське поселення). А. Буйських датує цю подію серединою 40-х рр. VII ст. до н. е. та вважає, що приблизно чверть століття воно мало характер сезонного поселення, ставши стаціонарним не перед, а одночасно із заснуванням Ольвії. Цю останню подію дослідниця, спираючись на новітні керамічні матеріали, датує 610—590-ми рр. VII ст. до н. е., причому заселення території міста відбувалося разово, воно відразу створювалось як центр поліса, а уявлення про початкове існування сукупності поселень, котрі лише згодом злилися в єдине, хибне [29, с. 25].

Це дозволило А. Буйських наново порушити питання про емпоріальний статус ранньої Березані, що, своєю чергою, робило правомірним проведення по-

[13] Про протистояння в радянській історіографії адептів аграрної й торгової теорій колонізації див.: [33].

[14] Праці з хронології поселень ольвійської хори — у співавторстві з С. Буйських.

рівняльного аналізу процесів колонізації у Центральній Італії та на Нижньому Побужжі-Подніпров'ї. Одним із перших таку паралель провів ще Н. Ергардт [37], зосередившись, головним чином, на територіальних аспектах «стрибка на материк». Зараз у нашому розпорядженні суттєво більше матеріалів, що дозволяє говорити і про економічні, і про соціальні аспекти процесу.

Якщо залишити осторонь реальність існування сезонних поселень (відповідний характер ранньої Березані нині неможливо ані довести, ані спростувати), то низка паралелей у колонізаційні практиці халкідян у Центральній Італії та мілетян на Нижньому Побужжі простежується доволі виразно. Першою такою паралеллю виступає часовий проміжок між появою слідів перебування греків і заснуванням стаціонарного поселення. Він складає 25—30 років (в обох випадках), при цьому статус раннього поселення залишається незрозумілим, як і роль негрецького елементу [15]. Втім за нинішнього стану джерельної бази на ці питання годі чекати однозначної відповіді. Другою подібною паралеллю є розташування емпорію на території, не надто сприятливій для сільськогосподарської діяльності, натомість близької до покладів сировини. Щоправда, останнє для Пітекусс простежується чіткіше, ніж для Березані [16].

В обох випадках спостерігаємо перенесення центру колонізаційної активності на материк («стрибок на материк» / «Festlandssprung» за Н. Ергардтом), поближче до сільськогосподарських угідь — до Кум та Ольвії відповідно. При цьому в Кумах, як мовилося вище, навіть не було повноцінної гавані — лише якірна стоянка. В Ольвії гавань існувала, але її функціональність теж ставиться під сумнів [17].

Звичайно, щодо колонізації Кампанії та Нижнього Побужжя, ми можемо говорити лише про загальну подібність, а не про ідентичність цих процесів. Пітекусси, згідно з античною традицією, були засновані двома полісами — Халкідою та Еретрією, що згодом призвело до громадянського конфлікту (стасису). Нічого подібного на Нижньому Побужжі не спостерігалось, адже освоєння цього регіону відбувалося за повного домінування одного поліса — Мілета [18]. Для Пітекусс, які відпочатково були емпорієм, припускається все ж певний період полісного статусу, тоді як для Борисфена подібний статус не підтверджується ані епіграфічними, ані археологічними даними. Заснування емпорію в Пітекуссах виглядає цілком логічним, зважаючи на

[15] Про нібито фінікійський характер раннього емпорія на Пітекуссах див. вище. Відносно нещодавно у чомусь подібні ідеї стосовно ранньої Березані висловив І. Бруяко [38, с. 210—216]. Щоправда, літературу з грецької колонізації автор загалом ігнорує, що робить його побудови цілком умоглядними.

[16] Передатування Ягорлицького поселення ставить під питання розробку першопоселенцями сировинних ресурсів Кінбурнського півострова.

[17] Ю. Болтрик та О. Каряка навіть припускають, що функції морського порту могла виконувати гавань Глибокої Пристані [39].

[18] Ідеї про конфлікт між першопоселенцями та епойками, базовані на інтерпретаціях доволі туманних за змістом пам'яток малої епіграфіки, залишаються суто умоглядними конструкціями, на відміну від конфлікту на Пітекуссах, і в будь-якому випадку не стосуються боротьби між двома групами першопоселенців.

близькість до багатих міст Етрурії, тоді як для Борисфена заснування саме емпорію пояснити складніше, хоча певні кроки у цьому напрямі робляться [19].

Не можна не згадати, що подібну картину (і то трохи ранішу хронологічно за нижньодніпровську) ми спостерігаємо й на Нижньому Дунаї, де виникненню повноцінного поліса (Істрії) також передувала поява поселення з неясним статусом (Оргаме) [7, с. 933, 940 [20]; 41, с. 22—23]. Щоправда, П. Александреску, уподібнюючи пару Оргаме — Істрія Березані — Борисфену та Ольвії відповідно, пише, що Оргаме, як і Борисфен «переходять від стадії апойкії до стадії політичного центру» [41, с. 22], але сторінкою далі вказує, що жодних ознак полісного статусу ці поселення не мали. Тож чи можна їх називати апойкіями, а чи радше таки емпоріями, як це робить А. Буйських [29, с. 31]?

Усі ці особливості ставлять перед дослідниками понтійської колонізації низку питань. Якщо приймати загальну подібність в етапах колонізації обох розглянутих вище регіонів, то вона мала б складатися з трьох етапів: а) розвідка торговельних шляхів і заснування емпорію в кінцевому пункті; б) формування у цьому регіоні повноцінної апойкії з розвинутою аграрною базою; в) колонізація проміжних пунктів на шляху від Босфору до цієї «кінцевої» апойкії. Якщо поява грецьких поселень у Північно-Західному та Західному Причорномор'ї хронологічно цілком вкладається у цю схему [21], то от з самою ідеєю торговельної колонізації не все так зрозуміло, особливо це стосується Ольвії, адже, як уже зазначалося, щодо торговельних контрагентів еллінських купців є питання. Утім, попри ці складнощі, порівняльний аналіз колонізаційних процесів у різних областях грецької ойкумени виглядає дуже перспективно. А особливо — саме для Чорноморського басейну, адже брак писемних джерел, які висвітлювали б хід колонізації, археологічні можуть компенсувати лише частково.

Говорячи ж про реінкарнацію торговельної теорії колонізації, варто нагадати основні етапи її формування. В нашій історіографії досі існує тенденція розглядати її в контексті освоєння Північного Причорномор'я у відриві від загальних тенденцій історіографії античності, хоча автором, котрий чи не вперше в антикознавстві розробив подібну ідею (якраз на матеріалах Центральної Італії) був британець А. Блейквей [22]. Аналізуючи археологічні матеріали з італійських по-

---

[19] Тут дуже заманливою виглядає гіпотеза Ю. Болтрика про існування на Нижньому Побужжі системи суходільних шляхів, які пов'язували цей регіон із городищами лісостепової зони, причому початок існування цих шляхів автор відносить ще до доби бронзи [39—40]. Це могло б пояснити появу тут еллінських торговців, адже торговельні контакти з поселеннями лісостепу засвідчені археологічно.

[20] А. Аврам, усупереч археологічним даним, припускає заснування Оргаме з Істрії. Втім, якщо слідувати моделі, запропонованій А. Буйських, Оргаме як міський центр, а не емпорій, і справді міг сформуватись у процесі складання Істрійського поліса.

[21] Перший етап — виникнення Оргаме на Нижньому Подунав'ї та Борисфена на Нижньому Побужжі-Подніпров'ї; другий етап — формування Істрійського й Ольвійського полісів; третій етап — заснування Аполлонії, Одесса та інших полісів «лівого берега» Понту.

[22] Перша його стаття з'явилася за рік до праці Т. Книпович, що стала знаковою в радянській історіографії, й на порядок перевищувала її як за постановкою питання, так і за глибиною розробки проблеми.

селень (причому не з власних розкопок, позаяк Британська школа в Афінах тоді провадила роботи на Криті й біля Коринфа), він сформулював свою концепцію «торгівлі до прапора» («trade before the flag), опонуючи поширеній (особливо в німецькій історіографії) ідеї, що торгівля стала результатом колонізації, а не поштовхом до неї. У 1933 р. А. Блейквей опублікував велику програмну статтю [42], де виклав основи своєї концепції. Згодом він доповнив їх у праці 1935 р. [18]. Зробити масштабнішу публікацію дослідник не встиг через передчасну смерть.

Ідеї А. Блейквея розвинув його учень австралієць Т. Данбебін. Повернувшись із фронтів Другої світової війни до Оксфорда, він підготував дисертацію, присвячену грецькій колонізації Італії та Сицилії. За три роки видав книжку «Західні греки» [43]. Вона й досі залишається настільною для всякого, хто займається історією грецької колонізації Заходу та колонізації взагалі. І саме вона, разом із працями А. Блейквея, стала згодом об'єктом антиколонізаційних критичних студій [1]. При цьому критиці піддавалася не так доказова база концепції, як її загальні настанови: мовляв, саме формулювання «торгівля до прапора» запозичене з британської колонізаційної практики (з діяльності Ост-Індської компанії) та є анахронізмом. Утім навряд чи можна знайти дослідження з теорії і практики колонізації, авторові якого вдається цілком абстрагуватися від сучасності. Недарма ж і концепція аграрної колонізації виникла в німецькій «континентальній» історіографії, а торговельної — у британській.

Очевидно, нині вже настав час критично проаналізувати історію виникнення та протистояння різноманітних концепцій колонізації, напрацьованих світовим антикознавством за понад століття, уникаючи надмірної політизації питання, яка надто вже дала про себе знати в останні два десятиліття. Тим більше, що узагальнюючі праці, в котрих, поряд з англомовною, аналізуються напрацювання й інших історіографій (німецько-, франко-, італомовних) вже почали з'являтися друком, що є дуже позитивною тенденцією.

В радянській та в пострадянській українській історіографії довго зберігалася тенденція сприйняття освоєних еллінами північних узбереж Чорного моря практично поза контекстом колонізаційних практик в інших регіонах грецького світу, як у близьких (Північна Егеїда, Пропонтида, Західне Причорномор'я), так і у віддаленіших (Центральна Італія, Сицилія, Киренаїка). Результатом цього часом ставали концепції, які погано узгоджувалися з відомою нам колонізаційною практикою еллінів, як-от ідея стихійної, неорганізованої колонізації Нижнього Побужжя. Загалом же в радянській історіографії можемо спостерігати свого роду «винайдення велосипеда», прикладом чого слугує концепція торговельної колонізації О. Іессена, сформульована десятиліттям пізніше за програмну працю А. Блейквея [23].

Сьогодні ситуація принципово інша, ніж кілька десятиліть тому: обмін ідеями та інформацією відбувається вільно, тож розгляд колонізаційних процесів у Понтій-

[23] Питання про те, чи в радянській історіографії, особливо сталінських часів із наджорстким ідеологічним контролем, було можливе «мовчазне» запозичення ідей «буржуазних авторів» із наступною їх марксистською «орнаментацією», потребує окремого дослідження.

ському регіоні в контексті практик Великої грецької колонізації не лише бажаний, а й необхідний. І питання, розглянуті вище, яскраве тому підтвердження. Виразні аналогії у процесах грецької колонізації Центральної Італії та Північного Причорномор'я засвідчують перспективність порівняльного аналізу освоєння еллінськими поселенцями різних районів у басейнах Середземного, Мармурового, Чорного морів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Shepherd, G.B. The Advance of the Greek: Greece, Great Britain and Archaeological Empires. *Hurst H., Owen S. (Eds.). Ancient Colonizations. Analogy, Similarity and Difference.* London, 2005. 23-44.
2. Snodgrass, A.M. "Lesser Breeds": The History of a False Analogy. *Hurst H., Owen S. (Eds.). Ancient Colonizations. Analogy, Similarity and Difference*. London, 2005. 45-58.
3. The Oxford History of the Archaic Greek World. Vol. I: Argos to Corcyra Edited by Paul Cartledge and Paul Christesen, 2024; Vol. II: Athens and Attica Robin Osborne, 2023; Vol. IV: Cyrene to Metapontion, 2025; Vol. VI: Rhodes to Western Sicily Edited by Paul Cartledge and Paul Christesen, 2025.
4. Bilabel, F. Die ionische Kolonisation. Leipzig, 1920 [in German].
5. Marcotte, D. Les Géographes Grecs. T. I: Introduction générale. Pseudo-Scymnos: Circuit de la Terre (Collection Des Universites De France Serie Grecque). Les Belles Lettres, 2002 [in French].
6. Ivantchik, A. Die Gründung von Sinope und die Probleme der Anfangsetappe der griechischen Kolonisation des Schwarzmeergebietes. *The Greek Colonization of the Black Sea: Historical Interpretation of Archaeology*. Historia, Einzelschriften 121. Stuttgart, 1998. 297-330 [in German].
7. Avram, A., Hind, J. & Tsetskhladze, G. The Black Sea. *Hansen M.H., Nielsen T.H. (Eds.). An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Oxford: Oxford University Press, 2004. 924-973.
8. Boer, J. de. The Cimmerian invasions in Anatolia and the earliest Greek colonies in the Black Sea area. *Eirene*. 2006. XLII: 43-55.
9. Doonan, O. Sinop Landscapes. Exploring Connection in a Black Sea Hinterland. University of Pennsylvania Press, 2011.
10. Drews, R. The Earliest Greek Settlements on the Black Sea. *The Journal of Hellenic Studies.* 1976. 96: 18-31.
11. Graham, A.J. The Colonial Expansion of Greece. *Cambridge Ancient History.* 1983. 3, 3: 83-162.
12. Manoledakis, M. On the cults of Sinope and the founders of the city. *Petropoulos E.K., Maslennikov A.A. (Eds.). Ancient Sacral Monuments in the Black Sea.* Thessaloniki, 2010. 563-576.
13. Doonan, O. Sinope. *Gramrnenos D.V., Petropoulos E.K. (Eds.). Ancient Greek Colonies in the Black Sea*. Thessaloniki, 2003. II: 1379-1402.
14. Manoledakis, M. The Early Greek Presence in the Southern Black Sea. *Manoledakis M., Tsetskhladze G.R., Xydopoulos I. (Eds.). Essays on the Archaeology and Ancient History of the Black Sea Littoral. Colloquia Antiqua 18*. Peeters Publishers, 2018. 173-241.
15. Doonan, O. Sinop Landscapes: Towards an Archaeology of Community in the Hinterland of a Black Sea Port. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.* 2010. 16. 1-2: 175-187.
16. Doonan, O. Colony and conjuncture: the early Greek colony at Sinope. *Frühes Ionien: Eine Bestandsaufnahme (Milesische Forschungen 5).* Mainz: Philipp von Zabern, 2007. 613-620.

17. Manoledakis, M. Ionians in the southern Black Sea littoral. *Tsetskhladze G.R. (Ed.). Ionians in the West and East. Colloquia Antiqua 27*. 2022. 895-914.
18. Blakeway, A. "Demaratus": A study in some aspects of the earliest Hellenisation of Latium and Etruria. *Journal of Roman Studies*. 1935. 25: 129-149.
19. Fachard, S. & Verdan, S. Chalcis and Eretria. *Cartledge P., Christesen P. (Eds.). The Oxford History of the Archaic Greek World: Volume I: Argos to Corcyra.* 2024. 95-244.
20. Walker, K.G. Archaic Eretria: A Political and Social History from the Earliest Times to 490 BC. Routledge, 2004.
21. D'Agostino, B. The First Greeks in Italy. *Tsetskhladze G.R. (Ed.). Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and other Settlements Overseas.* Leiden, 2006. 201-237.
22. Bakhuizen, S.C. Chalcis-in-Euboea, Iron and Chalcidians Abroad. Leiden, 1976.
23. Verdan, S. & Heymans, E. Men and Metals on the Move: The Case of Euboean Gold. *Cinquantaquattro T.E., D'Acunto M. (Eds). Euboica II. Pithekoussai and Euboea between East and West.* 2020. I. 27: 279-299.
24. Bakhuizen, S.C. Greek Steel. *World Archaeology*. 1977. 9.2: 220-234.
25. Charalambidou, X. Viewing Euboea in relation to its colonies and relevant sites in northern Greece and Italy. *Mazarakis A.A., Alexandridou A., Charalambidou X. (Eds.). Regional Stories: Towards a New Perception of the Early Greek world, Proceedings of the International Symposium in honour of Professor Jan Bouzek.* University of Thessaly, 2015. 18-21/6. 85-126.
26. Papadopoulos, J.K. Phantom Euboians. *Journal of Mediterranean Archaeology*. 1998. 10 (2): 191-219.
27. Papadopoulos, J.K. "Phantom Euboians" — a decade on. *Rupp D.W., Tomlinson J.E. (Eds.). Euboea and Athens: proceedings of a colloquium in memory of Malcolm B. Wallace, Athens, 26—27 June 2009.* Athens, 2011. 113-134.
28. Niemeyer, H.G. The Phoenicians in the Mediterranean. Between Expansion and Colonisation: A Non-Greek Model of Overseas Settlement and Presence. *Tsetskhladze G.R. (Ed.). Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and other Settlements Overseas.* Leiden, 2006. 143-168.
29. Bujskikh, A. O grecheskoj kolonizatsii Severo-Zapadnogo Prichernomorija (novaja model?). *Vestnik drevnej istorii.* 2013. 1: 21-39 [in Russian].
[Буйских А.В. О греческой колонизации Северо-Западного Причерноморья (новая модель?). *Вестник древней истории.* Вып. 1. Москва, 2013. С. 21—39].
30. Lapin, V.V. Grecheskaja kolonizatsija Severnogo Prichernomorija (kriticheskij ocherk otechestvennykh teorij kolonizatsiji). Kiev: Naukova dumka, 1966 [in Russian].
[Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья: (критический очерк отечественных теорий колонизации). Киев: Наукова думка, 1966].
31. Kryzhitskij, S.D., Bujskikh, S.B., Burakov, A.V. & Otreshko, V.M. Selskaja okruga Olvii. Kiev: Naukova dumka, 1989 [in Russian].
[Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. Киев: Наукова думка, 1989].
32. Kryzhitskij, S.D., Bujskikh, S.B. & Otreshko, V.M. Antichnyje poselenija Nizhnego Pobuzhja (arkheologicheskaja karta). Kiev, 1990 [in Russian].
[Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). Киев: Наукова думка, 1990].
33. Odrin, O. Silske hospodarstvo Olvii: istoriia doslidzhen ta kontseptsii. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi.* 2016. 16: 263-272 [in Ukrainian].
[Одрін О. Сільське господарство Ольвії: історія досліджень та концепцій. *Україна в Центрально-Східній Європі.* Вип. 16. Київ, 2016. С. 263—272].
34. Bujskich, A.V. Borysthenes — Olbia: Die Gründung von Olbia im Lichte der jüngsten archäologischen Untersuchungen. *Eurasia Antiqua.* 2005. 11: 15-35 [in German].

35. Bujskich, S.B. & Bujskich, A.V. Zur Chronologie der archaischen Siedlungen in der Chora von OlbiaPontica. *EurasiaAntiqua.* 2013. 19: 1-32 [in German].
36. Graham, A.J. The Date of the Greek Penetration of the Black Sea. *Bulletin of the Institute of Classical Studies.* 1958. 5 (1): 25-42.
37. Ehrhardt N. Milet und seine Kolonien: Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen. Peter Lang GmbH, 1988 [in German].
38. Brujako, I.V. Neskolko siuzhetov na temu kolonizatsii Severo-Zapadnogo Prichernomorija. *Antichnyj mir i arkheologija.* 2015. 17: 209-237 [in Russian].
[Бруяко И.В. Несколько сюжетов на тему колонизации Северо-Западного Причерноморья. *Античный мир и археология.* Вып. 17. Москва, 2015. С. 209—237].
39. Boltryk, Yu.V. & Kariaka, O.V. Naidavnisha transportna mahistral Skifii (shliakh: Nyzhnii Buh — Serednii Dnipro). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2023. 47(2): 202-214 [in Ukrainian].
[Болтрик Ю.В., Каряка О.В. Найдавніша транспортна магістраль Скіфії (шлях: Нижній Буг — Середній Дніпро). *Археологія і давня історія України.* Вип. 47(2). Київ, 2023. С. 202—214].
40. Boltryk, Yu. Pontic trade routes — Baltic sea area as a map of scythian expansion. *Baltik-Pontic Studies*. 2009. 402-414.
41. Alexandrescu, P. L'aigle et le dauphin: Études d'archéologie pontique. Editura Enciclopedica, 1999.
42. Blakeway, A. Prolegomena to the study of Greek commerce with Italy, Sicily, and France in the eighth and seventh centuries B. C. *Annual of the British School at Athens*. 1932/1933. 33: 170-208.
43. Dunbabin, T.J. The western Greeks: The history of Sicily and south Italy from the foundation of the Greek colonies to 480 b. c. Oxford: Claredon Press, 1948.

Надійшла / Received 06.10.2025

Oleksandr ODRIN
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
olodrin@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-2729-6548

EARLY STAGES OF GREEK COLONIZATION OF THE BLACK SEA BASIN: PROBLEMOUS ISSUES AND HISTORIOGRAPHICAL DISCUSSIONS

The purpose is to analyze modern concepts of the process of the Greek colonization of the shores of the Black Sea in the general context of the history of the "overseas" Greeks of the 8th — early 6th centuries B C. In recent decades, two opposing trends have been observed in the historiography of the Great Greek colonization. On the one hand, ancient concepts are actively denied, which, according to modern theorists, are based on fundamentally false positions. A striking example here is the so-called *trade theory of colonization*, formulated by British researchers a century ago. It is argued that its creators were based on a false analogy between ancient Greek and modern British colonization, and therefore, it is fundamentally incorrect. On the other hand, practicing archaeologists, analyzing the latest data, turn to the concept of *trade before the flag* as a completely working hypothesis, albeit in a modernized version. The article uses **methods** of modern historiographic analysis. **Scientific novelty.** For the first time in domestic historiography, the Greek colonization of the

Black Sea basin is considered in the general context of Hellenic colonization. A comparative analysis of the processes of early colonization of the North-Western Black Sea region and Central Italy is conducted, and typological similarities between them are shown. Both the modern historiography of the concept of trade colonization and the works of the creators of this concept and its critics are analyzed. **Conclusions.** The results of archaeological research in recent decades force antiquarians to return to the concept of *trade before the flag* when studying the early stages of colonization of the Black Sea basin, especially its northern and north-western coasts. Materials from the Lower Buh-Dnipro and Lower Danube regions suggest that the emergence of full-fledged *apoikia* was preceded by the stage of existence of (seasonal?) *emporium* settlements. This sequence finds direct analogies in the process of Greek colonization of Central Italy, which demonstrates the potential of a comparative analysis of the development of different regions of the Mediterranean, Marmara, and Black Sea basins by Hellenic settlers.

Keywords*: colonization, historiography, Ancient Greece, Black Sea region, Sinope, Olbia.*

https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.137
УДК 327:339.5(477:5-15):355.01(470:477)

Олена КОППЕЛЬ
докторка історичних наук, професорка,
професорка кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики,
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна)
helenkoppel45@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-6297-5610
Олена ПАРХОМЧУК
докторка політичних наук, професорка,
професорка кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики,
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна)
parkhomchuk45@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-6261-3580

АДАПТАЦІЯ МОНАРХІЙ ПЕРСЬКОЇ ЗАТОКИ ДО ГЛОБАЛЬНИХ ТРЕНДІВ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Мета полягає у вивченні та узагальненні досвіду адаптації монархій Перської затоки до глобальних трендів й у визначенні потенціалу цього досвіду для України в умовах війни та повоєнного відновлення. **Методологія.** Використано загальнонаукові методи порівняння, систематизації, узагальнення. Історичні та політологічні методи застосовуються для вивчення історії регіону, еволюції політичних режимів, їх впливу на сучасні міжнародні відносини і світову політику. **Наукова новизна.** Вперше висвітлюється досвід аравійських монархій в адап-

Цитування: Коппель О., Пархомчук О. Адаптація монархій Перської затоки до глобальних трендів: досвід для України. *Український історичний журнал*. 2025. № 6 (585). С. 137—151. https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.137

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

тації до глобальних трендів як моделі для України, зокрема стратегії диверсифікації відносин, неформальної дипломатії, технологічного прориву; розкривається специфіка балансування між геополітичними центрами; проаналізовано застосування цих підходів для посилення української енергетичної безпеки і протидії гібридним загрозам. **Основні результати.** Аргументовано, що монархії Перської затоки як центри сили нового типу успішно адаптуються до глобальних тенденцій, поєднуючи стратегічне планування, економічні реформи, соціальні програми та гнучку дипломатію для збереження стабільності й посилення впливу, розглядаючи зовнішню політику як інструмент реалізації національних інтересів, головними з яких є економічні. Враховуючи темпи технологічного розвитку, політичний вплив аравійські монархії опинились у центрі міжнародної політики та економічних відносин, претендуючи на входження до кола провідних країн, що впливають на світові політичні процеси. Вони демонструють успіхи в диверсифікації партнерств, уникненні залежності від одного полюса, активному використанні «дипломатії другого треку» із залученням недержавних організацій, бізнесу, аналітичних центрів, а також у технологічному позиціонуванні як фінансово-інвестиційних і транспортних вузлів. Цей досвід пропонує Україні практичні інструменти для глобальної інтеграції, залучення інвестицій, миротворчих ініціатив і стратегічного планування, сприяючи зміцненню позицій у регіональному та світовому контексті.

***Ключові слова**: Перська затока, аравійські монархії, Рада співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ), глобальні тренди, адаптація до глобальних трендів, стратегічне планування, енергетична дипломатія, «дипломатія другого треку».*

Глобальні тренди визначають основні напрями еволюції сучасного світу та майбутнє людства, характеризують природу й головні тенденції політичного процесу. Впливаючи на життя світового співтовариства, вони водночас мають регіональну специфіку, яка, зокрема, відображається в новій геополітичній ролі монархій Аравійського півострова, котрі, враховуючи темпи технологічного розвитку та політичного впливу, опинились у центрі міжнародної політики й економічних відносин, претендують на входження до кола провідних середніх держав, що впливають на хід світового політичного процесу. Вони стають осередками сили нового типу, внаслідок технологічного прориву проявляючи себе як фінансово-інвестиційні, торговельні, транспортно-інфраструктурні, інформаційно-телекомунікаційні центри — як регіонального, так і глобального рівнів.

Монархії Перської затоки — Саудівська Аравія, Бахрейн, Катар, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати, Оман — поєднуючи багаті енергетичні ресурси, стратегічне географічне розташування та активну зовнішню політику є ключовими гравцями на глобальній арені. У світі, де геополітичні трансформації, технологічні революції і кліматичні зміни змінюють міжнародний порядок, ці країни демонструють гнучкість та далекоглядність. Від економічної диверсифікації (як-от амбітний план Саудівської Аравії, розрахований до 2030 р. [1], стратегії розвитку ОАЕ [2—3] тощо) до дипломатичних проривів (Авраамові угоди) монархії Перської затоки успішно адаптуються до глобальних трендів, зберігаючи політичну стабільність і посилюючи регіональний та світовий вплив. Для України, яка протистоїть викликам війни, економічної нестабільності й потребує інтеграції у світову спільноту, досвід цих країн може стати цінним орієнтиром, зокрема в контексті залучення інвестицій, гарантування енергетичної безпеки, гнучкості дипломатії.

Джерельну базу дослідження становлять офіційні документи і стратегічні програми монархій Перської затоки [4—7], які надають автентичний погляд на внутрішню політику та зовнішньополітичні пріоритети цих держав, дозволяючи аналізувати їхні адаптаційні стратегії на первинному рівні; матеріали аналітичних структур, що спеціалізуються на вивченні Близького Сходу [8], зокрема Еміратського центру політики [9], які цінні своїм регіональним експертним аналізом і фокусом на актуальних викликах (економічна диверсифікація та безпека); документи Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ), що пропонують колективний погляд на регіональну кооперацію, її вплив на глобальні тренди [10]; матеріали урядів, зовнішньополітичних відомств, аналітичних центрів інших держав, у тому числі України, США, РФ, КНР [11], які дозволяють порівняти перспективи різних акторів і виявити геополітичні взаємозв'язки; матеріали та аналітичні звіти міжнародних організацій [12], що забезпечують об'єктивні дані про економічні, соціальні, енергетичні аспекти глобальних трендів; праці українських і зарубіжних дослідників, котрі спеціалізуються на історії й політиці аравійських монархій.

Дослідженням глобальних трендів як кардинальних напрямів розвитку людства, їх систематизацією, класифікацією та визначенням специфіки прояву у Близькосхідному регіоні займаються, зокрема, О. Коппель і О. Пархомчук. Застосований в їхніх працях комплексний підхід до ідентифікації трендів дозволяє не лише описувати глобальні процеси, але й адаптувати їх до регіональних реалій [13—16], розуміти динаміку взаємодії між глобальним і локальним рівнями, сприяючи прогнозуванню подальших змін [17].

Використано праці, в яких розглядається зовнішня та внутрішня політика країн Перської затоки [18—26]. Особливо важливими стали студії Ф. Голлідея, котрий упродовж багатьох років спеціалізується на вивченні міжнародних відносин у зазначеному регіоні [27—31]. Розвідки, присвячені сучасним політичним процесам і традиціям, цінні своєю актуальністю й емпіричними даними, що дозволяють аналізувати поточні трансформації [18—21, 24, 32—39]. Особливу групу джерел становлять дослідження відносин аравійських монархій із провідними міжнародними акторами, де розкривається геополітична динаміка та вплив зовнішніх факторів на регіональну адаптацію [11, 19—20, 32—34].

Відносини України з монархіями Перської затоки представлено у працях О. Коппель [40], Р. Петюра [41], М. Субха [42], О. Коппель і В. Федяніна [43], О. Коппель та Д. Карвацького [44], Н. Новицької [45]. У студіях цих авторів поєднано академічний аналіз із дипломатичним досвідом, практичним виміром, що допомагає оцінити потенціал двосторонніх відносин і можливості для нашої країни. Позицію аравійських монархій щодо поточної російсько-української війни та її вплив на відносини з Україною аналізує В. Федянін [46—47], Г. Перепелиця й Н. Новицька [48].

Із західних фахівців слід згадати К. Ульриксена, котрий аналізує інтеграцію аравійських монархій у глобальну систему влади та економіки, підкреслює їх адаптацію до мультиполярного світу через прагматичну зовнішню політику й інвестиції [49]. К. Девідсон фокусується на внутрішніх вразливостях «рентних

режимів» і перспективах їх трансформації під тиском соціально-економічних викликів [50], а також на геоекономічних зв'язках країн регіону в межах Азійського континенту [51]. М. Камрава акцентує на ролі регіональних конфліктів [52], а Ч. Б'янко розглядає перспективи розвитку після «Арабської весни» і проблеми безпеки держав Перської затоки [53—54], що є цінним у контексті вивчення регіональних трансформацій для порівняння з Україною. Водночас комплексні дослідження стратегій адаптації монархій регіону до глобальних трендів у контексті можливостей використання їх досвіду для нашої країни досі відсутні.

Геополітичний контекст

Монархії Перської затоки займають унікальне місце у системі міжнародних відносин завдяки своїм економічним ресурсам, стратегічному розташуванню та активній зовнішній політиці. Володіючи приблизно двома третинами світових розвіданих запасів нафти та значними резервами природного газу, вони відіграють ключову роль на глобальних енергетичних ринках, впливаючи не тільки на економічну, але й політичну стабільність багатьох країн. Розташування на перехресті торговельних шляхів між Європою, Азією, Африкою робить регіон стратегічно важливим для міжнародної безпеки й торгівлі. Ормузька протока, через яку проходить до 20 % світового експорту нафти, перебуває під контролем країн РСАДПЗ, що посилює їхній геополітичний вплив.

Політична стабільність монархій Перської затоки є ще одним важливим аспектом успіху. На відміну від багатьох країн Близького Сходу, що зазнали потрясінь під час «Арабської весни», ці держави зберегли внутрішню стабільність завдяки поєднанню економічних реформ, соціальних програм і гнучкої дипломатії. Наприклад, Саудівська Аравія та ОАЕ інвестують значні кошти у соціальну інфраструктуру та молодіжні програми, що допомогло знизити протестний потенціал. Водночас вони використовують дипломатичні інструменти, щоб нейтралізувати регіональні загрози, як-от вплив Ірану чи нестабільність в Ємені.

Згадані держави демонструють високу здатність адаптуватися до глобальних трендів, використовуючи дипломатію та стратегічне планування для зміцнення своїх позицій у світі. Модернізаційну програму Саудівської Аравії розробила Рада з економічних питань і питань розвитку, очолювана спадкоємним принцом. Акцентується на трьох провідних темах: активне суспільство, процвітаюча економіка, амбітна держава. В розділі «Активне суспільство» визначено основи національної ідентичності з акцентом на важливості ісламських цінностей. Констатується, що іслам слугує основою саудівських законів, рішень, дій і цілей. Особливий наголос зроблено також на підтриманні арабської мови. В галузі соціальної політики значну увагу приділено ефективності управління та соціальній відповідальності для формування суспільства, що насолоджуватиметься якісним життям. Безпека людини проголошується одним із важливих стовпів політики Саудівської Аравії. Для створення процвітаючої економіки передбачається розвиток освіти, підприємницької діяльності, диверсифікація, перетворення державного інвестиційного

фонду на найбільший суверенний фонд у світі, запуск перспективних секторів, розвиток цифрової інфраструктури, довготермінових партнерств із сусідніми та дружніми країнами для передачі знань і торгівлі, участь у великих міжнародних компаніях для максимізації саудівських інвестиційних можливостей, розвиток виробничого сектору, туризму, технологій і т. д. [1].

Не менш амбітні плани сформульовано у затвердженій керівництвом ОАЕ 5 вересня 2021 р., напередодні відзначення 50-ї річниці створення держави, стратегії розвитку «Принципи 50». Головною метою проголошується розбудова найбільш динамічної економіки у світі. При цьому акцентується, що зовнішня політика країни — це інструмент на службі вищих національних інтересів, головними з яких виступають економічні [3].

Таким чином, у контексті швидких змін у міжнародних відносинах, на енергетичних ринках і в технологічній сфері ці країни успішно реформують свої зовнішньополітичні та економічні стратегії. Їхній досвід в енергетичній дипломатії, глобальній інтеграції, миротворчих ініціативах, технологічному позиціонуванні пропонує цінні уроки для країн, що прагнуть посилити свій міжнародний вплив, зокрема для України.

Монархії Перської затоки активно просувають себе як центри інновацій, що є частиною їхньої зовнішньої політики. ОАЕ інвестують у штучний інтелект і «розумні міста». У 2021 р. Емірати запустили першу в арабському світі місію на Марс, що стало не лише науковим, а й дипломатичним досягненням, підкресливши амбіції на глобальній арені. Катар та ОАЕ також активно співпрацюють із міжнародними технологічними гігантами, залучаючи інвестиції в IT-сектор. Ці ініціативи не лише диверсифікують економіку, а й створюють імідж прогресивних держав, здатних конкурувати в технологічній сфері.

Країни Перської затоки змагаються за залучення міжнародних компаній і стартапів. ОАЕ й Саудівська Аравія створюють технопарки та інвестують у штучний інтелект, блокчейн і космічні програми. Кувейт є дипломатичним і гуманітарним лідером регіону, вагомим донором фінансової й гуманітарної допомоги. Катар проєктує свій імідж за кордоном завдяки інвестиційному фонду — Катарській інвестиційній раді, каналу новин «Аль-Джазіра» («Al Jazeera»), а також шляхом відкриття посольств на п'яти континентах і широкій мережі маршрутів авіакомпанії «Катар ейрвейс» («Qatar Airways»), що очолює рейтинг п'яти найкращих авіакомпаній світу. Власний бренд засобу масової інформації — державний канал «Аль-Джазіра» — транслюється у понад 100 країнах, його популярність порівняна з CNN та BBC. Катар активно вкладає в освітні та дослідницькі ініціативи, намагаючись стати центром науки й технологій.

Конкуренція в регіоні обумовлена спробами кожної країни зайняти провідну роль у ключових галузях економіки та геополітики. Регіональна конкуренція створює як виклики, так і можливості для партнерів, готових запропонувати технології, ресурси чи інвестиції, зокрема для України.

В енергетичній дипломатії країни Перської затоки гнучко реагують на глобальний перехід до низьковуглецевої економіки, зберігаючи при цьому лідерство

на енергетичних ринках. Саудівська Аравія, наприклад, через програму «Vision 2030» [1] інвестує в сонячну та вітрову енергію, прагнучи до 2030 р. виробляти 50 % електроенергії з відновлювальних джерел. ОАЕ реалізують масштабні проєкти, такі, як одна з найбільших у світі сонячна електростанція, що підкреслює амбіції країни стати лідером у «зеленій енергетиці». Водночас держави РСАДПЗ залишаються ключовими гравцями в ОРЕС+, впливаючи на світові ціни на нафту та газ. Участь їх у міжнародних організаціях (як МАГАТЕ та ін.) зміцнює їхній авторитет у глобальних енергетичних дискусіях. Ця стратегія дозволяє монархіям не лише зберігати економічний вплив, а й формувати імідж відповідальних гравців у боротьбі зі зміною клімату.

На міжнародній арені монархії Перської затоки демонструють майстерність балансування між співпрацею з різними геополітичними центрами, реалізують стратегію диверсифікації відносин зі стратегічними партнерами, уникаючи залежності від одного. Саудівська Аравія входить до «Групи двадцяти», ОАЕ ввійшла до БРІКС. Країни регіону підтримують стратегічне партнерство й тісні зв'язки зі США, які залишаються ключовим гарантом безпеки, водночас розширюючи стратегічне партнерство та економічну співпрацю з КНР, зокрема через ініціативу «Один пояс, один шлях», а також співпрацю з РФ (у військово-технічній сфері). Відносини з ЄС зосереджені на торгівлі, енергетиці, регіональній безпеці.

Монархії Перської затоки активно інвестують в економіки країн Азії, Африки, Європи, зміцнюючи свій вплив як глобальних фінансових центрів. Прикладом слугують вкладення суверенних фондів ОАЕ в технологічні компанії та інфраструктурні проєкти по всьому світу. У 2020 р. Емірати й Бахрейн підписали Авраамові угоди, нормалізувавши відносини з Ізраїлем, що стало дипломатичним проривом і відкрило нові можливості для торгівлі, технологічної співпраці [5]. Катар своєю чергою підтримує зв'язки з Туреччиною та Іраном, демонструючи гнучкість у регіональній політиці. Особливістю позиції Бахрейну, країни зі значною часткою шиїтського населення та правлячою сунітською династією, є прагнення до підтримки Заходу, зокрема США, та Саудівської Аравії й максимальне дистанціювання від Ірану у справі регіональної безпеки. Такий багатосторонній підхід дозволяє зміцнювати економічну, політичну вагу, уникаючи залежності від одного глобального партнера.

Країни РСАДПЗ активно використовують неформальну дипломатію («дипломатію другого треку»), залучаючи недержавні організації, аналітичні центри та бізнес-лідерів до переговорів у міжнародних конфліктах. Наприклад, Катар зарекомендував себе як ефективний посередник щодо Афґаністану, Ємену, Лівії. ОАЕ долучилися до нормалізації відносин з Ізраїлем 2020 р., що змінило геополітичний ландшафт Близького Сходу [26]. Відомий своєю нейтральною позицією Оман сприяв діалогу між Іраном і західними країнами щодо ядерної угоди. Ці ініціативи підкреслюють здатність монархій використовувати дипломатію для стабілізації регіону та зміцнення власного впливу. Україна може адаптувати цей підхід, залучаючи недержавних áкторів для просування мирних ініціатив і співпраці з країнами Глобального Півдня, включаючи РСАДПЗ.

Для гарантування безпеки Перської затоки монархії створюють регіональні альянси, такі, як РСАДПЗ, метою якої є сприяння політичній, економічній та безпековій співпраці між країнами-членами, координація питань торгівлі, спільного ринку та військової безпеки та протидія загрозам, як-от регіональній нестабільності чи гібридним викликам. У цьому плані досвід аравійських монархій у створенні регіонального альянсу для координації питань безпеки та економіки може бути використаний Україною, враховуючи потенціал нашої країни стати лідером східноєвропейського блоку для протидії гібридним загрозам.

Монархії відіграють ключову роль у Лізі арабських держав — організації, спрямованій на забезпечення єдності арабських країн, а також беруть активну участь у вирішенні регіональних конфліктів (Ємен, Сирія, Лівія) та впливають на ухвалення рішень ліги. В Організації ісламського співробітництва, яка займається питаннями захисту мусульманських спільнот, гуманітарною допомогою та протидією ісламофобії на міжнародному рівні, ключову роль відіграє Саудівська Аравія як центр ісламського світу та Батьківщина ісламу.

Особливо важливий для України аналіз досвіду культурно-дипломатичних проєктів, зокрема міжрелігійного діалогу аравійських монархій. Наприклад, у березні 2023 р. в Абу-Дабі (ОАЕ) було відкрито міжрелігійний комплекс «Дім родини Авраама» на честь біблійного праотця арабів та євреїв, на вчення якого спираються основні світові релігії — юдаїзм, християнство й іслам. Тут розташувалися одночасно християнська церква, мечеть і синагога [55]. Ці та інші ініціативи демонструють здатність монархій адаптуватися до нових реалій, використовуючи дипломатію для зміцнення власних позицій.

Можливості використання Україною досвіду адаптації монархій Перської затоки до глобальних трендів

Упродовж другої половини XX ст., зокрема з 1960-х до 1990-х рр., монархії Перської затоки пройшли разючу трансформацію від традиційних племінних утворень до провідних глобальних гравців. Цей хронологічний період розпочався з послаблення позицій Великобританії, а згодом і її рішення щодо виведення своїх збройних сил «на схід від Суецу», хвилі незалежності (Кувейт у 1961 р., Оман у 1970 р., Бахрейн, Катар та ОАЕ у 1971 р.), що збіглося зі зростанням видобутку нафти, який досягає піку після кризи 1973 р., коли країни-члени ОПЕК різко підвищили ціну, згодом накопичивши колосальні багатства. Це дозволило їм інвестувати в розвиток інфраструктури, диверсифікувати економіку через суверенні фонди та посилити геополітичний вплив, перетворившись із периферійних держав на ключових гравців у світовій енергетиці, фінансах та регіональній стабільності.

Глобальні тренди, які формували економічне та геополітичне «диво» монархій Перської затоки в 1960—1990-х рр., включали, крім хвилі деколонізації та нафтового буму, ще й «холодну війну» з її геостратегічними альянсами («нафта за безпеку» з США), регіональні конфлікти (арабо-ізраїльські, ірано-іракська війни,

кувейтська криза 1990—1991 рр.), світову фінансову лібералізацію 1980-х рр., яка полегшила створення суверенних фондів й залучення іноземних інвестицій. Ці тренди взаємодіяли з внутрішніми реформами, прискорюючи перехід монархій Перської затоки до статусу глобальних гравців.

У XXI ст. їхня роль визначається такими ключовими трендами, як енергетична трансформація з декарбонізацією та відновлюваними джерелами («зелений водень» в ОАЕ та Саудівській Аравії), що прискорює диверсифікацію; геоекономічна конкуренція в «новому Шовковому шляху»; гібридні загрози безпеці (кібератаки, єменський / іранський фактори), які посилюють альянси з США та нормалізацію з Ізраїлем; цифрова революція та штучним інтелектом, «м'яка сила» [55—56].

Досвід монархій Перської затоки в адаптації до глобальних трендів, від енергетичних трансформацій до дипломатичних проривів і складних дипломатичних ігор, демонструє, як стратегічне планування та гнучкість можуть посилити позиції держави у світі. Цей досвід може запропонувати Україні цінні уроки для формування ефективної зовнішньої політики, зміцнення міжнародного авторитету та залучення ресурсів для відбудови. У контексті війни, економічних викликів і потреби повоєнного відновлення наша країна може запозичити стратегії членів РСАДПЗ у сферах енергетичної безпеки, дипломатичної гнучкості, економічної співпраці та безпекового партнерства.

Монархії Перської затоки демонструють, як можна поєднувати традиційні енергетичні ресурси з інвестиціями у «зелену економіку», що є важливим для України. ОАЕ та Саудівська Аравія активно розвивають сонячну й вітрову енергетику, водночас залишаючись ключовими експортерами нафти та газу через OPEC+. Україна, яка втратила значну частину енергетичної інфраструктури через війну, може розглядати країни РСАДПЗ як потенційних постачальників скрапленого природного газу, зокрема через термінали в Європі. Катар, один із найбільших експортерів СПГ, міг би стати партнером для забезпечення стабільних поставок. Крім того, досвід ОАЕ у створенні масштабних проєктів відновлювальної енергії може надихнути Україну на залучення іноземних інвестицій у власний «зелений сектор».

Дипломатична гнучкість і майстерність монархій Перської затоки в балансуванні між великими геополітичними гравцями є цінним прикладом для нас. Україна, яка залежить від підтримки Заходу, може перейняти цей багатосторонній підхід, розширюючи діалог із країнами Глобального Півдня, зокрема з РСАДПЗ. Київ міг би активізувати участь у міжнародних платформах, таких, як ООН чи «Група двадцяти» (як запрошена сторона), щоб просувати свої інтереси та залучати нових партнерів. Досвід Катару як посередника в конфліктах може бути корисним у контексті миротворчих ініціатив, особливо щодо переговорів із залученням нейтральних країн.

Що стосується економічної дипломатії, то монархії Перської затоки є одними з найбільших інвесторів у світі завдяки своїм суверенним фондам, і Україна може використати це для залучення капіталу. Наприклад, суверенні фонди ОАЕ вкладають у технології, інфраструктуру та нерухомість по всьому світу. Україна могла б активізувати економічну дипломатію, пропонуючи інвестиційні можливості

в аграрний сектор, ІТ чи логістику. Наша країна може збільшити експорт зерна, продовольства та ІТ-послуг до ОАЕ чи Катару, де зростає попит на ці товари. Укладання угод про уникнення подвійного оподаткування чи створення спільних економічних комісій, як це роблять монархії з іншими країнами, могло б сприяти залученню інвестицій у повоєнну відбудову.

В галузі безпеки монархії Перської затоки мають досвід протидії гібридним загрозам, таким, як кібератаки чи дезінформація, що є актуальним для України. ОАЕ, наприклад, інвестують у кібербезпеку, співпрацюючи з міжнародними компаніями (як «Майкрософт»). Україна могла б перейняти цей досвід, розвиваючи спільні проєкти з країнами РСАДПЗ у сфері кіберзахисту критичної інфраструктури, на зразок створення спільного українсько-арабського «кіберхабу» для обміну досвідом у протидії кібератакам, що є особливо актуальним зараз.

Крім того, країни Перської затоки беруть участь у міжнародних безпекових ініціативах — як боротьба з тероризмом чи піратством у регіоні. Україна могла б запропонувати обмін досвідом у протидії гібридній агресії, що зміцнило б її позиції як партнера у глобальній безпеці. Перспективним напрямом може стати співпраця у сфері військових технологій чи безпілотних систем.

Гнучка дипломатія, стратегічна економічна співпраця та фокус на енергетичній і безпековій стійкості можуть допомогти Україні не лише вистояти в умовах війни, а й вибудувати міцні міжнародні позиції. Активізація зв'язків із монархіями Перської затоки може стати одним із ключів до повоєнного відновлення та інтеграції у глобальну спільноту.

Варто відзначити, що Україна вже успішно запозичила певні елементи цього досвіду, що демонструє практичну застосовність моделі аравійських монархій. Зокрема під час візиту української делегації до Саудівської Аравії в лютому 2025 р. було підписано меморандуми про залучення саудівського бізнесу до відбудови української інфраструктури, що вже реалізуються через тендери на відновлення портів і доріг, подібно до моделі Кувейту після агресії Іраку в 1990 р. [57] Це сприяє посиленню геополітичної стійкості України, формуючи альянси на зразок «енергія за безпеку» монархій зі США. Інвестиції з країн Перської затоки стимулюють нашу економіку, дають доступ до технологій і ринків. У лютому 2025 р. Україна уклала угоду про всеосяжне економічне партнерство з ОАЕ, яку було оцінено як історичну подію, адже йдеться про першу угоду у найбільш економічно просунутому регіоні Близького Сходу. Це не просто угода між двома країнами, це вихід на глобальний ринок [58].

Досвід монархій Перської затоки, які успішно адаптуються до глобальних трендів, пропонує Україні цінні уроки, але їх застосування стикається з низкою серйозних викликів. Відмінності в політичних системах, економічних можливостях, геополітичному контексті та наслідки війни створюють бар'єри для прямого перенесення стратегій країн РСАДПЗ на український ґрунт. Розуміння цих обмежень є ключовим для адаптації отриманих уроків до реалій України, яка прагне зміцнити свою зовнішню політику та забезпечити повоєнне відновлення.

Монархії Перської затоки — це авторитарні системи з централізованою владою, що дозволяє швидко ухвалювати рішення та реалізовувати масштабні

реформи. Україна натомість демократична держава. Демократична система хоч і забезпечує ширшу суспільну підтримку, проте може вповільнювати реалізацію амбітних стратегій, особливо в умовах війни. Залучення іноземних інвестицій, як це роблять ОАЕ через суверенні фонди, вимагає від України стабільної законодавчої бази та боротьби з корупцією, що залишається значним викликом. Політична нестабільність і часті зміни пріоритетів можуть ускладнити впровадження довгострокових стратегій, подібних до тих, що застосовують монархії.

На відміну від країн Перської затоки, які діють у відносно стабільному регіональному контексті, Україна перебуває в умовах повномасштабної війни, що створює унікальні виклики. Руйнування інфраструктури, зокрема енергетичної, обмежує можливості для швидкого впровадження «зелених технологій» чи масштабних інвестиційних проєктів. Якщо Саудівська Аравія чи інші держави можуть інвестувати мільярди у сонячну енергію, Україна змушена спрямовувати ресурси на оборону та відновлення базових систем. Геополітична залежність від підтримки Заходу також обмежує дипломатичну гнучкість України порівняно з країнами РСАДПЗ, які вільно балансують між США, КНР та іншими гравцями. Війна ускладнює залучення інвесторів із Перської затоки, оскільки ризики для капіталу залишаються високими.

Економічні ресурси монархій Перської затоки, які базуються на прибутках від нафти та газу, контрастують з обмеженими фінансовими можливостями України. Суверенні фонди ОАЕ чи Катару дозволяють інвестувати у глобальні проєкти, натомість Україна залежить від міжнародної допомоги і кредитів, що обмежує можливості для масштабних реформ чи інвестицій у нові сектори (як ІТ чи відновлювальна енергетика). Для розширення торгівлі з країнами РСАДПЗ потрібні значні зусилля в економічній дипломатії, включаючи укладання нових торговельних угод і просування українських товарів (зерно чи ІТ-послуги) на ринки Перської затоки.

Досвід монархій, як-от посередницька роль Катару чи технологічна дипломатія ОАЕ, потребує адаптації до українських умов. Україна не може безпосередньо відтворити модель Катару як посередника в міжнародних конфліктах через власну залученість у війну, але може використовувати нейтральні платформи для просування мирних ініціатив. ОАЕ успішно розвивають імідж технологічного хаба. Натомість Україна потребує часу та ресурсів для створення подібної екосистеми, враховуючи руйнування інфраструктури та відтік кваліфікованих кадрів. Крім того, культурні й історичні відмінності ускладнюють пряме перенесення моделей, адже монархії спираються на традиційні суспільні структури, тоді як Україна має більш різноманітне та динамічне суспільство.

Ці виклики не означають, що досвід монархій Перської затоки недосяжний для нашої країни. Навпаки, розуміння цих обмежень дозволяє розробити реалістичні стратегії, які враховуватимуть особливості українського контексту. Наприклад, фокус на поступовій економічній дипломатії, співпраці в енергетиці чи обміні досвідом у кібербезпеці можуть стати першими кроками до використання цих уроків для зміцнення позицій України на міжнародній арені.

* * *

Монархії Перської затоки демонструють, як стратегічна адаптація до глобальних трендів може зміцнити позиції держави на міжнародній арені. Цей досвід є джерелом уроків для України. Стратегії в енергетичній дипломатії, гнучкому балансуванні між світовими державами, миротворчих ініціативах і технологічному позиціонуванні демонструють, як невеликі за населенням країни можуть досягати глобального впливу. Для України в нинішніх умовах ці приклади пропонують практичні ідеї для зміцнення зовнішньої політики. Співпраця з країнами РСАДПЗ у сфері енергетичної безпеки, залучення інвестицій через економічну дипломатію та обмін досвідом у протидії гібридним загрозам можуть стати основою для повоєнного відновлення. Активізація діалогу з регіоном Перської затоки відкриває шлях до інтеграції у глобальну спільноту та зміцнення міжнародних позицій України.

Катар й Оман активно використовують неформальну дипломатію, залучаючи недержавні організації, аналітичні центри та бізнес-лідерів до переговорів у конфліктах. Україна може адаптувати цей підхід для просування мирних ініціатив і співпраці з країнами Глобального Півдня, включаючи РСАДПЗ. «Дипломатія другого треку» монархій Перської затоки надає можливість її потенційного застосування для України в мирних переговорах і створення міжнародного іміджу через інноваційні ініціативи. Зокрема перспективною видається ідея створення Українського форуму миру та інновацій, натхненного форматом Дубай-Експо. Форум міг би об'єднати дипломатів, бізнес-лідерів, IT-стартапи та громадські організації. Він міг би стати стратегічним інструментом для повоєнної відбудови та інтеграції України у глобальну спільноту, платформою для неформальних переговорів, презентації українських технологічних й аграрних проєктів та залучення інвестицій від суверенних фондів монархій Перської затоки.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Saudu Vision 2030. URL: https://www.vision2030.gov.sa/en (дата звернення: 11.06.2025).
2. We the UAE 2031. URL: https://u.ae/en/about-the-uae/strategies-initiatives-and-awards/strategies-plans-and-visions/innovation-and-future-shaping/we-the-uae-2031-vision (дата звернення: 08.05.2025).
3. The principles of the 50. URL: https://u.ae/en/about-the-uae/uae-in-the-future/the-principles-of-the-50 (дата звернення: 11.07.2025).
4. Document on Human Fraternity. URL: https://www.forhumanfraternity.org/document-on-human-fraternity/ (дата звернення: 22.05.2025).
5. Full text of the Abraham Accords and agreements between Israel and the United Arab Emirates / Bahrain. URL: https://edition.cnn.com/2020/09/15/politics/israel-uae-abraham-accords-documents/index.html (дата звернення: 23.06.2025).
6. Ministry of foreign affairs of Saudi Arabia. Ministry of foreign affairs. URL: https://www.mofa.gov.sa/en/Pages/default.aspx (дата звернення: 11.06.2025).
7. Abrahamic Family House. URL: https://www.abrahamicfamilyhouse.ae/about-us (дата звернення: 22.05.2025).
8. Congressional research service. The United Arab Emirates (UAE): Issues for U.S. Policy. 2025. URL: https://www.congress.gov/crs_external_products/RS/PDF/RS21852/RS21852.154.pdf (дата звернення: 14.07.2025).

9. The world Factbook. Explore all countries — United Arab Emirates. URL: https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/united-arab-emirates/ (дата звернення: 10.08.2025).
10. The official site of Gulf Cooperation Council. URL: https://www.gcc-sg.org/ar-sa/Pages/default.aspx (дата звернення: 27.06.2025).
11. Implications of Russia's Activities in the Middle East and North Africa Region for U.S. Strategy and Interests. URL: https://nonproliferation.org/wp-content/uploads/2021/12/op541221_implications_russia.pdf (дата звернення: 27.06.2025).
12. League of Arab States. URL: https://www.arableagueonline.org (дата звернення: 05.07.2025).
13. Koppel, O. & Parkhomchuk, O. Megatrends of the world politics. *Economic Annals-XXI.* 2021. 192(7-8(2)): 4-14.
14. Koppel, O.A. Hlobalni trendy svitovoi polityky. *Rehionalni studii.* 2020. 20: 109-114 [in Ukrainian].
[Коппель О.А. Глобальні тренди світової політики. *Регіональні студії*. Вип. 20. Ужгород, 2020. С. 109—114].
15. Koppel, O.A. & Parkhomchuk, O.S. Hlobalna polityka: retrospektyvnyi i prohnostychnyi dyskurs. *Aktualni problemy filosofii i sotsiolohii.* 2022. 39: 142-146 [in Ukrainian].
[Коппель О.А., Пархомчук О.С. Глобальна політика: ретроспективний і прогностичний дискурс. *Актуальні проблеми філософії і соціології.* Вип. 39. Одеса, 2022. С. 142—146].
16. Koppel, O.A. & Parkhomchuk, O.S. Mehatrendy hlobalnoho rozvytku. *Visnyk KNU imeni Tarasa Shevchenka. Mizhnarodni vidnosyny.* 2022. 56, 1: 10-15 [in Ukrainian].
[Коппель О.А., Пархомчук О.С. Мегатренди глобального розвитку. *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини*. Т. 56, № 1. Київ, 2022. С. 10—15].
17. Koppel, O.A. & Parkhomchuk, O.S. Mehatrendy v Blyzkoskhidnomu rehioni. *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* 2020. 143: 4-14 [in Ukrainian].
[Коппель О.А., Пархомчук О.С. Мегатренди в Близькосхідному регіоні. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Вип. 143. Київ, 2020. С. 4—14].
18. Quandt, W. Saudi Arabia in the 1980's. Foreign Policy, Security and Oil. Washington, 1981. 332 p.
19. Gause, F. Understanding the Gulf States. *Democracy: A Journal of Ideas.* 2015. 36.
20. Gause, F. Should We Stay or Should we Go? *The United States and the Middle East. Survival Journal.* 2019. 61(5): 7-24.
21. Gause, F. The Kingdom and the power. How to salvage the US-Saudi relationship. *Foreign Affairs.* 2023. January/February.
22. Al-Suwaidi, J. United Arab Emirates Society in the Twenty-First Century: Issues and Challenges in a Changing World. United Arab Emirates, 2018.
23. Al-Suwaidi, K. The UAE After the Arab Spring: Strategy for Survival. URL: https://dokumen.pub/the-uae-after-the-arab-spring-strategy-for-survival-9780755648030-9780755648061-9780755648047.html (дата звернення: 10.06.2025).
24. Al-Ketbi, E. The UAE Power-Building Model and Foreign Policy Shifts, Emirates Policy Center. Abu Dhabi, 2021.
25. Koppel, O.A. & Parkhomchuk, O.S. Vplyv rekonfihuratsii blyzkoskhidnoi pidsystemy na mizhnarodni vidnosyny (bezpekovyi aspekt). *Skhidnyi svit.* 2024. 1: 119-131 [in Ukrainian].
[Коппель О.А., Пархомчук О.С. Вплив реконфігурації близькосхідної підсистеми на міжнародні відносини (безпековий аспект). *Східний світ.* 2024. № 1. С. 119—131].
26. Fedianin, V. Avraamovi uhody yak znakova podiia zovnishnoi polityky Obiednanykh Arabskykh Emirativ. *Hrani*. 2021. 24, 7-8: 87-97 [in Ukrainian].
[Федянін В. Авраамові угоди як знакова подія зовнішньої політики Об'єднаних Арабських Еміратів. *Грані*. Т. 24, № 7-8. Дніпро, 2021. С. 87—97].

27. Halliday, F. The Middle East in International Relations. Power, Politics, and Ideology. Cambridge University Press, 2017. 374 p.
28. Halliday, F. Arabia without Sultans. London: Penguin Books, 1975. 527 p.
29. Halliday, F. Iran: Dictatorship and development. London: Penguin Books, 1973. 352 p.
30. Halliday, F. Arabia Without Sultans. London: Penguin Books, 1974.
31. Halliday, F. Revolution and foreign policy. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
32. Cordesman, A. The Gulf and the Search for Strategic Stability: Saudi Arabia, the Military Balance in the Gulf, and Trends in the Arab-Israeli Military Balance. Westview Press, Boulder, Colorado, 1984.
33. Cordesman, A. Western Strategic Interests in Saudi Arabia. London, 1987.
34. Cordesman, A. The Gulf and the West. Westview Press, Colorado, 1988.
35. Cordesman, A. US Forces in the Middle East: Resources and Capabilities. Westview Press, Colorado, 1997.
36. Cordesman, A. Iran and the May 12th Deadline: Finding Winning Compromises. URL: https://www.csis.org/analysis/iran-and-may-12th-deadline-finding-winning-compromises (дата звернення: 02.07.2025).
37. Ramazani, R. Iran's Foreign Policy. Carlottesville: Univ. press of Virginia, 1975. 507 p.
38. Ramazani, R. Revolutionary Iran. Carlottesville: Univ. press of Virginia, 1975. 609 p.
39. Ramazani, R. The Gulf Cooperation Council. Carlottesville: Univ. press of Virginia, 1975. 289 p.
40. Koppel, O. Perska zatoka: problema bezpeky v 80-ti — 90-ti rr. Kyiv, 1998 [in Ukrainian]. [Коппель О. Перська затока: проблема безпеки в 80-ті — 90-ті рр. Київ, 1998. 200 с.].
41. Petiur, R.K. Rehion Blyzkoho ta Serednoho Skhodu v zovnishnii politytsi Ukrainy (Extended abstract of Candidate's thesis in political science). Kyiv, 2007 [in Ukrainian]. [Петюр Р.К. Регіон Близького та Середнього Сходу в зовнішній політиці України: дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.04. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2007].
42. Subkh, M.A. Transformatsiini protsesy v krainakh Rady spivrobitnytstva arabskykh derzhav Zatoky v umovakh hlobalizatsii (2001—2010) (Ph D thesis in history). Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Субх М.А. Трансформаційні процеси в країнах Ради співробітництва арабських держав Затоки в умовах глобалізації (2001—2010 рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02. Дипломатична академія України при МЗС України. Київ, 2015].
43. Koppel, O.A. & Fedianin, V.O. The foreign policy strategy of the UAE in the context of Ukrainian-Emirati relations. *Global Journals of Human-Social Science.* 2022. 22.
44. Koppel, O. & Karvatskyi, D. Osoblyvosti vzaiemodii Ukrainy z monarkhiiamy Perskoi zatoky u konteksti posylennia bezpekovykh vyklykiv. *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* 2024. 159 [in Ukrainian].
[Коппель О., Карвацький Д. Особливості взаємодії України з монархіями Перської затоки у контексті посилення безпекових викликів. *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* Вип. 159. Київ, 2024].
45. Novytska, N. Monarkhii Perskoi zatoky u borotbi za Afryku: myrni ta humanitarni initsiatyvy, bezpeka i investytsii. *Mizhnarodni vidnosyny. Seriia Politychni nauky.* 2023. 20 [in Ukrainian].
[Новицька Н. Монархії Перської затоки у боротьбі за Африку: мирні та гуманітарні ініціативи, безпека й інвестиції. *Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки».* Вип. 20. Київ, 2019].
46. Fedianin, V. Vidnosyny Ukraina — OAE u period pislia "Arabskoi vesny". *Politykus*. 2022. 1: 158-168. DOI: https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-1.26 [in Ukrainian].
[Федянін В. Відносини Україна — ОАЕ у період після «Арабської весни». *Політикус*. 2022. № 1. С. 158—168. DOI: https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-1.26].

47. Fedianin V. Pozytsiia OAE po vidnoshenniu do povnomasshtabnoi ahresii Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy. *Politykus*. 2022. 2: 109-117 [in Ukrainian].
[Федянін В. Позиція ОАЕ по відношенню до повномасштабної агресії Російської Федерації проти України. *Політикус*. 2022. № 2. С. 109—117].
48. Perepelytsia, H. & Novytska, N. Vplyv ahresii RF proty Ukrainy na bezpekove stanovyshche derzhav Perskoi zatoky. *Ukraina dyplomatychna*. 2022. 23: 306-314 [in Ukrainian].
[Перепелиця Г., Новицька Н. Вплив агресії РФ проти України на безпекове становище держав Перської затоки. *Україна дипломатична*. Вип. 23. Київ, 2022. С. 306—314].
49. Ulrichsen, K.C. The Gulf States in International Political Economy. Palgrave Macmillan, 2016.
50. Davidson, C.M. After the Sheikhs: The Coming Collapse of the Gulf Monarchies. Oxford University Press, 2013.
51. Davidson, C.M. The Persian Gulf and Pacific Asia: From Indifference to Interdependence. Hurst Publishers, 2010.
52. Kamrava, M. The International Politics of the Persian Gulf. Syracuse University Press, 2011.
53. Bianco, C. The Fight for Survival: Threat Perceptions in the Countries of the Gulf Cooperation Council after the Arab Uprisings (Ph D Thesis). University of Exeter, 2016.
54. Bianco, C. & Stansfield, G. The Intra-Gulf Cooperation Council (GCC) Crisis: An Historical Perspective. Stiftung Wissenschaft und Politik Commentary, 2018.
55. Abrahamic Family House. URL: https://www.abrahamicfamilyhouse.ae/about-us (дата звернення: 11.07.2025).
56. Kamrava, M. (Ed.). Routledge Handbook of Persian Gulf Politics. Routledge, 2020.
57. Ukraina provela naibilshu zustrich iz pryvatnym sektorom Saudivskoi Aravii z pochatku povnomasshtabnoho vtorhnennia. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-provela-naibilshu-zustrich-iz-pryvatnym-sektorom-saudivskoi-aravii-z-pochatku-povnomasshtabnoho-vtorhnennia [in Ukrainian].
[Україна провела найбільшу зустріч із приватним сектором Саудівської Аравії з початку повномасштабного вторгнення. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-provela-naibilshu-zustrich-iz-pryvatnym-sektorom-saudivskoi-aravii-z-pochatku-povnomasshtabnoho-vtorhnennia (дата звернення: 24.09.2025)].
58. Ukraina ta Obiednani Arabski Emiraty (OAE) uklaly uhodu pro vseosiazhne ekonomichne partnerstvo. *Uriadovyi kurier*. 24.09.2025. URL: https://ukurier.gov.ua/uk/news/ukrayina-ta-obyednani-arabski-emirati-oae-uklali-u/ [in Ukrainian].
[Україна та Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ) уклали угоду про всеосяжне економічне партнерство. *Урядовий кур'єр*. 24.09.2025. URL: https://ukurier.gov.ua/uk/news/ukrayina-ta-obyednani-arabski-emirati-oae-uklali-u/ (дата звернення: 24.09.2025)].

Надійшла / Received 30.09.2025

Olena KOPPEL
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of International Relations and Foreign Policy,
Educational and Scientific Institute of International Relations,
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)
helenkoppel45@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-6297-5610
Olena PARKHOMCHUK
Doctor of Political Sciences (Dr. Hab. in Political Sciences), Professor,
Professor at the Department of International Relations and Foreign Policy,
Educational and Scientific Institute of International Relations,
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)
parkhomchuk45@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-6261-3580

ADAPTATION OF THE PERSIAN GULF MONARCHIES TO GLOBAL TRENDS: EXPERIENCE FOR UKRAINE

The purpose is to study and generalize the experience of the Persian Gulf monarchies in adapting to global trends based on the analysis of their key strategies and to determine the potential of this experience for Ukraine in the conditions of war and post-war recovery. **Methodology.** General scientific methods of comparison, systematization, and generalization are used. Historical and political science methods are used to study the history of the region, the evolution of political regimes, and their influence on modern international relations and world politics. **Scientific novelty.** For the first time, the experience of the Arabian monarchies in adapting to global trends is highlighted as a model for Ukraine, in particular, the strategy of diversifying relations, informal diplomacy, and technological breakthrough; the specifics of their balancing between geopolitical centers are revealed; the application of these approaches to strengthening Ukrainian energy security and countering hybrid threats is analyzed. **Main results.** It is argued that the Persian Gulf monarchies, as centers of power of a new type, are successfully adapting to global trends, combining strategic planning, economic reforms, social programs, and flexible diplomacy to maintain stability and strengthen influence, considering foreign policy as a tool for implementing national interests, the main of which are economic. At the global level, taking into account the scale and pace of their technological development and political influence as a result of adaptation to global trends, the Arabian monarchies have found themselves at the center of international politics and economic relations, claiming to be among the leading countries influencing the course of the world political process. They demonstrate skill in diversifying partnerships, avoiding dependence on one pole, active use of second-track diplomacy with the involvement of non-governmental organizations, business and think tanks, as well as in technological positioning as financial, investment, and transport hubs. This experience offers Ukraine practical tools for global integration, investment attraction, peacekeeping initiatives, and strategic planning, contributing to strengthening its positions in the regional and global context.

***Keywords**: Persian Gulf, Arabian monarchies, Cooperation Council for the Arab States of the Gulf (Gulf Cooperation Council, GCC), global trends, adaptation to global trends, strategic planning, energy diplomacy, second track diplomacy.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.152
УДК 94(477)“19”(092)

Ольга ГОНЧАР
кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
honchar_o_t@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-0341-4682

П. КУЛІШ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1840 — ПОЧАТКУ 1850-х рр.

Мета — висвітлення початків становлення П. Куліша як одного з провідників українського національного відродження та особливостей його інтеграції в інтелектуальний рух Російської імперії. **Методологічну основу** становить просопографічний підхід й інструментарій інтелектуальної, соціальної історії та історичної психології. **Наукова новизна** полягає у з’ясуванні впливу представників українського, польського, російського наукових середовищ на формування світогляду П. Куліша. Висвітлено початки становлення творчого шляху діяча у зв’язку з його індивідуально-психологічними особливостями. Проаналізовано шляхи й методи побудови творчої кар’єри. **Основні результати.** Інтелектуальний феномен П. Куліша полягає в тому, що він формувався в різних етнокультурних середовищах, посередництвом яких засвоював цінності й досвід світової культури. У характері переважали аристократизм, духовність, емоційність і лідерські риси. Творчі кризи обумовлювалися психологічними та ідейними конфліктами з соціокультурним оточенням. Постать і творчість П. Куліша сповнені суперечностей, ідейних коливань і змін пріоритетів, тож їх осягнення потребує системних міждисциплінарних студій.

***Ключові слова**: Пантелеймон Куліш, націєтворення, інтелектуальне середовище, творча кар’єра, духовність, ідейний конфлікт, епістолярна спадщина.*

Цитування: Гончар О. П. Куліш в інтелектуальному середовищі Російської імперії 1840 — початку 1850-х рр. *Український історичний журнал*. 2025. № 6 (585). С. 152—166. https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.152

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Сьогодні Україна знаходиться в точці біфуркації свого націєтворення. Цей процес розпочався в «довгому XIX столітті», коли народжувалася модерна українська нація. Тоді теж тривала битва. Однак то була особлива війна, коли зброєю стало слово, а полем битви — мова, література, історія. Українські інтелектуали як визначальна частина національної еліти намагалися відродити історичну пам'ять, виокремити, розвинути й захистити мову — основу національної свідомості, вказати шлях до європейської цивілізації. Однак не слід думати, що складний процес націєтворення так чи інакше мав привести до консолідації українського народу та його етнічної території. Цілком реальним був шлях до асиміляції українства іншими націями, насамперед російською, польською, угорською та ін. Інтелектуальний фронт XIX ст. — важливий період українського державотворення, який досі належно не оцінений, а тодішні подвижники в порівнянні, скажімо, з діячами XX ст. все ще мало відомі суспільству.

Саме до таких відноситься Пантелеймон Куліш (1819—1897 рр.), чиє життя і творчий доробок вражають розмаїттям напрямів, тематик, дослідницьких практик, а здобутки свідчать про непересічність таланту й неабияку працелюбність. Кулішезнавство як напрям соціогуманітарних студій почало формуватися ще за життя знаного діяча національного відродження, а сьогодні нараховує сотні праць вітчизняних і зарубіжних дослідників. Однак занадто мало розвідок присвячено психології його творчого шляху. Саме цей аспект дає можливість показати причини ідейних коливань П. Куліша, які проявилися в 1860—1890-х рр. Одним із перших напрочуд влучну характеристику йому дав С. Єфремов: «гарячий і холодний заразом», життя котрого — «складний і доволі поплутаний процес», «єдиний тоді на всю Україну письменник-професіонал», який радів зламу свого українського пера [1, с. 1—3]. М. Грушевський приділяв значну увагу творчості й особистості П. Куліша. Високо оцінивши його роль у національному русі, він зауважив, що по смерті Т. Шевченка він «встановив справжню диктатуру розуму в українському літературному і політичному житті» [2, с. 52]. Також історик дав пораду поколінням кулішезнавців — не вишукувати суперечності, контрасти в його образі, а «знайти певну логіку і послідовність в цих хитаннях», встановити зв'язки «з великою плеядою своєї доби» [3, с. 8]. Серед сучасних дослідників слід виокремити Є. Нахліка, О. Федорука, Г. Грабовича, І. Гирича, О. Яся тощо. Заслуговує на увагу думка Г. Грабовича про те, що в XIX ст. етнічне походження дозволяло таким діячам, як П. Куліш, інтегруватися й постійно звучати в культурному просторі Російської імперії. Однак коли вони ідентифікувалися як українці, то їхній вплив послаблювався [4, с. 134]. Чималий доробок, присвячений П. Кулішеві як провідникові українського інтелектуального руху XIX ст., має І. Гирич [5—7]. Фахівець справедливо наголошує, що «українська еліта перебувала під постійним домінуючим впливом національних і державних ідей класичних державних польської і російської націй» [6, с. 6]. І на прикладі П. Куліша це проявляється особливо яскраво. Варто виокремити думку О. Яся, який стверджує, що мислитель завжди займав осібну позицію. Вже на ранніх етапах проявлялася багатоманітність інтелектуальних, культурних і психологічних пластів його мислення [8, с. 463]. Попри чималий доробок дослідників творчості П. Куліша слід зазначити, що увага до його психологічного портрета все ще недостатня. А саме під цим кутом зору доціль-

но висвітлювати причини його ідейних коливань та конфліктів із соціокультурним оточенням. Фактично, першим на це звернув увагу літературознавець В. Петров.

Осмислення образу П. Куліша — справа нелегка, оскільки його інтелектуальна біографія складається зі злетів і падінь, пошуку свого «місця під сонцем», самолюбування, самокритики та спроб поєднати непоєднуване. Все це доповнене драмами в особистому житті діяча. На наш погляд, П. Куліш виходив за звичні норми суспільства, порушував «червоні лінії», а отже ставав ізгоєм. Окремої уваги заслуговує аналіз шляхів, якими він ішов, вибудовуючи професійну кар'єру. Загалом його життя і творчість поєднують у собі досягнення та суперечності українського руху імперської доби. Народився на хуторі Вороніж Глухівського повіту Чернігівської губернії (нині в межах Сумської обл.) в родині, що походила з козацької старшини. З дитинства був хворобливим, тож батько називав його «не таким, як усі». Мати була неписьменною, однак саме від неї син перейняв уміння «вести премудрі речі» та «думати піснею». Особистість Пантелеймона на ранньому етапі формувало товариство, яке було далеким від політики, проте берегло історичну пам'ять про козацькі вольності. Назавжди в його серці закарбувалася старосвітська минувшина, оповита романтизмом усної народної творчості. У психотипі П. Куліша проявлялася боротьба протилежностей — від скупості до надмірної щедрості, від уявної самовпевненості до гострої внутрішньої боротьби. Це вдало підкреслив Є. Нахлік [9, с. 15].

Два роки П. Куліш навчався в Новгород-Сіверському повітовому училищі, а згодом вступив до 3-го класу місцевої гімназії, провівши в її стінах три роки. Відтак батько відмовився фінансувати синову науку, вважаючи це марнотратством. Юнакові довелося працювати вчителем «у поважних панів», а згодом канцеляристом Ніжинського ліцею, щоб заробити на університет. З юних років П. Куліш відчував себе зайвим у власній родині. Батько прагнув нав'язати синові своє бачення щасливого майбутнього — кар'єра імперського чиновника. Натомість юнак цікавився незвіданим світом, де панує свобода думки, слова і мрії.

Ще в юності П. Куліш зіштовхнувся з мовною проблемою. Рідна українська не використовувалася в освіті. Йому довелося вчити так звану «політичну» російську, якою він послуговувався з виразним українським акцентом. Однак добра пам'ять і здібності до літератури швидко вивели його в ранг найкращих учнів. Хрестоматії він цитував напам'ять, а невдовзі почав «писати на всякі теми і піднесеним, і середнім, і низьким слогом» [9, с. 16]. Коли ж вирішив вступати до університету, то наразився, з одного боку, на шалений батьківський осуд, а з іншого — отримав материне благословення. В результаті юнак пішки вирушив до Києва. Власне, це була його перша життєва криза.

У 1839 р. випробування на історико-філологічний факультет Університету св. Володимира П. Куліш пройшов із середнім балом і був зарахований як вільний слухач, але через відсутність документів про дворянське походження диплом не отримав. Ця формальність у подальшому заважатиме йому будувати свою кар'єру.

Майбутній учений зосередився на налагоджуванні стосунків із різними людьми, близькими за інтересами або ж вигідними. Спочатку на його шляху з'явився М. Максимович — перший наставник в українознавстві, котрому П. Куліш представив збір-

ник материнських пісень й одразу заслужив його повагу. М. Максимович познайомив юнака з помічником попечителя шкіл Київського навчального округу М. Юзефовичем. Ця людина відкрила П. Кулішеві шлях до викладання в багатьох закладах. Молодий дослідник читав російську словесність, історію та географію впродовж 1841—1845 рр. Також він отримав чин губернського секретаря, який за тодішньою ієрархією був передостаннім, однак для П. Куліша це було сходинкою догори. Як свідчать сучасники, він найбільше любив спілкуватися рідною мовою, вражав своїми здібностями до віршування, мав каліграфічний почерк, багато малював і користувався заслуженою повагою в учнів. Проте з колегами подекуди стосунки не складалися. Його вважали гоноровим, авторитарним і надзвичайно амбітним [9, с. 22—23].

Перебуваючи на службі в Луцьку й Києві, П. Куліш почав активно займатися вивченням українських старожитностей. Він оглядав старовинні замки та розшукував архіви, до яких не завжди мав доступ. Тому дослідник мусив звертатися по допомогу до високопоставлених чиновників. У 1841 р. він звертався до київського генерал-губернатора Д. Бібікова «з найпокірнійшим проханням — дозволити видати мені відкритого листа, за яким луцькі чиновники допустили б мене вільно оглянути міські будівлі й архіви» [10, с. 9].

Уміння налагоджувати контакти з корисними людьми сприяло публікації перших літературних спроб письменника. Так, М. Максимович надрукував його твори в альманаху «Киевлянин», а М. Юзефович допоміг отримати доступ до друкарні Київського університету, де у кредит випустили роман «Михайло Чернышенко» й поему «Україна». П. Куліш швидко потрапив у коло однодумців — шанувальників української минувшини братів М. та В. Білозерських, О. Марковича, Д. Пильчикова, О. Іванишева (брата М. Іванишева) тощо. Попри спільність інтересів у цьому оточенні письменник не завжди почувався комфортно — він раз-по-раз проявляв свій запальний характер і поводився не зовсім приязно. При знайомстві з Т. Шевченком у 1843 р. відбулося зближення на творчому ґрунті, однак проявилася індивідуально-психологічної несумісність. Кобзаревій експресивності протистояла Кулішева пунктуальність і розсудливість, але це не завадило їм разом досліджувати Подніпров'я, збирати фольклор, оглядати пам'ятки та співати українських пісень. А ще їх поєднувала любов до живопису. На початку 1844 р. друзі обмінялися портретами (спочатку Т. Шевченко зобразив П. Куліша олійними фарбами, а у відповідь той намалював олівцем поета). П. Куліш допоміг Т. Шевченкові ввійти в коло літературно-наукової та культурної спільноти Києва. Тоді він щиро захоплювався талантом Кобзаря.

Не менш цікавим було знайомство письменника з М. Костомаровим. Це відбулося в кабінеті М. Юзефовича, до якого якось із дружнім візитом зайшов П. Куліш — саме тоді, як історик прибув туди з приводу переведення з Харківського університету до Рівненської гімназії. Спочатку вони заговорили про старосвітську Гетьманщину, далі письменник дослівно процитував літопис і цим вразив молодого дослідника минувшини. Приятелі любили допізна блукати вуличками Києва, оглядати пам'ятки, обмінюватися думками про історичне минуле народу, переказувати прочитану літературу. Так, з'ясувалося, що майже одночасно вони стали українськими народниками під впливом збірок М. Максимовича, тільки

М. Костомарову потрапило в руки видання 1827 р., а П. Кулішеві — 1834 р. [11, с. 60—61]. Значно пізніше останній зазначав: «Я дивився на Костомарова як на майбутнього Тацита, а він на мене — як на майбутнього Вальтер-Скотта. Обидва ми були далекі від істини» [12, с. 62].

Молодий і завзятий П. Куліш мав велике бажання розвивати українознавчі дослідження, тому вирішив започаткувати науково-популярний альманах та спільно з М. Костомаровим видати збірку народних пісень. Злиття інтересів висвітлює широке епістолярне спілкування з однодумцями, які підхопили цю ідею. П. Кулішеві вдалося заручитися фінансовою підтримкою власника маєтку в Качанівці Г. Тарновського, а М. Костомаров заходився формувати редакційну колегію зі своїх знайомих — А. Метлинського, І. Срезневського. Ті погодилися з умовою, що альманах надрукують у Харкові, а поширюватимуть ще й у Києві. В одному з листів до харківських товаришів історик писав: «Познайомився я з Кулішем і знайшов у ньому людину освічену, обдаровану і глибоко знаючу Україну. Він пропонує видати тут почасове видання, котрого мета була б переважно Русь Південна...У самого Куліша є безліч таких багатих матеріалів, що мені і уві сні не снилося» [13, с. 215—216].

У жовтні 1845 р. письменник звернувся до М. Юзефовича щодо сприяння в остаточному переведенні М. Костомарова з Рівного до Києва: «Київ тепер ще привабливіше для мене, тому що там є Костомаров, котрого товариство для мене так багато означає» [14, с. 21]. Письменник цінував історика не менше, ніж Т. Шевченка. І хоч усіх трьох об'єднували спільні інтереси, однак глибоко в душі П. Куліш заздрив обом: М. Костомарову — за освіту та кар'єрне зростання, а поетові — за мистецький талант. Якраз тоді відбулася цікава листовна дискусія з М. Костомаровим щодо шляхів вивчення української мови. Письменник уважав, що «ходіння в народ» не дасть належного розуміння мови, тоді як спілкування з освіченою частиною українського суспільства може стати корисним у цій справі. П. Куліша здивувало, що його приятель відділяв народну історію й культуру від європейської, тоді коли він уважав, що це взаємопов'язані процеси. Для прикладу він наводив українськомовні переклади Т. Шевченка, який подає «і псалми Давида, і почуття, варті уст самого найвищого суспільства» [14, с. 22]. Найгучніше душа письменника прозвучала тоді, коли М. Костомаров сказав, що не визнає себе українцем. П. Куліш вибухнув: «Для чого ви кажете, що ви не українець? Що тільки з гуманістичної ідеї крутитесь між нами? Ми даємо вам право громадянства, до того ж матуся ваша — українка. Я не можу вас так любити, як люблю, коли вважаю українцем. Чи можна заперечувати настільки дорогоцінне для нас ім'я?» [14, с. 24]. Ця дискусія справила надзвичайно великий вплив на усвідомлення М. Костомаровим своєї належності до українства.

У 1840-х рр. П. Куліш зблизився з широким колом інтелектуалів, які цікавилися українською минувшиною й вирізнялися національною, релігійною, соціальною толерантністю. Тому, природно, серед його знайомих з'явилися поляки-українофіли Правобережної України. В тому числі М. Ґрабовський — знаний дослідник української історії, який став одним із засновників української школи в польському романтичному історієписанні та літературі. Між ними встановили-

ся тривалі дружні стосунки (що у випадку П. Куліша було рідкісним явищем). Із М. Ґрабовським у Кулішеве життя прийшли К. Свідзінський, С. Зенович, І. Ґоловінський та ін. Більшість із них були прихильниками ідеї польсько-українського зближення з метою європеїзації України під польським проводом. П. Куліш активізував дослідження поляками української історії, в тому числі непростих тем взаємного протистояння обох народів. Він цінував польське коло за те, що ніхто не намагався його полонізувати чи навернути в католицизм, однак пропольські настрої з часом укорінилися у свідомості письменника, виросли в цілу теорію культурно-цивілізаційного поступу України під проводом Польщі. Деталізуємо передумови цих інтелектуальних трансформацій.

М. Ґрабовський захопив молодшого колегу (різниця у віці становила чотирнадцять років) своєю неупередженістю в поглядах на українську історію. Він виступав за вироблення компромісного бачення на основі студіювання джерел і переосмислення маловивчених проблем, зосереджуючись на спільнослов'янській минувшині. Одного разу М. Ґрабовський сказав П. Кулішу, що «Україна ваша, а в ній культурні пришельці». Кулішеве козакофільство зазнало нищівного удару саме під впливом польського романтизму: «Він був поляк і католик до глибини душі, але це не заважало йому співчувати моєму тодішньому псевдопатріотизму» [9, с. 34]. Судячи з того, що письменник неодноразово наголошував на рівноправному ставленні М. Ґрабовського до нього, напрошується висновок психологічного характеру. П. Куліш усе життя потерпав від приниженого самолюбства через відсутність дворянського статусу й неможливість отримати певні привілеї, насамперед в освіті. Перебуваючи в українсько-польському оточенні, письменник утверджувався в патріотизмі, вбираючи при цьому уявні принади польсько-шляхетської культури. Його оточенню здавалося, що він «потонув» у «польщизні». Відтоді П. Куліш захоплювався польською літературою та не припиняв контактів із колегами. На схилі літ він згадував, що «все вироблене польською інтелігенцією, все засвоєне нею від Європи шляхом культури зробилось моїм набутком за посередництвом Михайла Грабовського» [15, с. 209]. Очевидно, що культурництво й панславізм останнього стали певним взірцем, який вплинув на формування світогляду молодого П. Куліша.

Усередині 1840-х рр. невелике коло інтелектуальної молоді Києва взялося розробляти шляхи пробудження національної свідомості серед українців. До них приєднався й П. Куліш. Феномен Кирило-Мефодіївського товариства достатньо досліджений в українській історіографії, але ми виокремимо кілька важливих аспектів стосовно участі письменника у цій організації. Слідство не змогло довести прямої його залученості в її діяльність, адже жоден із заарештованих не вказував прямо на П. Куліша. Однак ідейне становлення товариства однозначно пов'язане з ним. Ненависть до самодержавства, кріпосництва та національного гніту, а також любов до народу і мрії про його щасливе майбутнє були близькі молодому письменникові, адже він неодноразово на собі відчував станове приниження. В автобіографії він указував на свою роль у формуванні товариства, визначенні програмних засад і шляхів їх реалізації. Не перебуваючи в Києві, П. Куліш був задіяний в обговорення майбутнього України та всього слов'янського світу, щиро під-

тримував ідею єднання народів, знищення рабства, створення підвалин для розвитку рідномовної літератури й освіти. Побудова нового суспільства, заснованого на християнській моралі з рівними правами для всіх станів і статей — висока мета кирило-мефодіївців — цілком збігалася з ціннісними засадами письменника.

Період існування товариства був обнадійливим для П. Куліша в кар'єрному сенсі. Його давній приятель М. Юзефович активно просував Кулішеві твори роман «Михайло Чарнышенко» та «Повесть о старых временах и обычаях малороссийских» у столичний літературний простір. Він пропонував надрукувати їх у деяких петербурзьких виданнях. Зокрема чиновник уважав, що таланту важко «пробитися в люди», але він заслуговує на те, щоб стати впізнаваним у колі найвимогливішої публіки. Зрештою творчість молодого письменника сподобалася ректорові Петербурзького університету М. Плетньову, котрий після особистого знайомства з П. Кулішем і текстом його майбутньої лекції був вражений аристократичністю, стриманістю, релігійністю, талантом, працьовитістю останнього. «Милий молодий чоловік, цікавий і зовнішністю, і чистотою душі, і розумом [...] Куліш — молода людина високих моральних і релігійних правил. Він все більше і більше мені подобається», — писав ректор до мовознавця академіка Я. Ґрота. Втім той не поділяв захоплення українцем і закликав свого адресанта бути обережним, уважаючи «малоросів» хитрими та підступними [9, с. 41]. Зрештою він отримав призначення до північної столиці на посаду викладача російської філології для державних студентів Царства Польського й Закавказького краю та старшим учителем однієї з гімназій. Таке поєднання забирало в письменника багато часу, він прагнув посісти крісло ад'юнкт-професора університету, однак на заваді стала відсутність належної освіти й наукового ступеня. П. Куліш намагався знайти можливість скласти кваліфікаційний іспит, зокрема просив допомоги у І. Срезневського, однак із цим нічого не вийшло.

Занурившись у російське інтелектуально-культурне середовище, письменник по-особливому переживав розрив із Батьківщиною, тож намагався тримати епістолярний зв'язок із київського громадою —М. Костомаровим, Т. Шевченком, В. Білозерським, М. Гулаком та ін. «Україна і українська мова зробились тепер моєю істинною святинею», — писав він до кирило-мефодіївця О. Марковича. Уважно стежив за діяльністю братчиків, опрацьовував програмні документи. Своєю чергою, ті читали твори П. Куліша, надихалися його патріотизмом. Слід зазначити, що письменникові були близькі релігійно-духовні засади осередку. «Київська молодіж, про котру мова, була глибоко просвічена Святим Письмом; що се була молодіж високої чистоти духовної і що апостольство любові до ближнього доходило в ній до ентузіазму», — писав він [16, с. 359]. П. Куліш займав визначальну позицію в ідейному становленні Кирило-Мефодіївського товариства, а отже в українському суспільно-політичному рухові.

Петербурзький відрізок творчої біографії П. Куліша характеризувався поступовим входженням у нове інтелектуальне середовище, де його українське єство сприймалося по-різному. Щоб стати тут «своїм», письменникові довелося розширювати світоглядні горизонти. Під впливом М. Плетньова він захопився росій-

ською літературою й перекладами світової класики. Його сумлінність підштовхнула ректора довірити йому редагування одного з найпопулярніших тоді наукових часописів — журналу «Современник». Тільки в одному вони не зійшлися. Якщо інтерес до слов'янознавства їх об'єднав, то сприйняття перспектив українства було діаметрально протилежним. Більше того, український патріотизм П. Куліша М. Плетньов оцінював не як переконання, а як таку собі дивакуватість. На схилі літ письменник згадував, що з нього хотіли зробити російського космополіта, але на заваді став його «обласний патріотизм», який уже давно вийшов на рівень національних принципів. Натомість невизнання М. Плетньовим української мови й літератури П. Куліш трактував як прогалину в освіті [12, с. 66]. Столичний інтелектуальний рух затягував П. Куліша у загальноросійський контекст, однак душа його залишалася в Україні. Це неодмінно впливало й на особисте життя. Так, наприклад, він розійшовся з дочкою М. Плетньова — аристократкою-інтелектуалкою Ольгою, котра зневажливо ставилася до української мови, літератури, не бажала їх вивчати.

У 1846 р. письменник опублікував «Повесть об украинском народе», в якій висловив свої політичні погляди й передбачення, а саме щодо скасування кріпацтва та відродження національної державності. Героїзація козацького чинника, український патріотизм ранніх історичних писань П. Куліша і стали закидами в його бік від російського чиновництва, яке звинувачувало письменника у причетності до Кирило-Мефодіївського товариства. Арешт застав його у Варшаві, де він перебував із молодою дружиною та її братом — Олександрою й Василем Білозерськими. Поїздка була діловою, адже П. Куліш готувався посісти кафедру слов'янської філології на правах ад'юнкт-професора. За сприяння того ж таки М. Плетньова і близьких до нього осіб він отримав оплачуване відрядження до Пруссії, Саксонії й Австрії, щоб на основі знань з української та польської мов вивчати інші слов'янські мови західної й південної груп, попрацювати в місцевих архівах, таким чином підготувавшись до читання лекцій для студентів неросійського походження, так званих «інородців» [9, с. 48]. Це рішення викликало здивування серед окремих представників академії наук, котрі не сприймали П. Куліша як російського філолога. Вони вважали, що той не зможе зректися «малоруських фантазій». Із листування А. Куніка з М. Поґодіним випливає упереджене ставлення до патріотизму письменника, який дратував росіян своїм «суб'єктивізмом». Прихильність М. Плетньова допомогла йому зламати опір «великоросів», і у житті П. Куліша настав нетривалий, але найщасливіший період [9, с. 49—50].

Вирушивши з Петербурґа до Європи у грудні 1846 р., письменник зробив декілька зупинок. Він побував у Москві, де зустрівся з кількома колегами, зокрема з О. Бодянським. Той був особисто знайомий із чеським і словацьким філологом П.Й. Шафариком, тож звернувся до нього з проханням посприяти П. Кулішеві. Те саме він зробив, коли відвідав М. Поґодіна, котрий знав чеха В. Ганку. Мав також намір побачитися з польським поетом А. Міцкевичем, чиє ім'я було під забороною в Російській імперії. Різдво й Новий 1847-й рік Куліш відсвяткував у Києві, в колі своїх друзів-братчиків. Він знову повернувся на Батьківщину та став палким шанувальником творчості Т. Шевченка. Пізніше в листуванні дав цікаву характеристи-

ку товаришеві, назвавши його поетом слова, пензля і співу [17, с. 487]. Характерно, що П. Куліш допускав діаметрально протилежні оцінки Кирило-Мефодіївського товариства. Перебуваючи в різних середовищах, він мимоволі або ж вимушено то підтримував, то критикував киян. Спілкуючись із поляками, враховував історичні шляхетські упередження і визнавав значущість польських культурних цінностей, позаяк мав намір скористатися цим для власного інтелектуального зростання. Відверто спілкуватися з впливовими росіянами теж було небезпечно. В колі близьких за духом людей на рідній землі в лютому 1847 р. письменник відзначив найважливішу подію особистого життя — весілля. Багато років потому він надзвичайно тепло згадував про це [15, с. 150]. В українській історіографії нерідко зустрічаються критичні оцінки позиції П. Куліша в українсько-польсько-російському трикутнику. Але письменник поринав у різні етнокультурні середовища з метою розширення інтелектуальних та службових можливостей. Без певного пристосування до реалій імперської доби йому навряд чи вдалося б зробити кроки в кар'єрі.

Надії на майбутнє були вщент розбиті 15 квітня 1847 р., коли П. Куліша заарештували, відправили до Петербурґа, де він опинився в руках російської таємної поліції — III відділення. Письменник не вважав себе причетним до Кирило-Мефодіївського товариства, але слідство вийшло на його епістолярний зв'язок із його учасниками, в якому «він скрізь висловлював надмірну любов до [...] Малоросії, хибні поняття про її начебто минулу славу і турбувався про відновлення її літератури і народності» [18, с. 100]. Підтвердження у «причетності до змови» знайшли в паперах та в опублікованих творах, насамперед у «Повести об украинском народе», де письменник наважився писати, що «сьому народові не подоба у крепацтві бути і що він туманіє від сього» [15, с. 125]. П. Куліша допитували близько двох місяців, висуваючи звинувачення у прагненні «стати гетьманом» в Україні. Генерал Л. Дубельт хотів приспати пильність арештанта, показавши йому листи від дружини, але «Кулішеві ні в чому було признаватись, опріч того, що він свій край любив, як свою душу, й рад би був для його добра хоч би в тачку каторжника запрягтися» [15, с. 124—125]. Від природи письменник мав худорляву статуру і слабке серце, а після допитів узагалі занепав духом і захворів. Про кар'єру професора університету теж можна було забути. З «височайшого повеління» Миколи I у вересні 1847 р. подружжя Кулішів попрямувало до Тули. Покарання було значно м'якшим, ніж М. Костомарова й Т. Шевченка, проте біографія була назавжди «заплямована». Як би влада не намагалась утаємничити справу Кирило-Мефодіївського товариства, а все ж інформація потрапила в Європу, де відразу кілька газет написали про арешти, по-різному трактуючи події та їх учасників. Зокрема в одному з баварських часописів про кирило-мефодіївців відгукнулися як про російських панславістів, вочевидь не маючи до них симпатій [9, с. 65].

Тульський період Кулішевої біографії був сповнений плідної діяльності. Фактично відразу він обійняв посаду канцелярського службовця, а згодом почав редагувати щотижневу газету «Тульские губернские ведомости». Студіювання кількох європейських мов, читання в оригіналах і перекладах творів світового письменства з особливою увагою до історичних займали весь вільний час засланця. При цьому він намагався не втрачати зв'язків із колегами. Найбільше листувався

з московським професором О. Бодянським, котрий регулярно надсилав йому нову літературу. В 1848 р. П. Куліш отримав «Славянские древности» П.Й. Шафарика в перекладі О. Бодянського. Це видання викликало хвилю позитивних емоцій [9, с. 67]. Згодом він напише: «Такі, мовляв, люде тихим робом своїм і щоденною науковою працею вславляють рідну Україну краще, ніж великомовні патріоти, що тільки наших супротивників дратують» [15, с. 126].

Епістолярна спадщина П. Куліша найвиразніше дає змогу відчути наслідки цього травматичного періоду його життя. Він відчував себе незаслужено зневаженим марґіналом. «Найкраща втіха в горі для нас нехай буде те, що не набуття багатств і не задоволення марнотратства було нашою метою, коли ми для науки і мистецтва не досипали ночей, не доїдали шматка хліба, досить терпіли різного штибу обмеження. Нас не зрозуміли, не оцінили, грубо обійшлись в дусі наших дій — це не наша біда, якщо для людини єдина нагорода і єдине покарання існує в його совісті і в усвідомленні правоти і неправоти його дій... Якийсь таємний голос стверджує мені постійно, що істинне і прекрасне на світі живуче до високої степені і неможливо нічим його вбити», — писав він восени 1848 р. в листі до О. Бодянського [10, с. 241].

Упродовж 1848—1850 рр. родина Кулішів зазнавала серйозних матеріальних негараздів, тому намагалася добитися амністії. Так, дружина Олександра поїхала в Петербург, щоб попіклуватися про чоловіка. Контакти з високопосадовцями О. Орловим, Л. Дубельтом, сенатором О. Кочубеєм (давнім покровителем Білозерських) сприятимуть помилуванню. Але і творчість письменник не закидав. Наприклад, спілкуючись зі І. Срезневським, надіслав свій рукопис, однак той так і не відповів авторові [10, с. 48—49, 53, 61, 73—75, 81, 94, 106, 119, 123—125]. П. Куліш затамував образу на колегу, що той відмовився повернути збірку українських історичних дум, зібраних спільно з М. Костомаровим. До того ж колишній приятель обійняв посаду, на яку сам П. Куліш претендував перед арештом. Під впливом емоцій у листі до О. Бодянського він атестував І. Срезневського як «мерзенне, істинно мерзенне порожденіе», «ниций поганець» [10, с. 217].

П. Куліш переймався тим, що творчість не приносила йому таких доходів, аби почуватися повноправно. Ще до заслання він мав борги перед друкарнею Київського університету за роман «Михайло Чарнышенко» й нарис «Україна». В Тулі він не міг вирішити це питання. Коли по смерті батька отримав у спадщину Воронізький хутір, за судовим рішенням його було виставлено на продаж. Тож довелося розпрощатися з надією отримати пристановище на рідній землі [9, с. 71—72].

Попри всі негаразди П. Куліш продовжував комунікувати з представниками різних станів та інтересів. Так, завдяки М. Максимовичу він познайомився зі слов'янофілом О. Хом'яковим, котрий мав маєток у Тульській губернії. Невдовзі з радістю писав, що новий приятель — людина освічена й цікава. Після тісного контакту зі щирим західником М. Плетньовим у П. Куліша з'явився інтерес до представника іншої течії. Згодом він продовжить контактувати з російськими слов'янофілами.

У 1850 р. завдяки цікавому випадку письменник несподівано отримав звільнення. Влітку до Тульської губернії прибув новий очільник, який раптом запросив П. Куліша до себе. Інтерес до висланця підігрівався турботою М. Плетньова й О. Ко-

чубея, тож це зіграло на руку майже зневіреному письменникові. Губернатор запропонував підготувати альбом із тульськими краєвидами та відповідними описами на честь майбутнього приїзду у край імператора. Спочатку витвір показали оточенню самодержця — усім сподобалося. Згодом і сам Микола I схвально сприйняв подарунок. Відтак із нагоди 25-річчя інтронізації автор отримав звільнення й навіть дозвіл на повернення до столиці [9, с. 75—76]. Першою про радісну звістку він сповістив дружину, написавши: «Волю нам вернули!» [10, с. 127]. Події тих років залишили відбиток на психологічному стані П. Куліша. Він став більш замкнутим, часто впадав у депресію, але все ж не відмовився від справи, обраної душею.

Після українських вакацій П. Куліш подався в Петербурґ у пошуках заробітку. Дякуючи протекції шанувальників, за три місяці він улаштувався в Міністерство державного майна редактором відділу статистики. При цьому залишався у «чорному списку» III відділення. «Неблагонадійність» П. Куліша стала причиною відмови в підвищенні у чині (а отже й платні). Науковою працею він займався у вільний від основної роботи час. Письменник прагнув повернутися в літературу, зробивши цю справу головним своїм заняттям. І як не намагався дотримуватися цензурних вимог, а все ж його не друкували. В утопічному романі «Пётр Иванович Березин и его семейство, или Люди, решившиеся, во что б ни стало, быть счастливыми» (остаточна назва «Искатели счастья») знайшли «соціалістичні та комуністичні» думки, які, мовляв, «підривають святі основи благооблаштованих суспільств і від яких відбулося та відбувається стільки бід у Західній Європі». Згодом П. Куліш підготував переклад з англійської брошури релігійного змісту, на яку шеф III відділення Л. Дубельт наклав резолюцію: «Треба служити і старатися, щоб його забули, тоді згадають» [18, с. 174—175, 179]. Письменник перебивався журнальними статтями, перекладами з різних мов (які треба було постійно вдосконалювати), пропонував свої послуги різноманітним часописам, змушений був ризикувати та підписуватися псевдонімами тощо. На допомогу приходили друзі й гострий розум.

У 1852—1854 рр. П. Куліш опинився серед дописувачів одного з найпопулярніших літературних щомісячників — журналу «Современник», редакторами якого були М. Некрасов та І. Панаєв. Щоб увійти до редакційного колективу і стати «своїм», йому довелося сідати за гральний стіл (хоча до таких занять письменник відчував відразу). Один за одним почали виходити його твори поряд із доробками російських письменників. Йому не імпонував модний тоді фізіологізм, тож він намагався запропонувати щось оригінальне. Так, автобіографічні повісті «История Ульяны Терентьевны» та «Яков Яковлич», історичний роман «Алексей Однорог», «Опыт биографии Н.В. Гоголя» тощо знайшли відгук у критиків. Для автора це був прорив, хоч більшість російських письменників негативно оцінювали його стиль. Після заслання й застою у творчості амбітний П. Куліш прагнув слави. В певному сенсі вона до нього прийшла. Наприклад, І. Турґенєв, прочитавши повість «Яков Яковлич», визнав в автора «талант, але невеликий і ненадійний», а ще критикував схильність до психологізму [19, с. 5]. Надалі конфлікт між І. Турґенєвим як представником імперського літературного бомонду та П. Кулішем набуватиме обертів і навіть перейде у площину приватного життя. Особливо ж зненавидів письменника популярний лі-

тературний критик В. Бєлінський, який не гребував удаватися до лайки на його адресу [4, с. 125]. Однак гостру критику автор уважав своїм успіхом, а твори — окрасою «Современника». П. Куліша надихали позитивні відгуки від слов'янофільського «Москвитянина», де його поставили поряд із Л. Толстим і вбачали провідником переходу від натуралізму до ідеалізму. Наприклад, Б. Алмазов високо оцінив письменника, який створив образи порядних людей із правильними моральними засадами та благородними почуттями [19, с. 8]. Слов'янофіл А. Григор'єв теж звернув увагу на «нове обличчя» в літературі, схвалюючи його прагнення відобразити прекрасне і світле, та при цьому заперечуючи вміння надати образам художньої форми. Його присуд був жорстоким: «Художнього значення ці повісті не мають ніякого» [19, с. 10]. Про П. Куліша писав і ліберальний часопис «Отечественные записки». Він критикував письменника за «романтичний провінціалізм» та ідеалізм, «відхід від дійсності», а отже несучасність. Однак П. Куліш сприймав цю оцінку оптимістично. В одному з листів до О. Бодянського зазначив: «Краєвський біситься, що випустив із своїх рук. Але який же він дурень: для чого було сваритися» [19, с. 13].

«Невгамовний Куліш» почувався в редакції «Современника» як «біла ворона». З одного боку, він серйозно заявив про себе, а з іншого — змушений був постійно підтримувати образ «свого». Високі моральні й духовні ідеали письменника підсвічували примітивність і приземленість російської літератури миколаївської епохи. Той, хто намагався відійти від «канонів», наражався на тиск влади та суспільства. Тому П. Кулішеві довелося розриватися між бажаним і можливим. Він змушений був писати в популярному тоді дікенсівському стилі. Йому доручили редагувати відділ іноземної літератури, тож він займався перекладами й був добре обізнаний із тодішніми школами. Письменник швидко зорієнтувався та почав публікувати белетристику — короткі оповіді з міського життя «Прогулки по Петербургу», де змальовував побутові картини без будь-якого художнього задуму. Більш складною була боротьба з цензурними обмеженнями. Перші повісті довелося порізати, тому виникали розриви між ідеєю й художньою реалізацією. Сам письменник радив шукати свої думки між рядками, однак це, очевидно, було занадто складно для читачів і критиків. Проводячи експерименти, він раз-у-раз повертався до провінціалізму та романтичного історизму. П. Куліш завжди був автором для обраних. Він залишався «чужим» у некрасовській редакції. По-перше, це зумовлювалося належністю до різних суспільних прошарків. По-друге, він не поділяв світоглядних орієнтирів радикально налаштованих російських різночинців, до яких належала редакція журналу та читацька аудиторія. По-третє, П. Куліш бажав стати літературним метром і духовним наставником українського сільського мешканця, а не розбещеної столичної публіки. Петербург, куди він нещодавно так прагнув, швидко став важким тягарем.

Уже навесні 1853 р. епістолярна спадщина письменника переповнилася темою чужинства і втечі на хутір. Так, наприклад, він писав до М. Білозерського: «З суспільством, до якого ми належимо, ми розлучені величезним моральним станом, місць і поглядів на речі». П. Куліш цілком зважено робив висновки про те, що не заробітки роблять його щасливим: «Я дихаю болотним повітрям, зрідка бачу блакитне небо, мало насолоджуюся зеленню і то штучною і мізерною; знемагаю від

термінових робіт і не освіжаю своїх сил приємною сільською лінню» [19, с. 28]. Щоб творити, йому потрібна була ізоляція від цивілізації. Загалом хутір як місце сили став пожиттєвим образом і пристановищем для П. Куліша в години депресії і втоми від оточення. Співробітництво з «Современником» поступово перетворилося на гальмо для творчості й духовного зростання. «Я ледве живу від моральної втоми», — писав він у травні 1853 р. Тому формальним приводом до розриву з виданням став невчасно виплачений гонорар. «Чи можливо покладатися в грошових справах на п'яниць, картярів і шахраїв, — писав П. Куліш. — Між тим журнальна замовна робота гидка до крику нашому приятелю; він хоче відпочити, освіжити голову і віддатися більш розумній діяльності, за покликом власної душі!» [19, с. 29]. Поступово приходив до антиурбаністики — не в політичному, а у соціально-економічному та духовно-моральному значеннях. Петербург символізувався із «задушною цивілізацією», яка відбирає в людини все найкраще. Хуторянство стає образом моральної і творчої свободи та єднання з природою. Трансформація світосприйняття письменника відбувалася під впливом конфронтації між інтелектуальними потребами й умовами миколаївського режиму.

Отже вже на початку творчого шляху П. Куліш проявив інтерес до етнографії, мовознавства, історії та літератури. Шукаючи своє місце в науці, він сходився з представниками різного соціального й етнічного походження, які ставали джерелом пізнання, натхнення до творчості. П. Куліш не приховував своєї харизми, яка проявлялася у складному характері, особливостях емоційного інтелекту, багатовимірному творчому потенціалі. Це призводило до внутрішньоособистісних, особистісно-особистісних та особистісно-групових конфліктів. Вибудовуючи творчу кар'єру, він використовував налагоджені контакти з впливовими особами (чиновниками, вченими, письменниками, видавцями). Визнаючи свою високу місію, П. Куліш навіть у період творчих криз невтомно працював і прагнув до нових вершин. Це в результаті поставило вченого на окремий щабель в інтелектуальному середовищі Російської імперії. В образі П. Куліша ми бачимо визначного українського інтелектуала, яскраву особистість, яка не боялася протистояти викликам доби й відіграла важливу роль у націєтворенні. Надзвичайно актуально звучать думки цього глибокого мислителя: «Прославлять і благословлятимуть майбутні покоління лише тих, хто дбають за те, аби землю нашу посіли в спадщину ті, що пролили за неї свою кров... Ми ж безпосередні пани й володарі цієї землі. На ній відіб'ється наше моральне обличчя, і буде вона відома народам рисами цього обличчя, яких ніхто стерти не зможе!» [20, с. 315].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Yefremov, S.O. Bez syntezu: do zhyttovoi dramy Kulisha. Kyiv, 1924 [in Ukrainian]. [Єфремов С.О. Без синтезу: до життьової драми Куліша. Київ, 1924. 22 с.].
2. Hrushevskyi, M.S. Tvory u 50-ty t. T. 4. Ch. 2. Lviv, 2013 [in Ukrainian]. [Грушевський М.С. Твори у 50-ти т. Т. 4. Ч. 2. Львів, 2013. 556 с.].
3. Hrushevskyi, M. Bilia dzherel natsionalno-kulturho vidrodzhennia Ukrainy (etnopsykholohichni ta sotsialno-tradytsiini pidosnovy Kulishevoi tvorchosti). *Narodna tvorchist ta etnohrafiia.* 1997. 4: 8-28 [in Ukrainian].

[Грушевський М. Біля джерел національно-культурного відродження України (етнопсихологічні та соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості). *Народна творчість та етнографія.* 1997. № 4. С. 8—28].

4. Hrabovych, H. Do istorii ukrainskoi literatury: Doslidzhennia, ese, polemika. Kyiv, 1997 [in Ukrainian].
[Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. Київ, 1997. 604 с.].
5. Hyrych, I. Ukrainski intelektualy i politychna okremishnist (seredyna XIX — pochatok XX st.). Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX — початок XX ст.). Київ, 2020, 452 с.].
6. Hyrych, I. Formuvannia modernoi ukrainskoi natsii: teoriia i suspilni vyklyky (XIX — pochatok XX st.). Ternopil, 2013 [in Ukrainian].
[Гирич І. Формування модерної української нації: теорія і суспільні виклики (XIX — початок XX ст.). Тернопіль, 2013. 112 с.].
7. Hyrych, I. Ukrainska istoriia: cherez identychnist do derzhavy. Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[Гирич І. Українська історія: через ідентичність до держави. Київ, 2021. 270 с.].
8. Yas, O. Istorychne pysmo Kulisha u svitli yoho intelektualnykh transformatsii. *Khronika-2000*. 2009. 78: 459-528 [in Ukrainian].
[Ясь О. Історичне письмо Куліша у світлі його інтелектуальних трансформацій. *Хроніка-2000.* Вип. 78. Київ, 2009. С. 459—528].
9. Nakhlik, Ye. Panteleimon Kulish: Osobystist, pysmennyk, myslytel: u 2-kh t. Kyiv, 2007. 1 [in Ukrainian].
[Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: у 2-х т. Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. Київ, 2007. 463 с.].
10. Panteleimon Kulish. Povne zibrannia tvoriv. Lysty. Kyiv, 2005. I [in Ukrainian].
[Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Т. I: 1841—1850. Київ, 2005. 648 с.].
11. Kostomarov, N.I. Avtobiografija. Kyiv, 2007 [in Russian].
[Костомаров Н.И. Автобиография. Київ, 2007. 352 с.].
12. Kulish, P. Vospominanija o Nikolaje Ivanoviche Kostomarove. *Nov*. 1885. IV: 61-68 [in Russian].
[Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. *Новь*. 1885. Т. IV. С. 61—68].
13. Aizenshtok, I. Lysty P. Kulisha do. I. Sreznevskoho. *Literaturnyi arkhiv*. 1930. 1/2: 208-222 [in Ukrainian].
[Айзеншток І. Листи П. Куліша до. І. Срезневського. *Літературний архів.* 1930. № 1/2. С. 208—222].
14. Honchar, O. P. Kulish i M. Kostomarov u kaleidoskopi ukrainofilskoho rukhu (do 200-litnoho yuvileiu P. Kulisha). *Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini.* 2019. 30: 6-35 [in Ukrainian].
[Гончар О. П. Куліш і М. Костомаров у калейдоскопі українофільського руху (до 200-літнього ювілею П. Куліша). *Історіографічні дослідження в Україні.* Вип. 30. Київ, 2019. С. 6—35].
15. Kulish Panteleimon. Povist pro ukrainskyi narod. Moie zhyttia (Zhyzn Kulisha). Khutirska filosofiia i viddalena od svitu poeziia. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Куліш Пантелеймон. Повість про український народ. Моє життя (Жизнь Куліша). Хутірська філософія і віддалена од світу поезія. Київ, 2005. 384 с.].
16. Kulish, P. Tvory: u 2-kh t. Kyiv, 1994. 1 [in Ukrainian].
[Куліш П. Твори: у 2-х т. Т. 1: Прозові твори. Поетичні твори. Поезії і переспіви. Київ, 1994. 752 с.].

17. Shenrok, V. P.A. Kulish (biograficheskij ocherk). *Kievskaja starina.* 1901. 72: 461-492 [in Russian].
[Шенрок В. П.А. Кулиш (биографический очерк). *Киевская старина*. 1901. Т. 72. № 3. С. 461—492].
18. Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo: u 3 t. Kyiv, 1990. 2 [in Ukrainian].
[Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. Т. 2. Київ, 1990. 692 с.].
19. Petrov, V. Pantelymon Kulish u piadesiati roky: Zhyttia, ideolohiia, tvorchist. Kyiv, 1929 [in Ukrainian].
[Петров В. Пантелимон Куліш у п'ядесяті роки: Життя, ідеологія, творчість. Київ, 1929. 573 с.].
20. Malaniuk, Ye. V Kulishevu richnytsiu: Panteleimon Kulish: pysmennyk, filosof, hromadianyn: Do 190-richchia vid dnia narodzhennia P.O. Kulisha. Kyiv, 2009. 306-315 [in Ukrainian].
[Маланюк Є. В Кулішеву річницю: Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин: До 190-річчя від дня народження П.О. Куліша. Київ, 2009. С. 306—315].

Надійшла / Received 05.10.2025

Olha HONCHAR
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
honchar_o_t@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-0341-4682

P. KULISH IN THE INTELLECTUAL ENVIRONMENT OF THE RUSSIAN EMPIRE FROM THE 1840s TO THE EARLY 1850s

The purpose is to cover the beginnings of P. Kulish's formation as one of the leaders of the Ukrainian national revival and the peculiarities of its integration into the intellectual movement of the Russian Empire. **The methodological** basis consists of a prosopographical approach and the tools of intellectual history, social history, historical psychology, and oral history studies. **The scientific novelty** lies in determining the influence of representatives of the Ukrainian, Polish, and Russian scientific communities on the formation of P. Kulish's scientific worldview and the development of his creative path. The beginnings of the formation of the creative path of the figure in connection with his individual and psychological characteristics are highlighted. The ways and methods of building a creative career are analyzed. **Main results.** The intellectual phenomenon of P. Kulish lies in the fact that he was shaped in various ethnocultural environments and easily absorbed the values and experiences of world culture. His character was dominated by aristocratism, spirituality, emotionality, and leadership qualities. Psychological and ideological conflicts with the sociocultural environment conditioned the creative crises of the figure. The figure of P. Kulish as an artist and a person is filled with contradictions and contrasts, and therefore, is surrounded by numerous myths, making its understanding require systemic and interdisciplinary studies.

***Keywords**: Panteleimon Kulish, nation-building, intellectual environment, creative career, spirituality, ideological conflict, epistolary.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.167
УДК 94(477.82)“1921/1939”:351.74

Олег РАЗИГРАЄВ
доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії,
Волинський національний університет ім. Лесі Українки (Луцьк, Україна)
razygraev@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-0480-6936

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВЗАЄМИН У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ ІІ РЕЧІПОСПОЛИТОЇ: ОСВІТНЄ ТА ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ, ЗАГОСТРЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ НАПРИКІНЦІ 1930-х рр. *

Мета полягає в аналізі представлення у сучасній історіографії освітнього та економічного питання, а також загострення напередодні Другої світової війни суспільно-політичної ситуації у Волинському воєводстві ІІ Речіпосполитої в контексті польсько-українських взаємин. **Методологія** ґрунтується на використанні загальнонаукових і спеціально-історичних методів дослідження, в тому числі проблемно-хронологічного, синхронного, діахронного, порівняльно-історичного та ін. Залучено також методи, притаманні історіографічним дослідженням, а саме історіографічного аналізу й типологізації наукових напрямів. **Наукова новизна.** Здійснено

* Завершення розгляду теми сучасної історіографії польсько-українських взаємин у Волинському воєводстві ІІ Речіпосполитої. Попередні публікації див. у № 2 та № 4 «Українського історичного журналу» за 2025 р. (*ред.*).
Стаття стала результатом дослідження, виконаного в рамках стипендіальної програми «Досліджуйте в Україні» Центру діалогу ім. Юліуша Мерошевського.

Цитування: Разиграєв О. Сучасна історіографія польсько-українських взаємин у Волинському воєводстві ІІ Речіпосполитої: освітнє та економічне життя, загострення суспільно-політичної ситуації наприкінці 1930-х рр. *Український історичний журнал*. 2025. № 6 (585). С. 167—184. https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.167

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

спробу узагальнити висвітлення освітнього та економічного питання, а також загострення суспільно-політичної ситуації на теренах міжвоєнної Волині у вибраних працях українських і польських істориків новітньої доби. **Висновки.** Робиться висновок, що вітчизняні історики — дослідники питання українського шкільництва у Волинському воєводстві концентрують свою увагу на різного роду обмеженнях із боку польської влади у його функціонуванні. Освітнє питання справедливо подається в контексті полонізаційної політики. Обстоюється думка, що навіть урядування прихильника польсько-українського порозуміння Г. Юзевського не покращило ситуацію з діяльністю українських шкіл. Водночас у польській історіографії доводиться теза, що освітня політика урядів II Речіпосполитої все ж уможливлювала українцям вивчення власної мови як окремої дисципліни. В українській та польській історіографії присутні окремі наукові студії щодо господарського життя краю між двома світовими війнами. Вітчизняні вчені концентрували основну увагу на аграрних перетвореннях, звертаючись до політики осадництва, комасації, парцеляції, меліорації тощо. Погляди авторів щодо цивільного й військового осадництва видаються найбільш контраверсійними. Все ж учені обох країн згодні в тому, що означена полонізаційна політика суттєво загострила польсько-українські стосунки в умовах земельного голоду. Встановлено, що менш досліджені в історіографії сюжети, пов'язані з політикою останнього передвоєнного воєводи А. Гауке-Новака. Недостатньо вивченими видаються проблеми функціонування польського адміністративного апарату, діяльності на Волині новоствореного провладного Табору національної єдності, а також реакції на нову політичну дійсність із боку ОУН та КПЗУ. Оцінки спадщини Волинського воєводства та польсько-українських відносин між двома світовими війнами неоднозначні, часто вони діаметрально протилежні. Водночас низка питань досі залишаються нез'ясованими.

***Ключові слова**: Західна Волинь, Волинське воєводство, Польща, Україна, шкільництво, економіка, загострення суспільно-політичної ситуації, Г. Юзевський, А. Гауке-Новак.*

У запропонованій студії завершуємо висвітлення вибраних аспектів минулого міжвоєнної Волині в дослідженнях польських та українських істориків упродовж останніх 35 років, які ми розглядали на шпальтах «Українського історичного журналу» впродовж 2025 р. Актуальність тематики зумовлена відсутністю у вітчизняній історіографії цілісного дослідження з аналізу доробку 1990—2020-х рр. щодо польсько-українських взаємин у Волинському воєводстві II Речіпосполитої. В першій статті висвітлювалися питання правового статусу краю та національної політики польських урядів у працях польських й вітчизняних авторів [1]. Натомість друга публікація показала представлення в історіографії суспільно-політичного життя у Волинському воєводстві в контексті польсько-українських взаємин. Особливу увагу було звернено на дискусії навколо врядування контраверсійного воєводи Г. Юзевського та його «волинського експерименту», а також партійне життя й діяльність українців з Волині в польському парламенті [2]. Мета ж цієї, фінальної, статті полягає в аналізі представлення у сучасній історіографії (1990—2020-ті рр.) освітнього й економічного питання, а також проблематики загострення напередодні Другої світової війни суспільно-політичної ситуації у краї в контексті польсько-українських взаємин [1].

[1] У запропонованій публікації ми розглядаємо окремі аспекти польсько-українських відносин у Волинському воєводстві, оминаючи проблематику взаємин з іншими національними групами (євреями, чехами, росіянами, німцями й т. д.). З огляду на визначений редакцією «Українського історичного журналу» обсяг статті, аналізуємо лише вибрані студії польських та українських авторів.

Дискусії про українське шкільництво на Волині

Від початку 1990-х рр. однією з основних тем серед вітчизняних істориків у дослідженні спадщини Волинського воєводства міжвоєнної Польщі було питання українського шкільництва. Означена проблема часто розглядалася в контексті національної політики польської адміністрації в регіоні. Зрозуміло, що українська освіта польських дослідників цікавила менше. Окремі фрагменти міжвоєнного польського шкільництва висвітлено у численних публікаціях П. Ґолдина. Автор порушує питання як функціонування певних навчальних закладів, так і шкільної адміністрації на Волині у цілому. Ряд його праць присвячено педагогічній біографістиці [3—8].

Висвітлюючи стартові умови українського шкільництва у Волинському воєводстві вітчизняні дослідники звертають увагу на низький освітній рівень місцевого населення, який був наслідком тривалої політики російщення, активно провадженої за часів Російської імперії [9, с. 98]. Погоджуючись із цією тезою, все ж уважаємо, що варто пам'ятати і про позитивні наслідки освітньої діяльності на Волині в роки Великої війни українських січових стрільців та галицької інтелігенції загалом. Усе це мало глибокий вплив на пробудження національної свідомості та увиразнилося в результатах парламентських виборів на Волині 1922 р. [10, с. 91—124].

Освітню справу в регіоні адміністрував створений 1922 р. в Луцьку кураторій Волинського шкільного округу, який пізніше було перенесено до Рівного [11; 12, с. 83; 13, с. 195]. У вітчизняній історіографії домінує думка про відносно ліберальну політику польської влади щодо українського шкільництва на початку 1920-х рр. Ю. Крамар, зокрема, зазначає, що в 1924 р. налічувалося 429 таких шкіл. Автор пояснює це явище небажанням поляків загострювати національне питання в умовах невирішеності міжнародного статусу Східної Галичини [14, с. 43—44]. Водночас історик констатує поступове обмеження діяльності українських шкіл на Волині з 1924 р., яке здійснювалося в різний спосіб: відбирання майна українських шкіл на користь польських, ігнорування вимог місцевого населення щодо відкриття нових українських шкіл, звільнення зі шкіл учителів української національності (з подальшим переведенням углиб Польщі) та заміщення їх учителями-поляками, закриття вчительських семінарій (Дедеркали, Дермань, Зимне) [14, с. 44; 15, с. 174—175]. В. Панасюк констатує, що витіснення українського шкільництва було задекларoване як домінуюча мета національно-освітньої політики адміністрації Волинського воєводства ще у січні 1923 р., коли в Луцьку відбувся з'їзд повітових старост [16, с. 71].

Вітчизняні дослідники звертають особливу увагу на закон про організацію шкільництва від 31 липня 1924 р. (так званий закон Ґрабського), яким було започатковане двомовне — утраквістичне навчання [17, с. 28; 18, с. 10]. Фактично цей нормативно-правовий акт, на думку Ю. Крамара, легалізував ліквідацію українського шкільництва на Волині [14, с. 45—46; 15, с. 178]. За оцінкою В. Панасюка, на середину 1920-х рр. у регіоні вже усталилося «адміністративно-політичне поєднання полонізації та утраквізації в освітянстві», що «сприяло маргіналізації українського шкільництва» [16, с. 71]. На підтвердження цієї тези історик наво-

дить статистику, яка свідчить про функціонування у цей час «791 школи із переважанням польської мови проти 301 — із українською мовою навчання» [16, с. 71]. Натомість польський дослідник Я. Кенсік твердить, що 1925 р. на Волині діяли понад 500 українських шкіл [19, с. 131]. За підрахунками Ю. Крамара в 1927—1928 навч. р. працювали лише 5 українськомовних шкіл [15, с. 180; 20, с. 59].

Освітній закон С. Ґрабського 1924 р. дискутувався також серед учасників II Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1919—1947 рр.» (Варшава, 1997 р.). Згадуваний вище В. Панасюк, аналізуючи цю полеміку, стверджує, що вітчизняні дослідники трактують перетворення українських шкіл на двомовні (утраквістичні) як наступ на національне шкільництво. Натомість польські історики, значно ліберальніші у своїх оцінках, акцентують увагу на тому, що режим двомовності дозволяв польським дітям пізнавати українську, не позбавляючи й українців права вивчати (хоч і з певними обмеженнями) свою рідну мову [16, с. 70]. Прихід до влади Ю. Пілсудського не змінив ситуацію з утраквістичною освітою. «За таких умов двомовне навчання швидше ставало фікцією, яка демаскувала правдиву мету утраквізму: вилучення шкільництва із непольською мовою навчання на Волині. Тим більше, що в утраквістичних школах навчали переважно вчителі-поляки, які найчастіше прибували з етнічних місцевостей Польщі та погано знали українську мову», — зазначає В. Панасюк [16, с. 72]. Цю думку підтверджує Я. Кенсік, стверджуючи, що на початку 1930-х рр. у школах Волинського воєводства частка вчителів української національності складала лише близько 13 %, водночас поляки становили до 81 % кадрового потенціалу шкіл. Останні переважно походили з Малопольщі та Познанщини й часто не розуміли місцевої волинської специфіки, не знали української мови та взагалі не були прихильниками польсько-української співпраці [19, с. 114, 131—133].

Ситуація не змінилася на краще навіть за врядування відносно ліберального та контраверсійного воєводи Г. Юзевського. Новий адміністратор був прихильником польських шкіл, де як навчальну дисципліну вивчали українську мову, та неприхильно ставився до українського шкільництва: «Проголошуваний Г. Юзевським бікультуралізм у шкільництві проявляв себе в переважанні двох типів шкіл — однорідної польської та утраквістичної» [16, с. 75]. Так, згідно з даними Я. Кенсіка, українські школи становили менше 0,5 % від загальної кількості таких навчальних закладів. «Політику підтримки польського елементу виразно видно на прикладі аналізу національного складу вчителів. На час приїзду Юзевського до Луцька 69,3 % вчителів на цій території становили поляки, 24,3 % — українці. Через п'ять років частка поляків зросла до 79,8 %, а українців зменшилася до 13,5 % [...]. Він розумів потребу реалізації суспільних і культурних прагнень меншин, але мислив також категоріями державного службовця, чиє основне завдання полягало в інтеграції Волині з Річчюпосполитою», — зазначає Я. Кенсік [19, с. 124, 131—132].

Візії польських та українських істориків щодо шкільної політики у краї за часів Г. Юзевського різняться. Зокрема в польській історіографії побутує думка, що освітня політика згаданого воєводи все ж уможливлювала українцям вивчення власної мови: «Це заспокоювало постулати українців. Надаючи перевагу польській шко-

лі з українською мовою [Юзевський] думав про реалізацію одночасно двох політичних цілей. [...] З одного боку, прагнув об'єднати українську молодь із польською культурою, з іншого — намагався стримати проникнення на Волинь сепаративних і крайніх націоналістичних тенденцій зі Східної Галичини» [19, с. 132—133].

Загалом практичні наслідки шкільної політики Г. Юзевського засвічує промовиста статистика кінця 1930-х рр. Тоді у воєводстві діяли лише 8 початкових шкіл з українською мовою викладання, водночас налічувалося 66 німецькомовних, 50 єврейських, 22 чеські [15, с. 185]. Більше того, на теренах Волині не було жодної української державної гімназії, а середню освіту представники найбільш чисельної національної групи могли здобути лише у трьох приватних закладах такого типу [15, с. 186—189]. Про вищі студії рідною мовою не йшлося взагалі.

Підсумовуючи, зазначимо, що погляди вітчизняних авторів можна звести до єдиної засадничої концепції, яка полягає в розгляді освітнього питання в контексті полонізаційних державних практик. Основний акцент зроблено на утраквістичні школи, які в оцінках українських істориків стали вагомим чинником маргіналізації українського шкільництва. Візії польських дослідників концентруються навколо оцінки освітньої політики урядів II Речіпосполитої як назагал позитивного явища, що сприяло підвищенню рівня грамотності серед місцевого населення. Водночас історики сусідньої держави не заперечують полонізаційну складову в освітньому питанні Волинського воєводства.

Економічне життя

Першим у польській історіографії загальний огляд господарського життя Волинського воєводства здійснив В. Менджецький ще наприкінці 1980-х рр. Автор зазначав, що основними економічними одиницями в регіоні були невеликі селянські господарства, а також дрібні ремісничі заклади. Господарська діяльність мала тісний зв'язок із національним виміром населення: православні українці займалися головно рільництвом, євреї — торгівлею, поляки ж домінували в найбільших і найсучасніших промислових підприємствах та у транспорті [21, с. 62—63].

Спробу комплексного аналізу економічного життя міжвоєнної Волині в польській історичній науці здійснено в монографії люблінського дослідника А. Чухрити, яка побачила світ уже по смерті автора та була впорядкована його колегою з Університету Марії Кюрі-Склодовської М. Шуміло. Фахівець висвітлює різні аспекти економічного життя міжвоєнної Волині: вплив Першої світової війни, економічну політику польської держави у краї та її трансформацію, детально аналізує окремі сфери, в тому числі сільське господарство, промисловість, торгівлю, ремесло, банківську справу тощо. А. Чухрита виділяє господарське життя за врядування Г. Юзевського та вплив чинника польсько-більшовицького кордону на економічне життя краю [22]. «Господарська політика центральної влади щодо Волинського воєводства була, з одного боку, певною візією економічного розвитку Польщі й місця в ній східних кресів і Волині. [...] З іншого боку, можемо зауважити спроби тісної інтеграції господарства Волинського воєводства з усіма землями II Речіпос-

политої», — зазначав автор [22, с. 48]. Я. Кенсік стверджує, що політику парцеляції, комасації та меліорації в аграрному секторі підтримував воєвода Г. Юзевський. Упродовж 1931—1935 рр. більшість землі, виокремленої внаслідок політики парцеляції, отримали православні селяни (73,5 %), що дозволило в майбутньому опонентам адміністратора звинуватити його у «знищенні польського стану посідання на східних кресах» [19, с. 130—131].

Вітчизняні дослідники економічним життям міжвоєнної Волині почали активно цікавитися з другої половини 1990-х рр., сконцентрувавшись здебільшого на розвитку сільського господарства та національної кооперації, критикуючи воєводу Г. Юзевського за переслідування з кінця 1920-х рр. діяльності українських господарських об'єднань [2, с. 168—169]. Автори акцентують увагу на тому, що внаслідок тривалого перебування під російською імперською владою Волинський край на початку входження до складу II Речіпосполитої характеризувало примітивне сільське господарство, а також відсутність промисловості [9, с. 98]. У контексті дослідження сільського господарства українські історики цікавляться питаннями осадництва, комасації, парцеляції, меліорації. Так, О. Дем'янюк констатує негативний вплив осадництва на землеволодіння українських селян. На його думку, наслідком такої політики стало загострення соціальних конфліктів, що знайшло свій вияв у підпалах господарств осадників у 1922—1923 рр. [18, с. 12]. Водночас історик помилково покладає відповідальність на місцевих українських селян за напад більшовицького диверсійного загону Закордоту на містечко Мізоч у липні 1921 р. [18, с. 12]. Схожі погляди на проблему осадництва має Г. Панишко, яка досліджувала також господарювання у великих маєтках Волинського воєводства [23—24].

Інша візія політики осадництва простежується в публікаціях Я. Шабали. Розглядаючи його як один із напрямів аграрної політики на Волині, дослідник застерігає від надмірної демонізації цього явища, зазначаючи, що чисельність осадників та обсяги їхніх господарств навряд чи могли стати засобом полонізації українських земель [25, с. 48]. Водночас він стверджує, що прибулі військові й цивільні колоністи опинились у непростій ситуації через опір місцевого українського населення та відсутність належної підтримки з боку місцевої влади [25, с. 47].

Польські історики В. Менджецький і Я. Кенсік теж уважають, що загальна чисельність колоністів (військових, цивільних) не була достатньою для зміни національної структури краю, але все ж в умовах земельного голоду така політика загострила стосунки з місцевим українським населенням [1, с. 200]. Подібні міркування висловлював польський фахівець А. Айненкель, стверджуючи, що господарства осадників становили менше 3 % усіх земельних угідь регіону, а тому не могли створювати економічних проблем. Натомість явище осадництва стало гострою політичною та моральною проблемою: «Українська сторона знала, і це є слушним, що осадництво — одна з форм полонізації краю» [26, с. 230—231]. Водночас, згідно з даними іншого польського історика Г. Грицюка, 15—20 % господарств колоністів, попри матеріальну підтримку держави, ледве функціонували або «навіть були покинуті своїми власниками» [27, с. 145].

Політику комасації земель на Волині в контексті реформування аграрного сектору Польщі вивчали, зокрема, Я. Шабала та Л. Галуха [28—30]. Простежується думка про те, що така практика мала на меті вдосконалити систему землекористування й, попри певні труднощі в реалізації, характеризувалася в регіоні поступальним і планомірним характером. Водночас подібна система землеустрою не була впроваджена повною мірою [30, с. 53—54].

Я. Шабала також аналізує зміни у структурі селянських господарств Волині [31], діяльність сільськогосподарських товариств, звертає особливу увагу на функціонування Волинської сільськогосподарської палати [32]. Підсумовуючи свої багаторічні студії над аграрними перетвореннями на теренах міжвоєнної Волині Я. Шабала резюмує, що аграрна реформа у цілому сприяла піднесенню сільськогосподарського виробництва. Вона могла б бути ефективнішою, «однак її стримували брак інвестицій, вузькість внутрішнього ринку, несприятлива економічна кон'юнктура в період світової економічної кризи, низка прорахунків у фінансово-кредитній і ціновій політиці щодо сільського господарства» [33, с. 335].

До аграрної політики польського уряду в контексті міжвоєнної Волині звертався і А. Свинчук, який відзначав становлення аграрного сектору в регіоні в умовах ринкових відносин, кількісні та якісні зміни у структурі господарств, ліквідацію архаїчних форм землекористування, розширення посівних площ шляхом меліорації, розвиток кооперативного руху на селі, пожвавлення галузей промисловості, пов'язаних із переробкою сільськогосподарської продукції, а також торговельних відносин. До вад автор відносить прорахунки у фінансово-кредитній, податковій, ціновій сферах, що призвело до збідніння дрібних селянських господарств; політику осадництва; невирішеність проблеми земельного дефіциту [34].

Аналізуючи розвиток торгівлі та ремесла у Волинському воєводства, В. Литвинюк зазначає, що більшість виробленої в регіоні продукції експортувалася у центральні райони Польщі, а також за межі держави. Водночас у край надходили вироби легкої, хімічної, машинобудівної галузей [35, с. 56]. Про невисокі темпи промислового виробництва свідчить те, що ремісничі майстерні Волині впродовж року давали прибутку стільки, скільки вся промисловість [36, с. 79]. Важливою подією в господарському житті воєводства стало проведення у вересні 1928 р. у Луцьку Волинської промислово-сільськогосподарської виставки, участь в якій брали як місцеві виробники, так і представники інших регіонів держави [37].

Отже господарське життя, за невеликими винятками, перебуває переважно на узбіччі інтересу українських і польських дослідників історії Волинського воєводства. Найчастіше згадуваною та дискусійною залишається проблема військового й цивільного осадництва. Водночас у вітчизняній історіографії спостерігаємо тенденцію відходу від різко негативної оцінки економічної політики польських урядів до більш поміркованої, опертої на здобутки та прорахунки в реформуванні аграрного сектору.

Загострення суспільно-політичної ситуації напередодні Другої світової

Національну політику польських урядів на Волині наприкінці 1930-х рр. українські історики позначають як таку, що координувалася військовиками та була сповнена примусу й насильства. На зорі 1990-х рр. в одному з найбільш знаних польських наукових журналів «Dzieje Najnowsze» неодноразово згаданий Я. Кенсік опублікував два документи періоду 1937—1939 рр., пов'язані з посиленням впливу військового командування на національну політику в державі. В передмові автор зазначив: «Реалізація програми зміцнення польськості на сході підвищувала й так високу температуру національних антагонізмів. [...] Аналізуючи проблему польсько-українських убивств у період останньої світової війни, з нашого поля зору не повинні зникати події, які відбувалися на східних землях напередодні німецької окупації» [38, с. 180—181].

В. Комар, який у 1998 р. захистив кандидатську дисертацію, присвячену українському питанню в національній політиці Польщі 1935—1939 рр. [39], зазначає, що «у другій половині 30-х рр. витончена й далекоглядна політика виховання лояльних громадян держави була змінена примітивною політикою насильницької асиміляції» [40, с. 65]. Схожої думки дотримується й М. Кучерепа, звертаючи увагу на загострення політичної ситуації та польсько-українських відносин на Волині у той час [41, с. 47—48].

Загалом вітчизняні дослідники критикують національну політику воєводи А. Гауке-Новака, що була викладена в його «Програмі державної політики Польщі на Волині» (затверджена в лютому 1939 р.), зокрема її полонізаційні прояви, ревіндикацію, тиск на українське шкільництво [15, с. 154; 16, с. 77—78; 41, с. 31; 42].

Звертаючись до питання «ревіндикаційної акції», яка почалася ще за врядування Г. Юзевського, українські історики обстоюють тезу, що вона проявилася у згортанні політики українізації православної церкви на Волині у другій половині 1930-х рр., у примусовому наверненні православного населення на римо-католицизм, у накладенні певних державних обмежень щодо використання української мови в літургії, у закритті православної духовної семінарії у Кременці тощо [18, с. 10; 43]. «Православна церква в Польщі опинилася серед релігій національних меншин, які втратили своє колишнє упривілейоване місце. Влада Речі Посполитої вважала православ'я "заборчим" реліктом і з неохотою ставилася до його вірних», — стверджує польський історик А. Миронович [44, с. 84].

Особливої гостроти ревіндикація набула у прикордонній смузі Волинського воєводства. В контексті цієї акції дослідники звертають увагу на події у с. Гриньки Кременецького повіту, де, як зазначає В. Оніщук, «копівці (вояки Корпусу охорони прикордоння, КОП — *О. Р.*), виношуючи плани окатоличення, звинуватили жителів села у хуліганстві і почали вдаватись до репресій. [...] Православне населення с. Гриньок змушене було шукати порятунку навіть у неприйнятному для них переході на католицизм. Так, 19 грудня 1937 р. 116 жителів села були висвячені на римо-католиків» [45, с. 120]. Згідно з даними В. Комара та Ю. Крамара, станом

на лютий 1938 р. йшлося про зміну віросповідання вже 400 особами [40, с. 63; 42, с. 130]. Невдовзі до села прибув волинський архієпископ Олексій (Громадський), і після його втручання у справу до сотні людей повернулися в лоно православної віри [45, с. 120]. Варто додати, що ревіндикація торкнулася не лише православних українців, а й так званої «заґродової шляхти» [42, с. 129].

У вітчизняній історіографії можемо віднайти згадки про те, що КОП із метою залучення більшої кількості православних до римо-католицизму вдавався до морального та матеріального шантажу: наприклад, звільнення з роботи в разі відмови. Водночас наслідком зміни конфесійної належності могло бути підвищення заробітної платні або пенсії, додатковий наділ землі під час парцеляції, грошова допомога, послаблення податкових зобов'язань тощо [42, с. 129]. Окремі аспекти реалізації державної політики ревіндикації, зокрема в пенітенціарній системі Волині, порушує й автор цієї статті [46; 47, с. 71—72]. Варто зазначити, що загострення міжнаціональних відносин у краї відбувалося на тлі загального погіршення польсько-українських відносин, зокрема й на Галичині, а саме кризи політики «нормалізації».

Проблематика примусового навернення до католицизму присутня й у працях польських дослідників. Так, Ґ. Мотика, звертаючись до загострення польсько-українських відносин у 1938 р., зазначає, що «підрозділи Корпусу охорони прикордоння, вдаючись до різного тиску, "навернули" в католицтво на Волині кілька тисяч послідовників східного християнства. Дистанціювання воєводи Юзевського від цих місіонерських "успіхів" стало причиною його переведення до Лодзі. Після від'їзду Юзевського "польські націоналісти — читаємо у праці американського історика Тімоті Снайдера — втілили в 1938—1939 роках частину своєї програми, достатню, щоб переконати тих українців, які досі вагалися, що чужинська окупація неодмінно буде кращою, ніж польське правління"» [48, с. 20].

Окремі фрагменти ревіндикаційної акції у краї в 1939 р. у світлі звітної документації Волинського воєводського управління висвітлює польський історик Я. Дурка. Він, зокрема, стверджує, що під час святкування православними Водохреща у Кременці 19 січня 1939 р. грав оркестр уланів. Зі студії цього автора також дізнаємося, що у звіті за лютий того ж року йшлося про антиревіндикаційну позицію колишньої сенаторки О. Левчанівської. Натомість уже наступного місяця воєводські власті констатували труднощі щодо популяризації постаті Ю. Пілсудського у церквах. Як правило, православне та греко-католицьке духовенство відмовлялося відправляти богослужіння до дня його іменин, натомість охоче служило панахиду за Т. Шевченком. Наприклад, після однієї такої відправи та академії у с. Лаврів Луцького повіту місцевий священник після декламації поезії Кобзаря вигукнув «Слава Україні!», що активно підтримали присутні [49, с. 372, 375, 377].

Вітчизняні автори висвітлюють також критичну реакцію Г. Юзевського на політику військовиків щодо ревіндикації Волині в кінці 1930-х рр. [42, с. 131]. Ю. Крамар констатує, що після відставки у квітні 1938 р. його серйозно турбував вплив армії на міжнаціональні та міжконфесійні відносини: «[...] політика зміцнення польської присутності на Волині [...] у недалекому майбутньому може обернутися непередбачуваними для держави наслідками. Терор щодо православного

населення, тенденція до повної полонізації українського шкільництва [...] невдовзі призведуть до "вкрай небажаних і небезпечних" для поляків змін в укладі політичних відносин [...]. Драматичний розвиток польсько-українських відносин на Волині в роки Другої світової війни, на жаль, підтвердив правильність багатьох передбачень урядовця» [50, с. 64].

Українські та польські дослідники порушували також питання діяльності на посаді воєводи А. Гауке-Новака. Зокрема у студіях І. Політа, М. Кучерепи та Я. Дурки проаналізовано його «Програму державної політики Польщі на Волині», яка була представлена у Варшаві та Луцьку на початку 1939 р. Так, І. Політ зазначає, що новий адміністратор прагнув інтегрувати край із рештою Польщі. Його політика перегукувалася з тодішньою політикою військових кіл (зокрема Е. Ридза-Сміґлого). Передусім ішлося про економічні, організаційні та культурні трансформації [51, с. 702—703, 711]. І. Політ стверджує, що у програмі нового воєводи насамперед мовилося про активізацію польського населення, а не про співпрацю поляків з українцями та іншими національними меншинами; про повернення на ключові позиції поляків; про загальмування українізації православної церкви з її подальшою повільною полонізацією; про продовження ревіндикації; про уникання етноніма «українець» та поширення терміна «русин». Водночас, на думку цього польського історика, впродовж 1938—1939 рр. відбувалися лише підготовчі роботи до реалізації нової програми, впровадження якої перервала Друга світова [51, с. 704—705, 711].

У контексті загострення польсько-українських відносин напередодні війни варто згадати й діяльність на Волині в той час загальнодержавної провладної політичної організації Табір національної єдності. Польський дослідник цієї проблеми П. Ціхорацький зазначає, що це було утворення «для поляків», яке активно ширило антиукраїнську пропаганду та постулати деукраїнізації публічної сфери, в тому числі освіти й місцевого самоврядування; виступало за підтримку поляків у конкуренції з українцями, зокрема в аграрній сфері; прихильно ставилося до політики ревіндикації. Власне, конфлікт із цією політичною силою вплинув на відкликання з Волині воєводи Г. Юзевського у квітні 1938 р. [52, с. 160—178]. Питання функціонування Табору національної єдності в регіоні 1939 р. торкається також Я. Дурка. Він зазначає, що розбудова цієї політичної структури була в інтересах польського уряду, адже її мета полягала в «об'єднані польського населення навколо національних гасел, постаті маршала Едварда Ридза-Сміґлого та католицької церкви» [49, с. 257].

У студіях українських і польських авторів події кінця 1930-х рр. подаються як період надзвичайного загострення польсько-українських відносин. Головний акцент зроблено як на ревіндикаційну акцію, так і на політику «зміцнення польськості на сході» загалом. Водночас вітчизняні історики розглядають ці події в контексті причин і передумов міжетнічного польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. Оцінки польських авторів більш обережні.

* * *

Звертаючись до питання українського шкільництва, вітчизняні історики характеризують обмеження в його функціонуванні з боку польської влади, традиційно звертаються до закону 1924 р., констатуючи, що саме цим документом було легалізовано ліквідацію українського шкільництва у краї. Практика показала, що врядування прихильника польсько-українського порозуміння Г. Юзевського не покращило ситуацію з українськими школами. Водночас у польській історіографії простежується думка, що освітня політика згаданого воєводи все ж уможливлювала українцям вивчення власної мови як окремої дисципліни. Польські колеги визнають, що в той час українські школи становили менше 0,5 % (!) від загальної кількості таких навчальних закладів у Волинському воєводстві. Варто нагадати, що українці в досліджуваний період складали понад 68 % населення краю.

В українській та польській історіографіях присутні окремі студії щодо господарського життя регіону між двома світовими війнами. Вітчизняні дослідники основу увагу концентрували на аграрних перетвореннях, звертаючись до політики осадництва, комасації, парцеляції, меліорації тощо. Найбільш контраверсійними видаються оцінки цивільного й військового осадництва. Все ж фахівці обох країн згодні в тому, що означена полонізаційна політика суттєво загострила польсько-українські взаємини в умовах земельного голоду. Вважаємо, що питання господарського життя Волинського воєводства вимагає подальшого вивчення.

Менш досліджені в історіографії також сюжети, пов'язані з політикою останнього передвоєнного воєводи А. Гауке-Новака. Історики звертають увагу на її полонізаційні та ревіндикаційні прояви (які загалом варто трактувати як антиукраїнські). Водночас більш глибокого вивчення потребує постать самого цього адміністратора, яка, на противагу численним працям щодо Г. Юзевського, менш відома. Студіювання потребує й функціонування польського адміністративного апарату в той час, діяльність на Волині новоствореного провладного Табору національної єдності, реакція на нову політичну дійсність із боку ОУН і КПЗУ.

* * * * * * * * *

Завершуючи цикл статей щодо вибраних аспектів минулого міжвоєнної Волині в дослідженнях польських та українських істориків упродовж 1990—2020-х рр., опублікованих в «Українському історичному журналі» 2025 р., зазначимо, що оцінки спадщини Волинського воєводства II Речіпосполитої та польсько-українських відносин між двома світовими війнами різні. Часто вони діаметрально протилежні. Водночас низка важливих питань (виокремлених у цій та в попередніх статтях) залишаються досі нез'ясованими.

Вітчизняні дослідники в перші роки після проголошення незалежності України здебільшого акцентували увагу на негативних сторонах перебування краю у складі Польщі, вказуючи на дискримінаційну національну політику Варшави як на основне джерело загострення польсько-українських відносин. Натомість в останні роки бачимо й інші підходи. У сучасній краєзнавчій літературі, зокрема,

можемо віднайти інформацію про певні позитиви. Так, О. Котис звертає особливу увагу на розвиток транспорту, житлового будівництва, театру, кіно, спортивного життя. Загалом уже сама назва його книжки 2020 р., де є слова «міжвоєнний розквіт Волині», засвідчує таку оцінку автора. Краєзнавець зазначає, що свідомо уникає аспектів конфліктності, «складних і багатостраждальних тем», а також уважає, що «за ширмою "напруги" ми недооцінюємо життєствердного стержня тієї доби» [53, с. 4—6]. Оцінки міжвоєнної спадщини Волинського воєводства польськими істориками значно ліберальніші, проте закордонні колеги теж не надто ідеалізують цей період і вказують на суттєві прорахунки в національній політиці урядів II Речіпосполитої.

Цілком очевидно, що польсько-українські відносини на теренах міжвоєнної Волині були неоднозначними. Це засвідчують ґрунтовні праці вчених обох країн, зокрема П. Ґолдина, Р. Давидюк, Я. Дурки, О. Зайцева, В. Комара, Я. Кенсіка, Ю. Крамара, М. Кучерепи, Г. Малеончук, В. Менджецького, Я. Межви, П. Ціхорацького, М. Шуміла та багатьох інших. Тому, підсумовуючи огляд історіографії, варто звернутися до компаративного підходу. О. Зайцев, зокрема, влучно зазначив: «Порівнюючи політичне становище українського населення у складі СРСР і Польщі в міжвоєнну добу, мусимо визнати, що "польські" українці мали принаймні одну суттєву перевагу над "радянськими": вони жили в державі, яка еволюціонувала від парламентарної демократії до авторитаризму, та все ж не стала тоталітарною. У ній вони користувалися реальним правом обирати і бути обраним та могли легально боротися за свої права, зокрема й у парламенті. Щоправда, ця боротьба рідко приносила практичні плоди й не запобігала фактичній дискримінації українців, але навіть сама лише можливість легально протестувати, захищаючи свою людську й національну гідність, вигідно відрізняла українців Польщі від радянських громадян» [54, с. 284]. Схожі думки, з якими ми цілком солідаризуємося, віднаходимо й в одній із праць історика та політика В. В'ятровича, котрий зазначає, що міжвоєнна Польща (порівняно з СРСР) уможливлювала українцям (хоч і в незначній мірі) політичну, громадську та національно-культурну активність [55, с. 41].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Razyhrayev, O. Suchasna istoriohrafiia polsko-ukrainskykh vzaiemyn u Volynskomu voievodstvi II Rechipospolytoi: pravovyi status ta natsionalna polityka. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2025. 2 (581): 191-208 [in Ukrainian].
[Разиграєв О. Сучасна історіографія польсько-українських взаємин у Волинському воєводстві II Речіпосполитої: правовий статус та національна політика. *Український історичний журнал.* 2025. № 2 (581). С. 191—208].
2. Razyhrayev, O. Suchasna istoriohrafiia polsko-ukrainskykh vzaiemyn u Volynskomu voievodstvi II Rechipospolytoi: suspilno-politychne zhyttia. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2025. 4 (583): 165-181 [in Ukrainian].
[Разиграєв О. Сучасна історіографія польсько-українських взаємин у Волинському воєводстві II Речіпосполитої: суспільно-політичне життя. *Український історичний журнал*. 2025. № 4 (583). С. 165—181].

3. Gołdyn, P. Fragment dziejów Publicznej Dokształcającej Szkoły Zawodowej w Łucku w świetle zachowanej korespondencji. *Rozprawy z Dziejów Oświaty.* 2016. LIII: 45-59 [in Polish].
4. Gołdyn, P. Józef Smetana — Czech and Polish working Teacher on Volhynia in the Twenty-Year Interwar Period. *Czech-Polish historical and pedagogical journal.* 2017. 9. 1: 28-35 [in Polish].
5. Gołdyn, P. Zagadnienia wychowawcze i szkolne na łamach „Miesięcznika Diecezjalnego Łuckiego" (1926—1939). Krótkie rozważania wokół problematyki źródeł do dziejów oświaty w II Rzeczypospolitej. *Seminare*. 2018. 39. 1: 91-103 [in Polish].
6. Gołdyn, P. Nauczanie religii katolickiej w polskich szkołach na Wołyniu w dwudziestoleciu międzywojennym w świetle wytycznych kurii diecezjalnej w Łucku. *Етнічні спільноти та конфесії на Волині: історія та сучасність*. Ред. Ю. Крамар. Луцьк, 2019. 340-349 [in Polish].
7. Gołdyn, P. Ochronki i przedszkola jako element działalności opiekuńczej Polskiej Macierzy Szkolnej na Wołyniu w okresie II RP. *Studia Peadagogica Ignatiana.* 2021. 24. 2: 49-62 [in Polish].
8. Gołdyn, P. Wołyń jako miejsce szczególne w biografiach nauczycieli dwudziestolecia międzywojennego. Zarys problemu. *Biografistyka Pedagogiczna.* 2022. 7. 2: 309-328 [in Polish].
9. Kucherepa, M. Etnodemohrafichni zminy u Volynskomu voievodstvi 1921—1939 rr. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Seriia: Istoriia.* 2000. 3: 97-106 [in Ukrainian].
[Кучерепа М. Етнодемографічні зміни у Волинському воєводстві 1921—1939 рр. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія: Історія*. Вип. 3. Луцьк, 2000. С. 97—106].
10. Razyhrayev, O. Po obydva boky frontu: Hromadski orhanizatsii na Volyni v roky Velykoi viiny: 1914—1918. Lutsk, 2018 [in Ukrainian].
[Разиграєв О. По обидва боки фронту: Громадські організації на Волині в роки Великої війни: 1914—1918. Луцьк, 2018. 242 с.].
11. Gołdyn, P. Administracja szkolna na Wołyniu w dwudziestoleciu międzywojennym. *Волинь у європейському геополітичному та культурному просторі: вибрані питання.* Одеса, 2021. С. 228—244 [in Polish].
12. Martyniuk, Ya. Osvitnia diialnist i sotsialna opika yak formy roboty samouprav na Volyni u mizhvoiennyi period (1921—1939 rr.). *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Seriia: Istoriia*. 2000. 3: 83-86 [in Ukrainian].
[Мартинюк Я. Освітня діяльність і соціальна опіка як форми роботи самоуправ на Волині у міжвоєнний період (1921—1939 рр.). *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія: Історія.* Вип. 3. Луцьк, 2000. С. 83—86].
13. Maleonchuk, H. Mizhvoiennyi Lutsk: suspilno-politychnyi, sotsialno-ekonomichnyi, kulturnyi rozvytok (1919—1939). Lutsk, 2022 [in Ukrainian].
[Малеончук Г. Міжвоєнний Луцьк: суспільно-політичний, соціально-економічний, культурний розвиток (1919—1939). Луцьк, 2022. 216 с.].
14. Kramar, Yu. Ukrainske pochatkove shkilnytstvo na Volyni u 1921—1926 rr. *Naukovyi visnyk VDU. Seriia: Istoriia.* 1997. 3: 43-46 [in Ukrainian].
[Крамар Ю. Українське початкове шкільництво на Волині у 1921—1926 рр. *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія.* Вип. 3. Луцьк, 1997. С. 43—46].
15. Kramar, Yu. Zakhidna Volyn 1921—1939 rr.: natsionalno-kulturne ta relihiine zhyttia. Lutsk, 2015 [in Ukrainian].
[Крамар Ю. Західна Волинь 1921—1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя. Луцьк, 2015. 404 с.].

16. Panasiuk, V. Rezhym dvomovnosti u shkilnytstvi na Volyni u 1920—1930-kh rr. *Naukovyi visnyk VDU. Seriia: Istoriia*. 2000. 1: 69-79 [in Ukrainian].
[Панасюк В. Режим двомовності у шкільництві на Волині у 1920—1930-х рр. *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія.* Вип. 1. Луцьк, 2000. С. 69—79].
17. Kucherepa, M. Natsionalna polityka Polshchi shchodo ukraintsiv naperedodni Druhoi svitovoi viiny. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Seriia: Istoriia.* 2001. 11: 27-34 [in Ukrainian].
[Кучерепа М. Національна політика Польщі щодо українців напередодні Другої світової війни. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія: Історія*. Вип. 11. Луцьк, 2001. С. 27—34].
18. Demianiuk, O. Volynske voievodstvo (1921—1939 rr.) u skladi Druhoi Rechi Pospolytoi. *Pedahohichnyi poshuk.* 2023. 3: 10-16 [in Ukrainian].
[Дем'янюк О. Волинське воєводство (1921—1939 рр.) у складі Другої Речі Посполитої. *Педагогічний пошук.* Вип. 3. Луцьк, 2023. С. 10—16].
19. Kęsik, J. Województwo wołyńskie 1921—1939 w świetle liczb i faktów. *Przegląd Wschodni.* 1997. IV. 1(13): 99-137 [in Polish].
20. Kramar, Yu. Likvidatsiia tovarystva «Prosvita» na zakhidnovolynskykh zemliakh (1928—1932 rr.): prychyny ta naslidky. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky*. 2016. 3(328): 58-63 [in Ukrainian].
[Крамар Ю. Ліквідація товариства «Просвіта» на західноволинських землях (1928—1932 рр.): причини та наслідки. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Вип. 3(328). Луцьк, 2016. С. 58—63].
21. Mędrzecki, W. Województwo wołyńskie (1921—1939): Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988. 202 s. [in Polish].
22. Czuchryta, A. Gospodarka województwa wołyńskiego 1921—1939. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2016. 268 s. [in Polish].
23. Panyshko, H. Osadnytstvo yak zasib provedennia zemelnoi reformy na Volyni uriadom Druhoi Rechi Pospolytoi. *Naukovyi visnyk VDU. Seriia: Istoriia*. 1997. 3: 48-50 [in Ukrainian].
[Панишко Г. Осадництво як засіб проведення земельної реформи на Волині урядом Другої Речі Посполитої. *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія.* Вип. 2. Луцьк, 1997. С. 48—50].
24. Panyshko, H. Novi ekonomichni umovy hospodariuvannia u pomishchytskykh maietkakh Volynskoho voievodstva u 20—30-kh rr. XX st. *Naukovyi visnyk VDU. Seriia: Istoriia.* 1998. 1: 56-60 [in Ukrainian].
[Панишко Г. Нові економічні умови господарювання у поміщицьких маєтках Волинського воєводства у 20—30-х рр. XX ст. *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія*. Вип. 1. Луцьк, 1998. С. 56—60].
25. Shabala, Ya., Franchuk, Ye. Polske osadnytstvo na Volyni u 20—30-kh rr. XX st. *Naukovyi visnyk VDU. Seriia: Istoriia*. 1997. 2: 44-48 [in Ukrainian].
[Шабала Я., Франчук Є. Польське осадництво на Волині у 20—30-х рр. XX ст. *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія.* Вип. 2. Луцьк, 1997. С. 44—48].
26. Ukraina — Polshcha: vazhki pytannia: Materialy III Mizhnarodnoho naukovoho seminaru «Ukrainsko-polski vidnosyny v roky Druhoi svitovoi viiny». Lutsk, 20—22 travnia 1998 r. 3. Warszawa, 1998. 267 s. [in Ukrainian].
[Україна — Польща: важкі питання: Матеріали III Міжнародного наукового семінару «Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни». Луцьк, 20—22 травня 1998 р. Т. 3. Варшава, 1998. 267 с.].

27. Hryciuk, G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931—1948. Toruń: Adam Marszałek, 2005. 424 s. [in Polish].
28. Halukha, V. Z istorii ahrarnykh reform na Volyni: komasatsiia zemelnykh uhid u 20—30-kh rr. XX st. *Naukovyi visnyk VDU. Seriia: Istoriia*. 2001. 5: 144-148 [in Ukrainian].
[Галуха В. З історії аграрних реформ на Волині: комасація земельних угідь у 20—30-х рр. XX ст. *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія*. Вип. 5. Луцьк, 2001. С. 144—148].
29. Halukha, V. Osoblyvosti komasatsii u poliskykh povitakh Volynskoho voievodstva. *Naukovyi visnyk VDU. Seriia: Istoriia.* 2001. 11: 65-70 [in Ukrainian].
[Галуха В. Особливості комасації у поліських повітах Волинського воєводства. *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія.* Вип. 11. Луцьк, 2001. С. 65—70].
30. Shabala, Ya. Reorhanizatsiia zemelnoho ustroiu u Volynskomu voievodstvi v 1921—1939 rr.: Komasatsiia. *Naukovyi visnyk VDU. Seriia: Istoriia*. 1997. 3: 50-54 [in Ukrainian].
[Шабала Я. Реорганізація земельного устрою у Волинському воєводстві в 1921—1939 рр.: Комасація. *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія*. Вип. 3. Луцьк, 1997. С. 50—54].
31. Shabala, Ya. Zminy u strukturi selianskykh hospodarstv Volynskoho voievodstva u 1921—1939 rr. *Naukovyi visnyk VDU. Seriia: Istoriia*. 2001. 10: 119-123 [in Ukrainian].
[Шабала Я. Зміни у структурі селянських господарств Волинського воєводства у 1921—1939 рр. *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія*. Вип. 10. Луцьк, 2001. С. 119—123].
32. Shabala, Ya., Pashchuk, L. Diialnist silskohospodarskykh tovarystv u Volynskomu voievodstvi u 1921—1939 rr. *Naukovyi visnyk VDU. Seriia: Istoriia.* 1998. 1: 60-63 [in Ukrainian].
[Шабала Я., Пащук Л. Діяльність сільськогосподарських товариств у Волинському воєводстві у 1921—1939 рр. *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія*. Вип. 1. Луцьк, 1998. С. 60—63].
33. Shabala, Ya. Ahrarni reformy na Volyni u XX — na pochatku XXI st.: peredumovy, perebih, naslidky. Lutsk, 2012 [in Ukrainian].
[Шабала Я. Аграрні реформи на Волині у XX — на початку XXI ст.: передумови, перебіг, наслідки. Луцьк, 2012].
34. Svynchuk, A. Ahrarna polityka polskoho uriadu shchodo Volyni u 1920—1930-i rr. XX st. *Naukovyi visnyk VDU. Seriia: Istoriia*. 2000. 1: 100-105 [in Ukrainian].
[Свинчук А. Аграрна політика польського уряду щодо Волині у 1920—1930-і рр. XX ст. *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія.* Вип. 1. Луцьк, 2000. С. 100—105].
35. Lytvyniuk, V. Rozvytok zovnishnoi ta vnutrishnoi torhivli u Volynskomu voievodstvi (1921—1939 rr.). *Naukovyi visnyk VDU. Seriia: Istoriia.* 1998. 1: 54-56 [in Ukrainian].
[Литвинюк В. Розвиток зовнішньої та внутрішньої торгівлі у Волинському воєводстві (1921—1939 рр.). *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія.* Вип. 1. Луцьк, 1998. С. 54—56].
36. Lytvyniuk, V. Rozvytok remesla u Volynskomu voievodstvi u 1921—1939 rr. *Naukovyi visnyk VDU. Seriia: Istoriia*. 2000. 3: 79-82 [in Ukrainian].
[Литвинюк В. Розвиток ремесла у Волинському воєводстві у 1921—1939 рр. *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія*. Вип. 3. Луцьк, 2000. С. 79—82].
37. Durka, J. Wystawa wołyńska 1928 roku — organizacja i znaczenie. *Między mitem a rzeczywistością: Kresy Wschodnie w XIX i XX w*. Red. A. Dawid, J. Lusek. Bytom; Opole: Muzeum Górnośląskie i Uniwersytet Opolski, 2017. 337-351 [in Polish].
38. Kęsik, J. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich na kresach wschodnich w latach 1937—1939. *Dzieje Najnowsze.* 1992. 1-2: 180-194 [in Polish].
39. Komar, V. Ukrainske pytannia v natsionalnii politytsi Polshchi (1935—1939 rr.) (Extended abstract of Candidate's thesis). Chernivtsi, 1998 [in Ukrainian].
[Комар В. Українське питання в національній політиці Польщі (1935—1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 1998. 16 с.].

40. Komar, V. Rol polskoho viiska v natsionalnii polityts na Volyni u druhii polovyni 30-kh rr. XX st. *U poshukakh pravdy: Zb. materialiv mizhnar. nauk. konf. «Ukrainsko-polskyi konflikt na Volyni v roky Druhoi svitovoi viiny: henezys, kharakter, perebih i naslidky», Lutsk, 20—23 trav. 2003 r.* V.K. Baran, M.M. Kucherepa, M.V. Moklytsia (Eds.). Lutsk: VDU, 2003 [in Ukrainian].
[Комар В. Роль польського війська в національній політиці на Волині у другій половині 30-х рр. XX ст. *У пошуках правди: зб. матеріалів міжнар. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки», Луцьк, 20—23 трав. 2003 р.* Упоряд.: В.К. Баран, М.М. Кучерепа, М.В. Моклиця. Луцьк: ВДУ, 2003. С. 57—66].
41. Kucherepa, M. Do henezy konfliktu: ukrainsko-polski vidnosyny na Volyni naperedodni Druhoi svitovoi viiny. *U poshukakh pravdy: Zb. materialiv mizhnar. nauk. konf. «Ukrainsko-polskyi konflikt na Volyni v roky Druhoi svitovoi viiny: henezys, kharakter, perebih i naslidky», Lutsk, 20—23 trav. 2003 r.* V.K. Baran, M.M. Kucherepa, M.V. Moklytsia (Eds.). Lutsk: VDU, 2003 [in Ukrainian].
[Кучерепа М. До генези конфлікту: українсько-польські відносини на Волині напередодні Другої світової війни. *У пошуках правди: зб. матеріалів міжнар. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки», Луцьк, 20—23 трав. 2003 р.* Упоряд.: В.К. Баран, М.М. Кучерепа, М.В. Моклиця. Луцьк: ВДУ, 2003. С. 36—49].
42. Kramar, Yu. Aktsiia okatolychennia ukraintsiv Volyni 1938 r.: prychyny, khid ta naslidky. *Naukovyi visnyk VDU. Seriia: Istoriia.* 2001. 5: 127-131 [in Ukrainian].
[Крамар Ю. Акція окатоличення українців Волині 1938 р.: причини, хід та наслідки. *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія.* Вип. 5. Луцьк, 2001. С. 127—131].
43. Svynchuk, A. Tserkovno-relihiina polityka polskoho uriadu shchodo Volyni u 30-kh rr. XX st. *Naukovyi visnyk VDU. Seriia: Istoriia.* 1999. 5: 83-86 [in Ukrainian].
[Свинчук А. Церковно-релігійна політика польського уряду щодо Волині у 30-х рр. XX ст. *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія.* Вип. 5. Луцьк, 1999. С. 83—86].
44. Mironowicz, A. Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX w. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2005. 390 s. [in Polish].
45. Onishchuk, V. Pravoslavna tserkva na Volyni u druhii polovyni 30-kh rr. XX st. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Seriia: Istoriia*. 2000. 1: 117-122 [in Ukrainian].
[Оніщук В. Православна церква на Волині у другій половині 30-х рр. XX ст. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія: Історія.* Вип. 1. Луцьк, 2000. С. 117—122].
46. Razyhrayev, O. Svit za gratamy: Penitentsiarna systema na Volyni ta v Halychyni u 1918—1939 rr. Drohobych, 2023 [in Ukrainian].
[Разиграєв О. Світ за ґратами: Пенітенціарна система на Волині та в Галичині у 1918—1939 рр. Дрогобич, 2023. 688 с.].
47. Razyhrayev, O. Życie religijne w łuckim więzieniu w latach 1919—1939. *Państwo-religia: Instytucje państwowe i obywatele wobec religii w Europie Środkowo-Wschodniej w XX w.* Pod red. J. Durki. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2014. 1: 61-74 [in Polish].
48. Motyka, G. Vid volynskoi rizanyny do operatsii „Visla": polsko-ukrainskyi konflikt 1943—1947 rr. [avtoryz. per. z pol. A. Pavlyshyna]. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Мотика Г. Від волинської різанини до операції „Вісла": польсько-український конфлікт 1943—1947 рр. [авториз. пер. з пол. А. Павлишина]. Київ, 2013. 360 с.].

49. Durka, J. Problematyka wyznaniowa w sprawozdaniach miesięcznych Urzędu Wojewódzkiego w Łucku w 1939 r. *Етнічні спільноти та конфесії на Волині: історія та сучасність*. Ред. Ю. Крамар. Луцьк, 2019. 367-383 [in Polish].
50. Kramar, Yu. Polityka "volynskoho rehionalizmu": evoliutsiia problemy (1921—1939 rr.). *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrainky. Seriia: Istorychni nauky*. 2013. 21(269): 60-66 [in Ukrainian].
[Крамар Ю. Політика «волинського регіоналізму»: еволюція проблеми (1921—1939 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Вип. 21(269). Луцьк, 2013. С. 60—66].
51. Polit, I. Program wołyński wojewody Aleksandra Hauke-Nowaka 1938—1939. *Przegląd Wschodni*. 1999. V. 4(20): 701-712 [in Polish].
52. Cichoracki, P. Obóz Zjednoczenia Narodowego na Wołyniu wobec problematyki ukraińskiej (1937—1939). *Волинь у європейському геополітичному та культурному просторі: вибрані питання*. Одеса, 2021. 160-178 [in Polish].
53. Kotys, O. Na Skhodi Yevropy: mizhvoiennyi rozkvit Volyni. Lutsk, 2020 [in Ukrainian].
[Котис О. На Сході Європи: міжвоєнний розквіт Волині. Луцьк, 2020. 231 с.].
54. Zaitsev, O. Ukraintsi v Seimi ta Senati Polshchi. Lviv: Vyd-vo UKU, 2022 [in Ukrainian].
[Зайцев О. Українці в Сеймі та Сенаті Польщі. Львів: Вид-во УКУ, 2022. 326 с.].
55. Viatrovych, V. Druha polsko-ukrainska viina 1942—1947. Kyiv: VD «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2011 [in Ukrainian].
[В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942—1947. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. 287 с.].

Надійшла / Received 06.10.2025

Oleh RAZYHRAYEV
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of World History,
Lesya Ukrainka Volyn National University (Lutsk, Ukraine)
razygraev@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-0480-6936

MODERN HISTORIOGRAPHY OF POLISH-UKRAINIAN RELATIONS IN THE VOLYN VOIVODESHIP OF THE SECOND POLISH REPUBLIC: EDUCATIONAL AND ECONOMIC LIFE, ESCALATION OF THE SOCIAL AND POLITICAL SITUATION AT THE END OF THE 1930s

The purpose is to analyse the presentation of educational and economic issues in contemporary historiography, as well as the escalation of the socio-political situation in the Volyn Voivodeship of the Second Polish Republic on the eve of World War II, in the context of Polish-Ukrainian relations. **The research methodology** is based on the use of general scientific and specifically historical research methods, including problem-chronological, synchronous, diachronic, comparative-historical, and others. The methods inherent in historiographical research, namely historiographical analysis and typology of scientific trends, are also involved. **The scientific novelty** lies in the fact that the author has tried to summarise the coverage of educational and economic issues, as well as the escalation of the socio-political situation in interwar Volyn, in selected works by Ukrainian and Polish historians of the modern era. **Conclusions.** Focusing on Ukrainian schools, local historians point out how the Polish authorities put limits on their functioning. Practice has shown that the administration of H. Józewski, a supporter of Polish-

Ukrainian cooperation, worsened the situation with Ukrainian schools. At the same time, Polish historiography suggests that the educational policy of the aforementioned voivode still allowed Ukrainians to study their own language as a separate discipline. Ukrainian and Polish historiography contains comprehensive scientific studies on the economic life of the region between the two world wars. Domestic scholars focused their attention on agrarian reforms, referring to the settlement policies , land consolidation, parcelling, land reclamation, etc. The most controversial assessments seem to be those of civil and military settlement. Nevertheless, scholars from both countries agree that this policy of polonisation significantly escalated Polish-Ukrainian relations in the context of land hunger. Less researched in historiography are topics related to the policies of the last pre-war voivode, A. Hauke-Nowak. More attention should be paid to the Polish administrative apparatus at that time, the activities of the newly created pro-government Camp of National Unity in Volyn, as well as the reaction of the Organisation of Ukrainian Nationalists and Communist Party of Western Ukraine to the new political reality. We note that assessments of the legacy of the Volyn Voivodeship and Polish-Ukrainian relations between the two world wars vary. They are often diametrically opposed. At the same time, a number of issues remain unresolved to this day.

Keywords*: Western Volyn, Volyn Voivodeship, Poland, Ukraine, education, economy, escalation of the socio-political situation, H. Józewski, A. Hauke-Nowak.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.185
УДК 327:[316.455:930(477:474.5)“713”“19”

Леся КОЦУР
кандидатка історичних наук, доцентка кафедри політології,
Університет Григорія Сковороди в Переяславі (Переяслав, Україна)
dombrovska_ne@ukr.net
https://orcid.org/0000-0001-8996-1606

УКРАЇНСЬКО-ЛИТОВСЬКА СПІВПРАЦЯ В ГАЛУЗІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ: ПОДОЛАННЯ РАДЯНСЬКОЇ СПАДЩИНИ

Мета полягає в розкритті особливостей українсько-литовського співробітництва у сфері історичної науки після відновлення державами незалежності в 1990-х рр. і до сьогодення; характеристиці здобутків і викликів, з якими зіткнулись українські й литовські історики. **Методологія** спирається на широкий спектр загальнонаукових і спеціальних історичних методів, а саме хронологічний метод, компаративний аналіз, історіографічний та проблемно-типологічний методи. **Основні результати дослідження** показують, що українсько-литовська співпраця в галузі історичної науки представлена насамперед досвідом міжнародних науково-практичних конференцій та міжнародних конгресів дослідників історії, захистом дисертаційних праць у площині українсько-литовського минулого, двосторонніми науковими проєктами та ініціативами, українсько-литовськими історичними студіями в Литві. Ґрунтовний аналіз цих векторів співробітництва спрямований на виявлення історичних зв’язків між Україною й Литвою, перспективних напрямів для наукової співпраці в майбутньому, наприклад налагодження кооперація на полі історичної освіти та академічної студентської мобільності, реалізації двосторонніх науково-історичних проєктів.

***Ключові слова**: Україна, Литва, трансформації, історична наука, співпраця, державотворення, радянська спадщина.*

Цитування: Коцур Л. Українсько-литовська співпраця в галузі історичної науки: подолання радянської спадщини. *Український історичний журнал*. 2025. № 6 (585). С. 185—195. https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.185

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Міждержавне співробітництво між Україною та Литовською Республікою розпочалося після підписання низки двосторонніх нормативно-правових документів і врегулювання питання щодо співробітництва в галузі освіти й науки [1]. Тоді ж було зроблено перші кроки щодо українсько-литовської науково-історичної комунікації.

На початку 1992 р. очільниця Асоціації україністів Литви та засновниця Литовсько-українського фонду ім. Т. Шевченка Н. Непорожня [2] запропонувала провести у Вільнюсі литовсько-українську міждисциплінарну конференцію під назвою «Литва — Україна: історія, політологія, культурологія». І вже 28—30 вересня 1993 р. такий захід відбувся. Його учасниками стали українські й литовські дослідники, україністи з Білорусі, Польщі, Чехії, Канади, які обговорили широке коло історичних і суспільно-політичних питань, що відображали діалог між двома державами після тривалого періоду окупації. На конференції також було висвітлено специфіку діяльності національно-демократичних рухів кінця 1980 — початку 1990-х рр., які зіграли визначальну роль у відновленні незалежності обох держав. За результатами наукового зібрання було видано збірник матеріалів [3], який став однією з перших спроб поглянути на національну історію обох держав без радянських ідеологічних маркерів, а також віднайти історичні й культурні взаємозв'язки між українцями та литовцями, викреслені в період СРСР.

Тривалий час ця конференція була чи не єдиним масштабним прикладом українсько-литовської комунікації у сфері історичної науки. Проте на тлі зміни поколінь істориків [4] на початку 2000-х рр. намітилися нові можливості для співпраці. У грудні 2000 р. дослідники з обох країн заснували науково-громадську організацію, що об'єднала фахівців (у тому числі викладачів, студентів), зацікавлених у вивченні історичних зв'язків між Литвою й Україною — Асоціацію литовських та українських істориків. Очолила її литовка А. Василяускене, а метою було визначено дослідження історичних і культурних взаємин між литовцями й українцями (з поглибленим вивченням історії ордену св. Василія Великого та його діяльності в Литві й Україні) [5]. 30 червня 2008 р. інституція приєдналася до Міжнародної асоціації україністів. У 2001—2011 рр. Асоціація литовських та українських істориків провела 10 конференцій на тему «Чин св. Василія Великого» й видала серію наукових праць [6].

Аналіз матеріалів цих конференцій свідчить, що провідною ідеєю досліджень був пошук «перехресних» зв'язків [7], які стосувалися діяльності ченців-василіян Литви й України (бібліотеки на Галичині, відновлення чину св. Василія Великого в Київській митрополії 1617 р., просвітницька діяльність василіян тощо). Одночасно конференції мали на меті «підсвітити» контакти української греко-католицької й литовської католицької церков, а також сприяти популяризації єдиного чернечого чину, заснованого в Литві.

Ці пошуки тривали під час українсько-литовських перших двох міжнародних науково-практичних конференцій «Українці в Балтії», які відбулися 2004 та 2005 рр. у Ризі [8]. На цих наукових заходах висвітлювались історичні, політичні, освітні, культурні аспекти життя української діаспори в Балтії, а також було показано процес її взаємодії з місцевим населенням і взагалі перспективи розвитку українських громад.

У 2007 р. стартував ще один масштабний українсько-литовський науковий діалог, який спирався на загальноєвропейський історичний вимір. Інститут історії України НАН України та Кам'янець-Подільський державний університет 27 вересня 2007 р. започаткували Міжнародну наукову конференцію «Україна і Велике князівство Литовське в XIV—XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі». Захід став майданчиком для наукового спілкування, охопивши широке коло спільних для України й Литви в період XIV—XVIII ст. політичних, економічних, міжнаціональних, соціокультурних питань. Конференція засвідчила, наскільки глибоко наша країна була залучена в європейський життєвий і культурний простори.

Продовженням цього наукового діалогу став спеціалізований альманах «Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського», започаткований у 2009 р. Інститутом історії України НАН України — єдиний фаховий литуаністичний збірник в нашій країні. Серед його засновників багато знаних дослідників з України та Литви: М. Котляр, А. Гурбик, Д. Ващук, О. Дзярнович, Л. Степонавічене, О. Малов, В. Степанков, М. Перрі, В. Газін, М. Петров, А. Блануца, Л. Жеребцова, В. Берковський, О. Дячок, Н. Юсова, М. Волощук, Б. Черкас, Р. Петраускас та ін. [9]. Тематика публікацій переважно стосується литовського виміру в українській ранньомодерній історії та українського — в литовській, політики в права періоду Великого князівства Литовського, соціально-економічних відносин, військових справ, відносин між українською та литовською шляхтою тощо [10]. Важливо те, що наукова дискусія підтверджує традиційність контактів українців з іншими народами й нівелює російський імперський ідеологічний конструкт про українців і росіян як нібито «один народ».

Суспільно-політичні події 2013—2014 рр. в Україні сприяли тіснішому співробітництву Литовської наукової ради й Міністерства освіти і науки України. У 2016—2017 рр. було профінансовано українсько-литовський проєкт «Православні та унійні спільноти у Великому князівстві Литовському: історія, культура, пам'ять», який підготувала команда істориків Українського католицького та Вільнюського університетів під керівництвом І. Скочиляса [11]. 24 листопада 2017 р. в останньому було презентовано ключові сюжети дослідження: «Від лабіринтів пам'яті до концепції проєкту», «Вільнюс посеред традицій східного і західного християнства», «Свято-Троїцький храм і монастир у Вільнюсі». А наприкінці 2018 р. світ побачила колективна монографія литовських й українських дослідників, присвячена монастиреві та храму Пресвятої Трійці в литовській столиці [12].

Л. Герус і Т. Куцир, які вивчали українсько-литовські міждисциплінарні науково-дослідницькі проєкти, фінансовані Литовською науковою радою та Міністерством освіти і науки України, зазначають, що до 2020 р. це був ледь не єдиний профінансований та успішно реалізований історичний проєкт [13]. Таку ситуацію спричиняють перенавантаженість вузькопрофільних фахівців проєктами і слабка комунікація між литовськими й українськими істориками, зокрема перші більше тяжіють до співпраці із західними та північноєвропейськими колегами, натомість другі ще донедавна тяжіли здебільшого до російської історіографії.

З'являлися й інші ініціативи. Так, 2020 р. при навчально-науковому центрі філології КНУ ім. Т. Шевченка було створено центр балтистики, який очолив І. Корольов. Міжнародна науково-практична конференція «Україна — Литва: історичні, мовно-культурні та туристські паралелі», організована цим центром спільно з Університетом Вітовта Великого (Каунас) і низкою українських наукових установ, відбулася 19 листопада 2021 р. в Києві. За підсумками наукової дискусії було видано збірник матеріалів, які охоплювали період від доби Київської Русі до сьогодення [14—15]. II Міжнародна науково-практична конференція проходила 21—22 серпня 2023 р. в литовському місті Анікщяй. В її рамках працювали секції: «Українці в Литві, литовці в Україні», «Велике князівство Литовське: спадщина та уроки. Промоція й інновації в туризмі: литовський та український досвід», «Мовно-культурні й літературні паралелі дискурсивного простору України та Литви». Одним із результатів заходу стала пропозиція розробити інтерактивну карту та мобільний застосунок «Місця пам'яті на мапі Великого князівства Литовського» [16]. Наступні за чергою заходи відбулися 5—6 серпня 2024 і 21—22 липня 2025 рр. у Вільнюсі.

Ключовими сюжетами цих конференцій виступають мовно-культурні й туристичні паралелі, історична ж тематика представлена переважно дослідженнями спадщини Великого князівства Литовського, характеристикою сучасного соціально-історичного простору України й Литви, а також проблематикою політики пам'яті в обох державах [17]. Загалом мета цих заходів — виявити перехресні зв'язки в мовній і туристичній сферах.

Повномасштабне вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р., яке супроводжувалося запереченнями з боку Москви історичності української нації та державності, дещо змінило ситуацію. Як зауважив, зокрема, О. Удод, у Росії історію України оголосили «псевдоісторичним абсурдом, зараженим ідеологічним вірусом» [18]. Це призвело до того, що історична політика РФ стала чинником мілітаризації та мобілізації російського суспільства. У цьому контексті набув значення новий підхід до вивчення історії, пов'язаний із концептом відсталості («інакшості», «відмінності») [19]. Він важливий з огляду на розвіяння історичного міфу про «неісторичність» української нації та «неповноцінність» національної історії.

Російські маніпуляції з минулим привернули увагу директора Інституту історії Литви А. Нікжентайтіса, який у 2022 р. запропонував провести міжнародний історичний конгрес задля обговорення назрілих питань, пов'язаних із місцем та роллю України в європейській і глобальній історії. Перший такий захід під назвою «Переосмислюючи Україну та Європу: нові виклики для істориків» відбувся 15—17 вересня 2023 р. у Вільнюському університеті. В ньому взяли участь понад 100 дослідників, переважно з України. Головною метою було спростування ідеологічних тез Кремля та обговорення нового наративу історії України й усього регіону Центрально-Східної Європи задля «вписування» українського минулого в європейський контекст [20—22].

Конгрес став майданчиком для налагодження наукового діалогу між Інститутом історії Литви та Університетом Григорія Сковороди в Переяславі. 21 серпня 2024 р. делегація з Литви на чолі з А. Нікжентайтісом відвідала круглий стіл у Пе-

реяславі «Партнерство Литви та України в контексті європейської інтеграції», де йшлося про формування нового образу нашої країни в Європі та світі, подолання радянських підходів в історичних дослідженнях, спростування російськоімперських наративів про нібито «неісторичність» української державності тощо.

Продовженням співробітництва стала ще одна зустріч, яка проходила з 3 по 16 вересня 2024 р. у польській столиці. Конгрес «Історична співдружність чотирьох народів: спадок ідеї та перспективи» зібрав у Варшавському університеті понад 100 дослідників історії з Польщі, Литви, України, Білорусі, які дискутували про актуальні виклики, що стоять перед історичною наукою та освітою у XXI ст. [23]. Також під час заходу чимало уваги було приділено тому, як представити історію, політику, культуру і спільну спадщину Польщі, Литви, України, Білорусі в наративі історії Центральної та Східної Європи, при цьому дійшовши порозуміння щодо суперечливих сюжетів.

Реалізацією однієї з ініціатив конгресів стала літня школа «Діалог молоді України та Литви», яка відбулася 18—22 серпня 2025 р. у Вільнюсі, Кернаве, Тракаї та Медінінкаї. Проєкт було реалізовано Університетом Григорія Сковороди в Переяславі, Інститутом історії Литви й Вільнюським університетом за підтримки Міністерства молоді та спорту України в рамках конкурсу проєктів молодіжних обмінів України та Литви 2025 р. Учасники прослухали лекції дослідників з обох країн, зокрема А. Нікжентайтіса, Д. Баранаса, Н. Білоус, Б. Черкаса, С. Сарцявічюса, О. Однороженка. Теми охоплювали історію політичної системи й військової справи Великого князівства Литовського, а також культурну спадщину. Учасники літньої школи працювали з рукописними джерелами, під час виїзних занять знайомилися з археологічними пам'ятками, досліджували міську історію [24].

16 травня 2025 р. у Вінницькому державному педагогічному університеті ім. М. Коцюбинського відбувся круглий стіл на тему «Українсько-балтійські відносини: минуле та сьогодення», який охопив питання історіографії, суспільно-політичних трансформацій у країнах Балтії в пострадянський період, економічні, політичні, соціокультурні й етнокультурні аспекти, а також українсько-балтійські відносини в контексті російсько-української війни.

Окрім згаданих ініціатив перспективними видаються інші напрями українсько-литовської комунікації у сфері історичної науки. Так, заслуговують на увагу студії Д. Аракелян (присвячені інтеграції країн Балтії в ЄС та НАТО) [25], О. Лукачук (складові елементи образу Литви й литовців в українській громадсько-політичній думці до 2009 р., чинники та способи її формування) [26], О. Русиної, І. Сварника, Л. Войтовича, Д. Ващука, А. Блануци, Б. Черкаса [27], А. Бумблаускаса [28], В. Садаускаса [29] та ін. Сучасний період історії України й Литви представлений поодинокими розвідками на євроінтеграційну тематику, як-от дослідження І. Дацківа (культурно-гуманітарні, нормативно-правові аспекти співпраці України та Литви у сфері освіти й науки) [30], О. Миронюк (активність української громади в Литві до 2022 р.) [31] тощо.

У межах затвердженої 2021 р. в Університеті Григорія Сковороди в Переяславі теми дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня доктора історич-

них наук «Суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації в Україні та Литві в умовах євроінтеграційних процесів кінця XX — початку XXI ст.» працює Л. Коцур. Дослідження має на меті розкрити сюжети державного будівництва в Литві й Україні після відновлення ними незалежності та на шляху до євроінтеграції, порівняти взаємозв'язки, досягнення і прорахунки обох держав у нормативно-правовій, зовнішньополітичній, безпековій, гуманітарній, культурній, соціально-економічній, церковно-релігійній сферах. У 2023 р. у тому ж університеті затверджено тему докторської дисертації Ю. Войтенка — «Державотворчі процеси в Україні і країнах Балтії в пострадянський період (1991—2004 рр.)», яка спрямована на вивчення «перехресної історії» й компаративістики, особливо у частині становлення та функціонування політичних інститутів у країнах Балтії та в Україні.

Окремої згадки варті українсько-литовські історичні студії в Литві. Тут дослідження зазначеного сегменту історії обертається переважно навколо періоду Великого князівства Литовського. Модерному й постмодерному етапам історії присвячені праці В. Садаускаса [29], В. Фріц [32], а порівняльному аналізу діяльності Народного руху України та литовського Саюдіса — колективна монографія М. Поровського, В. Чепайтіса, П. Вайтекунаса [33].

Водночас сьогодення свідчить, що ключове завдання українсько-литовської співпраці в галузі історії полягає у представленні нового метанаративу про Украну й Литву як впливових гравців на глобальній історичній арені та вивільнення від радянських методологічних впливів, ідеологічних кліше. Тож перспективи співробітництва можливі й у цій площині.

Маємо зауважити, що Литва набагато далі відійшла від радянських практик в історичній політиці, ніж Україна. В перші роки після відновлення незалежності в Литві провели масштабну люстрацію колишніх компартійців, запровадили наскрізну політику декомунізації, розгорнули широку дискусію щодо статусу колишніх політв'язнів тощо. На інституційному рівні цей сегмент реалізації державної політики було покладено на Литовський інститут історії та Центр дослідження геноциду й опору народу Литви [34]. Системній і послідовній державній політиці балтійської держави значно сприяло й те, що під час радянської окупації національна пам'ять литовців зазнала меншого спотворення, ніж українська.

В українців, які майже 70 років перебували в радянській окупації та пережили геноцид, національна пам'ять була наскрізно замінена радянсько-російським історичним фальсифікатом. Навіть після проголошення незалежності України 1991 р. національна пам'ять ще довго залишалася радянізованою, а дискусії про попередні періоди історії велися переважно на рівні академічних установ, насамперед в Інституті історії України. Такий академічний підхід до відновлення історичної пам'яті наштовхувався на тотальне засилля в публічному просторі символів комунізму, на застарілу систему історичної освіти. Частково звільнитися від впливу ідеології вдалося лише після початку російсько-української війни у 2014 р., коли було відновлено роботу Українського інституту національної пам'яті (створений 2006 р.) [35—36]. Сьогодні це передусім орган центральної виконавчої влади, а не суто науково-дослідна установа. Тому, на думку О. Удода, закладу варто було б

переглянути статус саме у частині найменування, щоб не створювати прецедентів, пов'язаних із підміною понять.

Наявна комунікація між істориками України й Литви свідчить, що діалог треба посилювати з метою висвітлення перехресних загальноєвропейських рис обох народів, а також подолання російськоімперських і радянських історичних кліше та стереотипів у системі освіти. Тому надзвичайно важливо організовувати і проводити літні школи, налагоджувати академічну мобільність, здійснювати спільне керівництво науковими дослідженнями здобувачів, проводити регулярні зустрічі й заходи з питань українсько-литовського співробітництва, відкривати нові сторінки українських історичних студій у Литві.

Українсько-литовська співпраця у сфері історичної науки представлена міжнародними науково-практичними конференціями та їхнім напрацюваннями, дисертаційними дослідженнями, двосторонніми науковими проєктами й ініціативами, організацією і проведенням міжнародних форумів дослідників історії, українсько-литовськими історичними студіями в Литві. Ґрунтовний аналіз цих напрямів має на меті виявлення історичних зв'язків між Україною та Литвою, визначення перспективних векторів наукової кооперації, налагодження співробітництва у сфері історичної освіти, академічної мобільності, реалізації двосторонніх проєктів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Uhoda mizh Kabinetom Ministriv Ukrainy ta Uriadom Lytovskoi Respubliky pro ekonomichne, promyslove ta naukovo-tekhnichne spivrobitnytstvo: Zakon Ukrainy vid 04.06.2008 r. № 322-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440_061#Text [in Ukrainian].
   [Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Литовської Республіки про економічне, промислове та науково-технічне співробітництво: Закон України від 04.06.2008 р. № 322-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440_061#Text (дата звернення: 21.05.2025)].
2. Neporozhnia Nadiia Oleksandrivna. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy.* URL: https://esu.com.ua/article-73665 [in Ukrainian].
   [Непорожня Надія Олександрівна. *Енциклопедія сучасної України*. URL: https://esu.com.ua/article-73665 (дата звернення: 21.05.2025)].
3. Neporozhnia, N. (Comp.). Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii: "Lytva — Ukraina": istoriia, politolohiia, kulturolohiia", scho vidbulasia u Vilniusi 28—30 veresnia 1993 r. Vilnius, 1995 [in Ukrainian].
   [Матеріали міжнародної наукової конференції: «Литва — Україна»: історія, політологія, культурологія», що відбулася у Вільнюсі 28—30 вересня 1993 р. Упоряд. Н. Непорожня. Вільнюс, 1995. 279 с.].
4. Kalakura, Ya. Zmina pokolin istorykiv yak metodolohichnyi ta svitohliadnyi dialoh v ukrainskii istoriohrafii (kinets XIX — pershe dvadtsiatyrichchia XXI st.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2020. 4: 137-154 [in Ukrainian].
   [Калакура Я. Зміна поколінь істориків як методологічний та світоглядний діалог в українській історіографії (кінець XIX — перше двадцятиріччя XXI ст.). *Український історичний журнал*. 2020. № 4. С. 137—154].
5. Aldona Vasiliauskienė-Pajedaitė. *Visuotinę lietuvių enciklopediją*. 2025. URL: https://www.vle.lt/straipsnis/aldona-vasiliauskiene-pajedaite/ (дата звернення: 08.05.2025) [in Lithuanian].

6. Vasiliauskienie, A. Konferentsii, prysviacheni istorii ta kulturno-osvitnii diialnosti Chynu Sv. Vasyliia Velykoho (2001—2011 rr.): kompleksnyi ohliad. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia: Knyhoznavstvo, bibliotekoznavstvo ta informatsiini tekhnolohii*. 2017. 11-12: 225-256 [in Ukrainian].
[Васіляускєнє А. Конференції, присвячені історії та культурно-освітній діяльності Чину Св. Василія Великого (2001—2011 рр.): комплексний огляд. *Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. 2017. № 11-12. С. 225—256].
7. Kolesnyk, I. Globalna istoriia yak kvest dlia ukrainskykh istorykiv. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2021. 5: 143-164 [in Ukrainian].
[Колесник І. Ґлобальна історія як квест для українських істориків. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 143—164].
8. Halko, O. II Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia "Ukraintsi v Baltii". *Ukrainoznavstvo*. 2006. 304-306 [in Ukrainian].
[Галько О. II Міжнародна науково-практична конференція «Українці в Балтії». *Українознавство*. 2006. С. 304—306].
9. Ukraina Lithuanica: studii z istorii Velykoho kniazivstva Lytovskoho. 2013. 2 [in Ukrainian].
[Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. Вип. 2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 292 с.].
10. Ukraina Lithuanica: studii z istorii Velykoho kniazivstva Lytovskoho. 2009. 1 [in Ukrainian].
[Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. Вип. 1. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 224 с.].
11. Pro finansuvannia spilnykh ukrainsko-lytovskykh naukovo-doslidnykh proektiv u 2016 r.: Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 19.05.2016 r. № 531. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0531729-16#Text [in Ukrainian].
[Про фінансування спільних українсько-литовських науково-дослідних проектів у 2016 р.: Наказ Міністерства освіти і науки України від 19.05.2016 р. № 531. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0531729-16#Text (дата звернення: 17.05.2025)].
12. Bumblauskas, A., Kuliavichius, S. & Skochylias, I. (Eds.). Na perekhresti kultur: Monastyr i khram Presviatoi Triitsi u Vilniusi. Lviv, 2019 [in Ukrainian].
[На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі. За ред. А. Бумблаускаса, С. Кулявічюса, І. Скочиляса. 2-ге, виправл. й доп. вид. Львів: Український католицький університет, 2019. 912 с.].
13. Herus, L. & Kutsyr, T. Fakhovi studii ukrainsko-lytovskoho etnohrafichnoho tekstyliu (do 75-richchia Oleny Ivanivny Nykorak). *Narodoznavchi zoshyty*. 2023. 3(171): 731-741 [in Ukrainian].
[Герус Л., Куцир Т. Фахові студії українсько-литовського етнографічного текстилю (до 75-річчя Олени Іванівни Никорак). *Народознавчі зошити*. 2023. № 3(171). С. 731—741].
14. Ukraina — Lytva: istorychni, movno-kulturni ta turystski paraleli: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Kyiv, 19 lystopada 2021 r.). Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[Україна — Литва: історичні, мовно-культурні та туристські паралелі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 19 листопада 2021 р.). Київ, 2021. 204 с.].
15. Tsentr baltystyky. URL: https://philology.knu.ua/struktura-if/tsentry/tsentr-baltystyky/ [in Ukrainian].
[Центр балтистики. URL: https://philology.knu.ua/struktura-if/tsentry/tsentr-baltystyky/ (дата звернення: 21.05.2025)].
16. Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia "Ukraina — Lytva: istorychni, movno-kulturni ta turystski paraleli". URL: https://geo.knu.ua/без-категорії/mizhnarodna-naukovo-

praktychna-konferencziya-ukrayina-lytva-istorychni-movno-kulturni-ta-turystski-paraleli/ [in Ukrainian].
[Міжнародна науково-практична конференція «Україна — Литва: історичні, мовно-культурні та туристські паралелі». URL: https://geo.knu.ua/без-категорії/mizhnarodna-naukovo-praktychna-konferencziya-ukrayina-lytva-istorychni-movno-kulturni-ta-turystski-paraleli/ (дата звернення: 21.05.2025)].

17. Kotsur, L. Dekomunizatsiini stratehii Ukrainy i Lytvy pislia vidnovlennia nezalezhnosti u 1990-kh rr.: komparatyvnyi analiz. *Ukraina — Lytva: istorychni, movno-kulturni ta turystski paraleli: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Kyiv, 19 lystopada 2021 r.).* Kyiv, 2021. 116-121 [in Ukrainian].
[Коцур Л. Декомунізаційні стратегії України і Литви після відновлення незалежності у 1990-х рр.: компаративний аналіз. *Україна — Литва: історичні, мовно-культурні та туристські паралелі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 19 листопада 2021 р.).* Київ, 2021. С. 116—121].
18. Lysenko, O., Maievskyi, O. & Nakhmanovych, V. (Comps.). Panelna dyskusiia "Viina Rosii proty Ukrainy 2014—2022 rr.: istorychna retrospektyva i sproby naukovoi refleksii" (19—20 travnia 2022 r.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. 4: 4-54 [in Ukrainian].
[Панельна дискусія «Війна Росії проти України 2014—2022 рр.: історична ретроспектива і спроби наукової рефлексії» (19—20 травня 2022 р.). Укл.: О. Лисенко, О. Маєвський, В. Нахманович. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 4—54].
19. Kolesnyk, I. Fenomen vidstalosti z perspektyvy globalnoi istorii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2020. 5: 147-158 [in Ukrainian].
[Колесник І. Феномен відсталості з перспективи ґлобальної історії. *Український історичний журнал*. 2020. № 5. С. 147—158].
20. Honcharenko, N., Lysenko, O., Starchenko, N. & Shandra, V. Mizhnarodnyi konhres "Pereosmyslennia Ukrainy ta Yevropy: novi vyklyky dlia istorykiv" (notatky z forumu). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2024. 1: 226-231 [in Ukrainian].
[Гончаренко Н., Лисенко О., Старченко Н., Шандра В. Міжнародний конгрес «Переосмислення України та Європи: нові виклики для істориків» (нотатки з форуму). *Український історичний журнал*. 2024. № 1. С. 226—231].
21. Kotsur, L. Mizhnarodnyi konhres "Pereosmyslennia Ukrainy ta Yevropy: novi vyklyky dlia istorykiv": nepovnyi ohliad. *Ukraina moderna*. 05.10.2023. URL: https://uamoderna.com/notes/mizhnarodnyy-konhres-pereosmyslennia-ukrainy-ta-yevropy-novi-vyklyky-dlia-istorykiv-nepovnyy-ohliad/ [in Ukrainian].
[Коцур Л. Міжнародний конгрес «Переосмислення України та Європи: нові виклики для істориків»: неповний огляд. *Україна модерна*. 05.10.2023. URL: https://uamoderna.com/notes/mizhnarodnyy-konhres-pereosmyslennia-ukrainy-ta-yevropy-novi-vyklyky-dlia-istorykiv-nepovnyy-ohliad/ (дата звернення: 20.05.2025)].
22. Staliunas, D. The International congress "Rethinking Ukraine and Europe: New Challenges for Historians" (Vilnius on September 15—17, 2023). *Ukraina moderna*. 06.10.2023. URL: https://uamoderna.com/notes/the-international-congress-rethinking-ukraine-and-europe-new-challenges-for-historians-vilnius-on-september-15-17-2023/ (дата звернення: 20.05.2025).
23. Komanda UHSP na choli z rektorom Vitaliiem Kotsurom vziala uchast u rehionalnomu Konhresi doslidnykiv istorii PL-LT-UA-BY: "Istorychna spivdruzhnist chotyrokh narodiv: spadok idei ta perspektyvy". URL: https://uhsp.edu.ua/2024/09/23/komanda-ugsp-na-choli-z-rektorom-vitaliyem-koczurom-vzyala-uchast-u-regionalnomu-kongresi-doslidnykiv-istoriyi-pl-lt-ua-by-istorychna-spivdruzhnist-chotyroh-narodiv-spadok-ideyi-ta-perspektyvy/ [in Ukrainian].

[Команда УГСП на чолі з ректором Віталієм Коцуром взяла участь у регіональному Конгресі дослідників історії PL-LT-UA-BY: «Історична співдружність чотирьох народів: спадок ідеї та перспективи». URL: https://uhsp.edu.ua/2024/09/23/komanda-ugsp-na-choli-z-rektorom-vitaliyem-koczurom-vzyala-uchast-u-regionalnomu-kongresi-doslidnykiv-istoriyi-pl-lt-ua-by-istorychna-spivdruzhnist-chotyroh-narodiv-spadok-ideyi-ta-perspektyvy/ (дата звернення: 21.05.2025)].

24. Litnia shkola istorii dlia molodi. *Holos Ukrainy*. 29.08.2025. URL: https://www.golos.com.ua/news/5314 [in Ukrainian].
[Літня школа історії для молоді. *Голос України*. 29.08.2025. URL: https://www.golos.com.ua/news/5314 (дата звернення: 16.09.2025)].
25. Arakelian, D. Zovnishnia polityka krain Baltii v konteksti rozshyrennia YeS ta NATO (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Аракелян Д. Зовнішня політика країн Балтії в контексті розширення ЄС та НАТО: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2008. 20 с.].
26. Lukachuk, O.V. Lytva i lytovtsi v ukrainskii hromadsko-politychnii dumtsi (1989—2009 rr.) (Candidate's diss. of the historical sci). Lviv, 2012. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Lukachuk_Olena/Lytva_i_lytovtsi_v_ukrainskii_hromadsko-politychnii_dumtsi_19892009_rr.pdf [in Ukrainian].
[Лукачук О.В. Литва і литовці в українській громадсько-політичній думці (1989—2009 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2012. 231 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Lukachuk_Olena/Lytva_i_lytovtsi_v_ukrainskii_hromadsko-politychnii_dumtsi_19892009_rr.pdf (дата звернення: 16.05.2025)].
27. Ukraina: lytovska doba 1320—1569. O. Rusyna, I. Svarnyk, L. Voitovych... Kyiv, 2010 [in Ukrainian].
[Україна: литовська доба 1320—1569. О. Русина, І. Сварник, Л. Войтович та ін. Київ, 2010. 176 с.].
28. Bumblauskas, A. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija ir jos tradicija. Vilnius 2010. 338 p. [in Lithuanian].
29. Šadauskas, V. Lietuvos ir Ukrainos istoriniai ir kultūriniai ryšiai XIX—XX a. Kaunas, 2023. 60 p. [in Lithuanian].
30. Datskiv, I. Rozvytok kulturnoi dyplomatii mizh Ukrainoiu ta Lytovskoiu Respublikoiu (kinets XX — pochatok XXI st.). *Ukraina — Yevropa — Svit = Ukraine — Europe — World: mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats.* Ternopil: TNPU im. V. Hnatiuka, 2020. 24: 72-79 [in Ukrainian].
[Дацків І. Розвиток культурної дипломатії між Україною та Литовською Республікою (кінець XX — початок XXI ст.). *Україна — Європа — Світ = Ukraine — Europe — World: міжнародний збірник наукових праць*. Вип. 24. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2020. С. 72—79].
31. Myroniuk, O. Hromadska ta kulturotvorcha diialnist ukrainskoi diaspory v krainakh Baltii (kin. XX — poch. XXI st.) (Ph. D. diss.). Kyiv, 2023. 232 p. [in Ukrainian].
[Миронюк О. Громадська та культуротворча діяльність української діаспори в країнах Балтії (кін. XX — поч. XXI ст.): дис. ... д-ра філософії: 032 Історія та археологія. Київ, 2023. 232 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Myroniuk_Olena/Hromadska_ta_kulturotvorcha_diialnist_ukrainskoi_diaspory_v_krainakh_Baltii_kin_KhKh__poch_KhKhI_st.pdf? (дата звернення: 16.05.2025)].
32. Fritz, V. State-building: A Comparative Study of Ukraine, Lithuania, Belarus, and Russia. 2007. 398 p.
33. Porovskis, M., Čepaitis, V. & Vaitiekūnas, P. Už jūsų ir mūsų laisvę: apybraiža. Vertėjas į lietuvių kalbą V. Proscevičius. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2020. 154 p. [in Lithuanian].

34. Vlasenko, S. Derzhavna polityka natsionalnoi pamiati Lytovskoi Respubliky v pershe desiatylittia pislia vidnovlennia nezalezhnosti (1990—2000 rr.). *Publichne upravlinnia ta mytne administruvannia*. 2023. 2(37): 5-15 [in Ukrainian].
[Власенко С. Державна політика національної пам'яті Литовської Республіки в перше десятиліття після відновлення незалежності (1990—2000 рр.). *Публічне управління та митне адміністрування.* Вип. 2(37). Дніпро, 2023. С. 5—15].
35. Deiaki pytannia Ukrainskoho instytutu natsionalnoi pamiati: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 12.11.2014 r. № 684. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2014-%D0%BF#Text [in Ukrainian].
[Деякі питання Українського інституту національної пам'яті: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.11.2014 р. № 684. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2014-%D0%BF#Text (дата звернення: 25.05.2025)].
36. Pro zasady derzhavnoi polityky natsionalnoi pamiati Ukrainskoho narodu: Zakon Ukrainy vid 21.08.2025 r. № 4579-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20#Text [in Ukrainian].
[Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу: Закон України від 21.08.2025 р. № 4579-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20#Text (дата звернення: 16.09.2025)].

Надійшла / Received 24.09.2025

Lesia KOTSUR
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at the Department of Political Sciences,
Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav (Pereiaslav, Ukraine)
dombrovska_ne@ukr.net
https://orcid.org/0000-0001-8996-1606

UKRAINIAN-LITHUANIAN COOPERATION IN THE FIELD OF HISTORICAL SCIENCE: OVERCOMING THE SOVIET LEGACY

The aim is to reveal the specific features of Ukrainian-Lithuanian cooperation in the field of historical studies from the restoration of independence by both states in the 1990s to the present day, and to characterise the achievements and challenges faced by Ukrainian and Lithuanian historians in establishing effective cooperation. **The methodology** relies on a wide range of general scientific and specialised historical methods that make it possible to examine shared aspects of the historical past within the context of cross-referenced and transnational history. In particular, the study employs the chronological method, comparative analysis, as well as historiographical and problem-typological approaches. **The main findings** demonstrate that Ukrainian-Lithuanian cooperation in historical scholarship is represented primarily through international academic and practical conferences and the outcomes of their proceedings; the training of highly qualified specialists in Ukrainian-Lithuanian history through the defence of dissertations and other forms of scholarly work; the implementation of bilateral research projects and initiatives; the organisation and holding of international congresses for historians; and Ukrainian-Lithuanian historical studies conducted in Lithuania. A thorough analysis of these areas of cooperation is aimed primarily at identifying cross-historical links between Ukraine and Lithuania, as well as outlining promising directions for scholarly collaboration. Among these prospects are, in particular, the development of cooperation in the field of history education and academic student mobility, and the implementation of bilateral research projects in history.

Keywords: *Ukraine, Lithuania, changes, historical science, cooperation, state-building, Soviet legacy.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.196
УДК 327(470+571:477)“1991/...”:81’272:81’42

Антоніна БЕРЕЗОВЕНКО
кандидатка філологічних наук, доцентка,
доцентка кафедри української мови, літератури та культури,
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського» (Київ, Україна)
berezovenko@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-8681-072X

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ НАРАТИВ, МОВНА ПОЛІТИКА ТА РИТОРИКА В УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ: ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ДОСВІД

Мета — проаналізувати мовно-політичну динаміку й суспільно-політичний наратив, яким оформлювалися українсько-російські відносини після розпаду СРСР. **Методологія** спирається на поєднання аналітичних, компаративних і герменевтичних підходів, які в комплексі з контент- та дискурс-аналізом дозволяють дослідити динаміку оформлення українсько-російських відносин у мовно-політичній практиці й суспільно-політичному наративі в пострадянський період. Розглядається зворотний вплив риторичних / наративних стратегій на оформлення політичної дійсності. **Наукова новизна.** Через дослідження риторичних / наративних стратегій українських і російських текстів пострадянського періоду з’ясовано особливості віддзеркалення процесів державо- та націєтворення у суспільно-політичному наративі України й РФ; висвітлено становлення неоімперських змін у суспільно-політичному наративі Росії; описано вплив цих факторів на динаміку українсько-російських відносин після 1991 р. **Висновки.** Українсько-російські взаємини в пострадянський період визначалися зміною модусу «братерства» на модус «ворожості». Це було спричинено реставрацією неоімперських прагнень Москви, що призвело до її повернення в парадигму заперечення прав *іншого* згідно з узвичаєною практикою царської та радянської держав. У цій парадигмі створюється альтер-

Цитування: Березовенко А. Суспільно-політичний наратив, мовна політика та риторика в українсько-російських відносинах: пострадянський досвід. *Український історичний журнал*. 2025. № 6 (585). С. 196—218. https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.196

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

нативна реальній картина світу, де РФ відіграє роль гегемона, посідає місце «нації націй», що претендує на абсорбцію прав *іншого* не тільки у внутрішньополітичному контурі, але й поза ним. Керуючись своїми уявними правами виняткової суб'єктності, Росія заперечує права *іншого*-України не тільки в окремих аспектах її суверенітету, її історичну суб'єктність, але й навіть існування як такої.

***Ключові слова**: суспільно-політичний наратив, мовне питання, війна Росії проти України, національна ідентичність, неоімперіалізм.*

На початку звернімося до передісторії українсько-російських відносин у контексті мовного питання. Реструктуризація суспільно-політичного простору в XIX—XX ст. яскраво ілюструє, наскільки вагомим фактором для цих процесів виступає цілеспрямована мовна політика державних і наддержавних структур. Треба сказати, що це явище має чималу історіографію, починаючи з праць, які стосуються хронології виникнення сучасних української та російської мов, їх окремішності / спорідненості чи то «старшості». Ключовими, такими, які визначили науковий пошук у цьому напрямі, стали дослідження Ю. Шевельова з історичної фонології [1—2], в яких було чітко окреслено позицію української мови серед інших слов'янських. Попри включеність цих фундаментальних праць у західну науку, у нас вони ще очікують на активніше залучення в обіг, оскільки є релевантними для всієї слов'янської ойкумени, твердим ґрунтом для обстоювання позицій українських мови та ідентичності в інформаційній війні з РФ. Не менш важлива в контексті пропонованої розвідки соціолінгвістична студія Ю. Шевельова з історії української мови в першій половині XX ст. [3]. Вагомим внеском у розуміння українсько-російських мовних взаємин став виданий 2005 р. збірник документів і матеріалів, що яскраво ілюструє процеси російщення на українських землях [4]. Російсько-українська війна стала поштовхом для появи ґрунтовних досліджень, зокрема й мовних, виконаних на ширшому історичному тлі [5—6], де піддано аналізу інструментарій і наслідки агресії РФ проти України [7].

Для України, де державотворення традиційно позначалося лінгвоцентричністю, мовно-політичне облаштування мало (та на сьогодні зберігає) винятково важливе значення. За радянських часів мовне будівництво в республіці попри періоди формального сприяння (як-от коренізація 1920—1930-х рр. [8] або спроба повернення до неї в 1953 р. [9]) за своєю суттю було продовженням російської імперської мовної політики. Мета останньої полягала у забезпеченні панівної ролі російської з одночасним придушенням розвитку й повноцінного функціонування української мови. Наприклад, у 1977—1978 рр. у 4—10-х класах денних середніх шкіл УРСР учителів російської мови й літератури (45,7 тис.) було більше, ніж учителів української, молдавської, угорської, польської мов і літератур разом (43,5 тис.) [10].

Не дивно, що «парад суверенітетів» тоді ще радянських республік почався зі змін у мовному законодавстві. Україна не стала винятком, адже відповідний закон [1] слугував предтечею проголошення в липні 1990 р. Декларації про державний

[1] Про мови в Українській РСР: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 28.10.1989 р. № 8312-11. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11#Text

суверенітет України та розпаду СРСР в 1991 р. Вперше за кілька століть вектори національного й державного розвитку українського народу збігалися. Українська мова, згідно зі ст. 10 Конституції України, стала єдиною державною (без одночасної присутності російської як «мови міжнародного спілкування», як це було зазначено у законі 1989 р.).

Натомість для етнічних росіян питання здобуття суверенітету не вважалося нагальним [2]. Певна упривілейованість цієї частини громадян СРСР стала невіддільною складовою їхнього самоусвідомлення та самосприйняття (автоперцепції). Отже не тільки необхідність знання російської мови, але й прагнення знати її неросійськими мовцями сприймалося в російському суспільстві як аксіома [3].

У ранньому пострадянському дискурсі з мовно-політичних і національних питань можна виділити дві ключові особливості, озвучені президентом Б. Єльциним у посланні Федеральним зборам Російської Федерації в 1994 р.: з одного боку, декларувалася міцність позицій російської мови, наголошувалося, що росіянам («русским») «не загрожують асиміляція, забуття рідної мови, втрата національної самобутності», оскільки «в Росії росіяни становлять абсолютну більшість населення — 83 %» [11, с. 51]; з іншого ж — уже тоді йшлося про застосування щодо них «основних принципів демократичної національної політики» та про «національний паритет з іншими народами на території всіх суб'єктів Федерації, зокрема рівність у використанні рідної мови в офіційних відносинах, суспільному й культурному житті» [11, с. 52]. Вочевидь забезпечення рівних (паритетних) із росіянами мовних прав для представників інших національностей на території розселення власне росіян не передбачалося. По суті це означало заклик до збереження упривілейованого становища російської мови в усіх суб'єктах РФ. Водночас використання терміна «паритетність» із його безумовно позитивним конотативним забарвленням бачилося тодішнім керівництвом Росії як необхідний засіб дискурсивної адаптації потреб пострадянської держави до нових, здавалося б, демократично орієнтованих політичних реалій. І це в умовах чинного договору між УРСР і РСФСР (укладений 19 листопада 1990 р.) та декларування відданості його положенням, які проголошували (ст. 4 цього документа), готовність «сприяти вираженню, збереженню і розвиткові етнічної, культурної, *мовної* (тут і далі курсив наш — *А. Б.*) та релігійної самобутності національних

[2] Тому «Закон про мови народів Російської Федерації» (25 жовтня 1991 р.) не передував дезінтеграції СРСР, а був радше символом її завершення (див.: Закон о языках народов Российской Федерации. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_15524/).

[3] Нарікання на відсутність в етнічних росіян «свого», яке буцімто апропріюється «нацменами», було іманентною характеристикою їхнього самосприйняття, що навіть закріпилося в терміні «понаехавшие» на позначення приїжджих. Це визначення й до сьогодні актуальне та слугує вододілом між «справжніми» росіянами (напр., москвичами) та «несправжніми» (тими, хто приїхав з інших місць, які для них «свої», а для «справжніх» росіян — ні, що й формує відчуття заздрості до того, хто є власником чогось, чого в тебе самого немає). Докл. про використання Росією образу «ображеного» як зброї в інформаційній війні див.: [12].

меншостей, що населяють їхні території» [4]. У суспільно-політичному дискурсі йшлося про українську й російську національні меншини, які позірно симетрично мали отримувати захист від держав перебування [5].

Підкреслимо, що в той час ще малося на увазі забезпечення функціонування російської мови саме для росіян, але не для «російськомовних», виділення яких в окрему категорію розширило «підставову» базу для неоімперських зазіхань РФ до невизначених меж і згодом перетворилося на інструмент легалізації загарбницьких прагнень Москви через просування ідеї «захисту російськомовного населення», яка лягла в основу концепції «російського світу» («русского мира») [13].

Пострадянські діаспори

Дезінтеграція СРСР поставила на порядок денний питання організації мовного режиму діаспор, передусім російської, але також і національних діаспор колишніх союзних республік у РФ.

У 2001 р. Московський центр Карнеґі опублікував збірник «Мова та етнічний конфлікт», в якому було представлено зріз актуальних для російського суспільства поглядів у сфері національно-мовного будівництва, сформованих першою декадою пострадянського досвіду. Сама назва цього видання ілюструвала гостроту мовно-національних проблем. У цілому ж його зміст дозволяє говорити про зростання уваги до мовного чинника як значущого для процесів російського націє- та державотворення порівняно з першими пострадянськими роками. «Російська мова є абсолютною основою російської культури, фундаментом усієї російськості», — зазначав один з авторів А. Здравомислов. Він дійшов висновку, що «російська мова є основою всього іншого, що є “російським”», водночас наголошуючи на тому, що «кожна національна культура будується насамперед на мові, а національна ідентифікація включає знання мови як фундаментального чинника її існування як такої» [14, с. 44].

Позірно рівнозначна (паритетна) роль мовного фактора для формування, збереження й конструювання «російської» та «неросійських» ідентичностей ще не означала однаковості засобів, характеру й обсягів заходів, спрямованих на реалізацію цієї ролі. Одна справа — значення мовного чинника для розвитку «російської» ідентичності, процес формування якої не послаблювався перервами у творенні держави, а якраз навпаки впродовж століть визначався імперським, тобто інтенсивно

---

[4] Див.: Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_011#Text

[5] Примітно, що модус «дружності» як домінанта взаємин зберігався й упродовж майже п’яти років російської воєнної агресії проти України, допоки Москва офіційно не визначила дії України «недружніми» (див.: О применении специальных экономических мероприятий в связи с недружественными действиями Украины в отношении граждан и юридических лиц Российской Федерации. 22.10.2018. URL: http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201810220017).

Річні тиражі періодичних видань у 2005—2010 рр. [6]

Рік	Українською мовою	Російською мовою	Рік	Українською мовою	Російською мовою
2005	1 668 318,2	3 146 550,5	2008	1 141 877,2	2 647 385,1
2006	1 358 803,6	2 728 097,0	2009	935 746,3	2 260 890,4
2007	1 286 392,2	2 112 473,0	2010	1 014 914,7	2 004 117,1

доцентровим модусом державотворення Росії. Інша річ — мовний чинник у формуванні української ідентичності, позначеному нерівністю державотворчого процесу, дією факторів, націлених на звуження сфер функціонування української мови тощо.

Державна незалежність України спричинила зростання потреби у забезпеченні повноцінного функціонування української мови в усіх сферах комунікації, супроводжуваного створенням українськоцентричного суспільно-політичного наративу, який би цілком співвідносився з декларованим статусом України як суверенної держави. У сукупності ці фактори впливали б і на створення образу України як суб'єкта міжнародної діяльності, і на поглиблення процесів самоідентифікації нації у часи її інтенсивного формування.

Утім цього не сталося. Комунікативний простір України значною мірою залишався двомовним майже в усіх суспільних сферах, демонструючи толерантність до російської мови, виявом чого стало підписання Україною Європейської хартії регіональних або міноритарних мов (1996 р., ратифікація 2003 р.). При цьому РФ, яка підписала цей документ 2001 р., але не ратифікувала, не припиняла критикувати виконання його положень Україною. Тієї ж тональності наративи поширювали і проросійські структури в Україні [15].

Попри поширення російськими та проросійськими ЗМІ наративів про «наростання українізації в Україні», реальної активізації використання української мови в публічному просторі на початку 2000-х рр. не відбулося. Навіть «Помаранчева революція» 2004 р. не мала критичного впливу на зміцнення позицій української мови (див. табл. вище).

Після обрання президентом В. Януковича дані щодо періодики були включені до категорії «Випуск видавничої продукції (загальні дані)», тому показники змінилися на користь україномовних видань і тут не наводяться. Але наявні дані достатні для порівняння. В Росії станом на 2007 р. не існувало мережі українських друкованих засобів масової інформації [16, с. 101], попри те, що українська діаспора у цій країні за даними всеросійського перепису 2002 р. була найчисленнішою. Кількість тих, хто ідентифікував себе етнічним українцем, складала понад 2 млн 943 тис., а за неофіційною статистикою — перевищувала 10 млн осіб, що

[6] Складено за даними Книжкової палати України: URL: http://www.ukrbook.net/statistika/statistika_2005.htm; http://www.ukrbook.net/statistika/statistika_2006.htm; https://ukrbook.net/statistika/statistika_2007.htm; https://ukrbook.net/statistika/statistika_2008.htm; https://ukrbook.net/statistika/statistika_2009.htm; https://ukrbook.net/statistika/statistika_2010.htm

публічно декларувалося й російськими демографами [16, с. 102]. Отже очевидною була асиметричність мовної ситуації в Україні та РФ.

На заміну ще радянському закону «Про мови в Українській РСР» (1989 р.) було ухвалено закон «Про принципи державної мовної політики» (2012 р.), спрямований на посилення позицій російської мови в Україні. Це спричинило протестну кампанію та стало основою для трансформації мовного законодавства. Скасування цього закону у 2014 р. стало поштовхом до воєнної агресії Росії проти України під гаслами «захисту російськомовного населення». Своєю чергою ухвалення законів про освіту (2017 р.) [7] та про функціонування української мови як державної (2019 р.) [8] викликало занепокоєння суміжних з Україною країн, передусім РФ. Постає питання: чому, попри характерну для України мовну толерантність [9], окремий аспект внутрішньої політики, тобто мовне законодавство, може спричинятися до напруженості не тільки всередині держави, але й на міжнародному рівні?

Принцип симетрії

Із перспективи міжнародних відносин, відповідаючи на це питання, неможливо оминути принцип симетрії як наріжний для новітніх часів. На думку одного з теоретиків конструктивізму А. Вендта [17], тільки на ньому можна побудувати плідні зв'язки між народами. Цей принцип полягає в тому, що розвиток міжнародних відносин невідворотно йде в напрямі утворення «об'єднаної світової держави» як глобальної монополії на легітимне застосування організованого насилля й появи в результаті цього глобальної спільної колективної ідентичності. У межах цієї концепції автор висуває важливе для нашого дослідження твердження щодо продуктивної системи міжнародних відносин — «тільки симетричне, іншими словами взаємне визнання акторами один одного як рівних собі для створення на цій основі стійкої колективної ідентичності може забезпечити стабільність усієї системи» [17, с. 215]. Тобто можна говорити про дві країни й більше як про такі, що належать до єдиного «еґо» (колективної ідентичності), як частини належать до єдиного цілого.

У цьому контексті приєднання до Європейської хартії регіональних і міноритарних мов (Страсбурґ, 5 листопада 1992 р.) країн-учасниць слід розглядати саме з цієї позиції. Держави постають як суб'єкти міжнародної взаємодії, котрі свідомо визнають не тільки свої права, але й обов'язки в мовній сфері на національному та міжнародному рівнях. Тільки взаємність, тобто симетричність стосунків дає

---

[7] Про освіту: Закон України від 5.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text

[8] Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25.04.2019 р. № 2704-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text

[9] Про цю толерантність, зокрема, говорять результати анонімного анкетування, проведеного авторкою серед студентів 1-го курсу НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського» (загальна кількість респондентів 90 осіб віком 17—20 років). На питання: «Чи зазнавали ви дискримінації на мовному ґрунті?»; «Чи впливає мова вашого співрозмовника на ваше ставлення до нього?» — не було жодної позитивної відповіді.

учасникам підстави бути переконаними у правильності й бажаності для них тієї ситуації, яка конфігурується їхньою участю у цьому міжнародному договорі.

Сьогодні феномен «фейкових повідомлень» / «фейкової інформації», інструментарій для їх створення та застосування в інформаційних війнах є визнаною проблемою глобального масштабу. Якщо ж говорити про простір колишнього «соціалістичного табору», то це й поготів справедливо. Тим більше, коли йдеться про мовне питання чи мовні права, в контексті яких міфи, гасла, часткова чи відверта неправда стають ґрунтом для політичних дій. Це спричиняє політичну напруженість аж до розв'язання воєнних дій як у межах однієї, так і двох чи декількох держави.

Оскільки мовні преференції громадян можуть служити підставою для територіальних претензій однієї країни до іншої (тобто можуть мати політичне значення), то дискусія щодо лінгвістичних прав у будь-якій державі стосується не тільки міри її ліберальності, але також тісно пов'язана із забезпеченням цілісності міжнародно визнаних кордонів.

До початку російської агресії проти України у 2014 р. безпекова архітектура, встановлена після Другої світової війни, служила основою сучасної колективної безпеки в європейському і світовому масштабах. У 2014 р. саме мовний фактор був декларований Москвою як причина захоплення Кримського півострова, що відбувалося під гаслами нібито «захисту прав російськомовного населення».

Тут варто проаналізувати ще одну публікацію зі згадуваного вже збірника «Мова та етнічний конфлікт» — авторства Я. Стрельцової. Попри неоімперське забарвлення коментарів щодо «дискримінаційної політики держав нового зарубіжжя» чи щодо указу президента РФ про стратегічний курс на «відновлення позицій Росії як головного освітнього центру на території пострадянського простору» тощо, перед читачем розгортається наратив, який ще позначений пафосом ранньої єльцинського періоду, зокрема в тій частині російської політики, яка стосується російських діаспор у «ближньому зарубіжжі» та діаспор цього «ближнього зарубіжжя» у РФ [18, с. 91—92]. В основі його лежить концепція національно-культурної автономії, законодавчо оформлена 1996 р. для національних діаспор у РФ [10], яка проєктується й на конфігурацію становища російських діаспор у колишніх радянських республіках. Іншими словами, орієнтація на симетричний підхід, принаймні як на теоретичну засаду вибудовування міжнародних відносин, у цьому наративі очевидна. На той час майбутнє взаємин нещодавньої метрополії та національних «околиць» бачилось у спосіб, коли було зрозуміло, що на статус росіян («русских») там великий вплив справлятиме відповідна політика Москви щодо національних діаспор країн «ближнього зарубіжжя» у самій РФ. «Вимоги, які висуває Росія щодо захисту прав російськомовного населення у державах СНД і Балтії, повинні бути *сумірними* з тими правами, які вона надає етнічним групам — національним меншинам (українцям, казахам, киргизам, молдованам, латишам та ін.), у т. ч. і в місцях їх компактного проживання» [18, с. 95—96]. Перспективи «збереження етнічної ідентичності росіян»

[10] Федеральный закон от 17.06.1996 г. № 74-ФЗ «О национально-культурной автономии». URL: http://kremlin.ru/acts/bank/9578

авторка пов'язувала з консолідацією росіян зарубіжних спільнот і висуненням ними реальних вимог, які відповідатимуть їхньому поточному статусу. Гарантію їх реалізації вона вбачала у створенні росіянами національно-культурних автономій. Водночас, говорячи про мішані школи (наприклад, російсько-вірменські, російсько-грузинські тощо) в Росії та в колишніх національних республіках, Я. Стрельцова наголошувала, що «на відміну від країн СНД і Балтії, де у мішаних школах відбувається скорочення освіти російською мовою, в Росії через мінімальну потребу в подібних школах для росіян вони продовжують залишатися національними, а фінансування — державним» (тобто російської держави) [18, с. 96].

У цьому наративі можна виділити кілька важливих положень щодо розуміння підходів РФ у питаннях мови й організації життя діаспори, актуальних на кінець єльцинської епохи, які були узагальнені російським дослідницьким середовищем. Передусім очевидно, що права російської діаспори розглядалися (принаймні формально) як фахівцями, так і політиками еквівалентними правам інших діаспор пострадянського простору. Інше важливе положення полягає в розрізненні «російського» («русского») та «російськомовного населення», а також захисті інтересів обох груп. У 1994 р., судячи з президентського послання Федеральним зборам, така категорія як «російськомовне населення» ще не виокремлювалася, захист її прав не оголошувався предметом зусиль російської держави, а дискурс «боротьби за права російськомовного населення», в яких країнах воно не проживало б, не був частиною суспільно-історичного наративу РФ. Що стосується фінансування освітніх закладів, Я. Стрельцова чітко зазначає: школа, де навчання здійснюється тією чи іншою мовою, це питання не лише політичної волі, але й витрат державного бюджету. Втім стурбованість авторки стосується перевантаження винятково російського бюджету, але не бюджетів колишніх радянських республік.

Перший підхід, в якому декларується еквівалентність прав діаспор на пострадянському просторі, цілком відповідає теоретичному положенню щодо симетричності міжнародних відносин як основи для їх плідності на сучасному етапі розвитку людства. Щодо другого підходу, згідно з яким уже наприкінці 1990-х рр. розрізнялися групи «російськомовного» та російського (етнічно) населення, й обидві визначалися як такі, що мають підпадати під захист російської держави, то його внутрішня неузгодженість виявляється уже при побіжному аналізі. Якщо населення не є російським (етнічно російським), це означає, що воно належить до іншої (неросійської) етнічної групи — української, латиської, вірменської тощо, та, відповідно, захистом її інтересів має опікуватися не російська держава, а держава походження цієї етнічної групи. Це також означає, що, беручи на себе «захист» російськомовного («неросійського» / «нерусского») населення, російська держава вдирається на правову територію (узурпує / привласнює права) держав походження «неросіян», котрі розмовляють російською. Тобто про поширення доктрини «російського світу» («русского мира») як експансіоністської, базованої суто на ознаці володіння російською мовою (навіть якщо це не етнічні росіяни), можна говорити вже з другої половини 1990-х рр. За десять років пострадянського існування РФ ця доктрина набула цілком оформленого характеру. Третій підхід щодо бюджетного фінансу-

вання діаспорної освіти говорить про те, що для Росії це бачилося як обтяження держави небажаними витратами, але коли йшлося про фінансування з бюджету пострадянських країн освіти їхніх російськомовних громадян, що мешкали на їхній території, така ситуація оцінювалася керівництвом РФ як логічна й бажана. Отже й у цьому підході вже у другій половині 1990-х рр. проявилася виразна асиметричність у розумінні прав та обов'язків Росії, зокрема лінгвістичних, з одного боку, і решти пострадянських держав, і тому числі України — з іншого.

Така асиметричність виглядає ще яскравіше в порівнянні з підходами до окреслених питань у ранній пострадянський період, які виявлялися в тодішньому академічному наративі. Прикладом може бути монографія «Мова — культура — етнос» (1994 р.), видана Російською академією наук спільно з дослідниками з Чехії та Словаччини, в якій прямо зазначалося, що національно-мовні відносини в радянському суспільстві були явно незадовільними [19, с. 184]. У 1996 р. директор Інституту народів Росії Міністерства РФ у справах національностей та регіональної політики В. Нерознак також визначив актуальну для радянських республік «офіційну ленінську національну політику» як виразно асиміляторську, як таку, що мала наслідком «зниження рівня та якості функціонування мов "радянських народів"» [20, с. 3]. Водночас, окреслюючи бажані перспективи розвитку мовної ситуації у РФ станом на середину 1990-х рр., він називав «відродження мов народів Росії» «шляхетною метою» для російської держави. При цьому вказувалося не тільки на необхідність здійснення комплексу заходів для підтримки державної мови РФ та державних мов суб'єктів РФ, але й наголошувалося на необхідності підтримки мов малих народів і діаспор [20, с. 6]. Ухвалені в 1996 р. федеральний закон «Про національно-культурну автономію» та Концепція державної національної політики Російської Федерації спричинилися до розроблення регіональних концепцій і «моделей» національної політики. Ці офіційні настанови демонстрували (хай і декларативно) намір російської влади враховувати «соціально-економічні, етнічні й демографічні особливості кожного конкретного суб'єкта РФ і народів, котрі мешкають на їхніх територіях, включно з українським» [21, с. 8].

У 1998 р. було створено Асамблею народів Росії — громадську організацію у сфері міжнаціональних відносин, метою діяльності якої була їх гармонізація, визначення оптимальних умов для самовідтворення етнічних спільнот, збереження їх внутрішньої стабільності, консолідованості та стійкості. 30 квітня 1999 р. ухвалено закон про гарантії прав корінних нечисленних народів РФ [11]. Тобто за інерцією продовжував розгортатися законодавчий наратив щодо розвитку національних меншин, який мав позірно ліберальний характер.

У нього якнайлогічніше вписувалася й ініціатива Федеральної національно-культурної автономії «Українці Росії» 1999 р., яка звернулася до уряду РФ із пропозицією розробки цільової програми національно-культурного розвитку українців Росії на 2000—2005 рр. Утім цей проєкт не підтримали відповідні міністерст-

[11] Федеральный закон от 30.04.1999 г. № 82-ФЗ «О гарантиях прав коренных малочисленных народов Российской Федерации». URL: http://www.kremlin.ru/acts/bank/13778

ва. З одного боку, вже тоді можливість затвердження такої програми бачилася як «створення прецеденту для представників інших етнічних спільнот Росії», з іншого боку — офіційною причиною незатвердження було оголошено те, що Україна «не вживає адекватних заходів із задоволення національно-культурних потреб етноросіян, котрі мешкають на її території, порушуючи тим самим відповідні положення двостороннього договору» [12]. Н. Бугай зазначав, що подібний «паритетний» підхід Мінспівдружності Росії та більшості членів російсько-української комісії, яка неодноразово засідала, ні до чого іншого, як до безвиході, призвести не міг [21, с. 10]. Цей висновок на перший погляд нелогічний. Адже «паритет», «паритетний», «паритетність» у своєму значенні мають розумітися як принцип рівності й рівноправності сторін [22, с. 23]. Для неупередженого читача застосування принципу паритетності або ж рівноправності у ході переговорів цілком відповідає вимогам дотримання симетричності у задоволенні національно-культурних, зокрема мовних, потреб українців у Росії чи етнічних росіян в Україні, що якраз мало сприяти успішності переговорів, а не унеможливлювати їх.

Пояснюється такий стан речей тим, що в ранній пострадянський період розуміння потреби у застосуванні принципів паритетності, симетрії ще сприймалося (або принаймні декларувалося) російським керівництвом як необхідний дискурсивний компонент, за допомогою якого належало трактувати декларовані РФ продуктивні добросусідські відносини російського народу з іншими народами як усередині Росії, так і поза її межами — це видно зі вже згадуваного послання Б. Єльцина Федеральним зборам 1994 р. [11, с. 52, 96]. Інша річ, що самі поняття паритетності, симетрії у загальноприйнятому їх тлумаченні та у тлумаченні нещодавньої метрополії в контексті її взаємин із колишньою провінцією / колонією кричуще відрізнялися. Точкою відліку для російської сторони було збереження упривілейованого становища російської мови в колишніх радянських республіках, зокрема й в Україні (як функції її російського / радянського статусу імперського штибу). Водночас будь-які заходи із забезпечення функціонування української мови на території України розумілися російським керівництвом як порушення інтересів етноросіян, а згодом і російськомовного населення інших країн.

Особливо яскраво відхилення РФ від загальноприйнятого розуміння симетричності взаємин виявилося 24 листопада 2010 р., коли Верховний суд РФ задовольнив позов Мін'юсту щодо ліквідації Федеральної національно-культурної автономії українців [13]. Уже 2012 р. було повністю ліквідовано й основну структуру української діаспори в Росії — Об'єднання українців Росії, також за рішенням Верховного суду РФ, після чого відомості про цю організацію було видалено з реєстру юридичних осіб.

---

[12] «Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією» був підписаний 31 травня 1997 р. та втратив чинність 1 квітня 2019 р. Див.: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#Text

[13] ВС РФ ликвидировал национально-культурную автономию украинцев. 24.11.2010. URL: https://rapsinews.ru/judicial_news/20101124/251099352.html

З 2010 р. в Москві розгорнулася кампанія зі знищення Бібліотеки української літератури, яка 2015 р. закінчилася повною ліквідацією цього осередку українського культурного життя у РФ. Саме цю подію можна вважати поворотною точкою, коли політика й відповідний наратив щодо України набули відверто ворожого характеру. Відповідно, звернення в дискурсивній практиці до категорій паритетності, симетричності у твердженнях та оцінках у російському нарративі щодо України перестало бути актуальним.

Реформування / деформування термінів і дефініцій російського наративу

Важливо зазначити, що ще наприкінці єльцинського періоду у внутрішньополітичному нарративі РФ явно окреслилася тенденція, в межах якої в російській офіційній дискурсивній практиці у сфері національних відносин відбувалися помітні семантичні зсуви, в тому числі свідоме реформування / деформування російських термінів і дефініцій. Хоча ще не так давно значення більшості таких одиниць у російському дискурсі цілком відповідало значенню співвідносних одиниць в інтернаціональному узусі, оскільки «істину неможливо адекватно визначити в контексті окремої мови [...], не вводячи неявно транслінгвістичні засади для порівняння конвенцій конкретних мов» [23, с. 389].

У РФ же сенс семантичних зсувів полягав у тому, щоб, звільнившись від «інтернаціональних засад» і залишаючи в обігу узвичаєні компоненти сучасного політичного мовлення в усталеній фономорфологічній оболонці, надати їм іншого значення, пов'язавши ці одиниці з іншими сегментами денотативного континууму. Зрештою ці компоненти набували властивостей інструментарію підміни понять [14], викривлення загальноприйнятих у міжнародній практиці підходів, оцінок і загалом картини світу. З приходом до влади В. Путіна цей інструментарій почав широко застосовуватися при розв'язанні неоімперських завдань. Один із неформальних кремлівських ідеологів і помічник очільника РФ В. Сурков у 2006 р. наголошував на важливості для Москви застосування цього інструментарію, підкреслюючи, що «питання термінів, питання творення образів» — це «ознака дієвої нації». Він прямо заявляв, що «в нас має бути своя версія політичної мови» [24, с. 117; 25]. Ці тези, як показало майбутнє, здобули свою реалізацію в мовно-інноваційній активності керівництва РФ, у результаті якої сформувався розмаїтий дискурсивний інструментарій утілення неоімперських прагнень.

Цей процес легко простежити на прикладі перебігу законотворення, пов'язаного з легітимізацією відновлення імперського статусу Росії через впровадження концепції «російської нації». У суспільному обігу цей термін поширився в контексті федеральної цільової програми «Посилення єдності російської

[14] Про це, зокрема, свідчить зростання кількості евфемізмів, утворених на заміну усталених номінативів, як-от «спеціальна воєнна операція (СВО)» замість «війна», «хлопок» замість «вибух» та ін.

нації та етнокультурний розвиток народів Росії (2014—2020 рр.)» [15]. За трактуванням російської влади, вона була покликана стати інструментом розв'язання «системного завдання» «керування етнокультурним багатоманіттям». Іншими словами: завдання «керування багатоманіттям» полягало якраз у його знищенні, в максимальному уодноманітненні населення РФ спільною для всіх самоназвою «російська нація», у створенні дискурсивного аналога «нової історичної спільності людей — радянського народу». Очікувано в російському академічному дискурсі «рерадянізація» заперечується, або визначається як «конспірологія». А. Хохлов, зокрема, з цього приводу писав: «В експертному середовищі не є популярними "конспірологічні" ідеї про буцімто прагнення Володимира Путіна реставрувати СРСР. Теми "рерадянізації" сучасної Росії — це не більше ніж журналістський штамп, який не відбиває реальної політичної ситуації» [26, с. 10]. Утім далі автор зазначав, що «парадоксальним чином в офіційному політичному нарративі співіснують як радянські цінності, так і державні ідеали Російської імперії. Подібна еклектика зовсім не бентежить сучасних росіян. [...] Уявлення респондентів про політичну велич Росії майбутнього відбивають комплекс ідеологічних наративів, які сформувалися ще у 90-ті та "нульові" роки» [26, с. 11]. Думається, що нічого «парадоксального» в готовності росіян до розуміння себе як «головної» радянської республіки якраз немає. І глибина її закоріненості сягає значно давнішого часу, ніж 1990-ті чи 2000-ні рр., адже це явище є не чим іншим, як «римейком» сталінської політики відновлення «великої Росії» в іпостасі СРСР (що, своєю чергою, було реінкарнацією дореволюційних імперських амбіцій) та створення «світової держави» [16], а, значить, підпорядкування собі *інших* (як джерела власної величі) — всередині своїх кордонів чи поза ними.

Як частину розгортання російського наративу «керування багатоманіттям» можна розглядати коментар заступника директора Інституту етнології та антропології РАН В. Зоріна щодо змін до Конституції (ухвалені 2020 р.), що «у цілому Основний закон значно збагатився термінами, які належать до понять "народ", "нація", "етнонаціональність"». На його думку, це «розширює можливість правового регулювання процесів етнокультурного й етнонаціонального розвитку, націєтворення. Наприклад, преамбула Конституції: "Ми, багатонаціональний народ Російської Федерації..." дозволяє трактувати поняття "багатонаціональний

[15] Ідеться про обговорення варіантів законів, програм та урядових постанов про «російську націю». Див.: Постановление правительства Российской Федерации от 20 августа 2013 г. № 718 «О федеральной целевой программе "Укрепление единства российской нации и этнокультурное развитие народов России (2014—2020 годы)"». URL: https://gkmn.rk.gov.ru/file/718(4).pdf

[16] Із цього приводу М. Попович писав, що «з весни 1943 року Сталін починає виношувати плани створення світової держави. Переламним моментом стала секретна постанова Державного комітету оборони "Про затвердження заходів щодо покращення зарубіжної роботи розвідувальних органів СРСР", підписана Сталіним 5 червня 1943 року. Тут було сформульовано завдання політики держави на тривалу перспективу. СРСР ідеологічно й політично ставав Великою Росією» [27, с. 639].

народ" як тотожне поняттям "російська нація", "росіяни" в сенсі політичної нації та співгромадянства. Це особливо важливо у світлі дискусії про доцільність ухвалення закону про російську націю» [28, с. 154]. Вочевидь реформування / деформування термінологічного апарату, прийнятого й у російському слововжитку, і в інтернаціональному, цей фахівець оцінював тільки з погляду його доцільності як інструменту творення законодавчої бази, покликаної, з одного боку, нівелювати значення національної окремішності народів РФ для розбудови їхньої повноцінної державності; з іншого — у принципі унеможливити для цих народів вихід із РФ за будь-яких обставин. Для тієї частини аудиторії, яка все ж тримається конвенційного розуміння права самовизначення як «права народу самостійно визначати своє право на національне й державне облаштування, у т. ч. і на вільний вихід зі складу наднаціональних федерацій» [17], В. Зорін пояснив, що «Конституція не передбачає за суб'єктами Федерації ані права, ані процедури їх виходу зі складу Федерації. Таким чином, однозначно трактується право народу на самовизначення як самовизначення у складі Російської Федерації» [28, с. 154—155].

Проєкт закону «Про єдину російську націю й управління міжетнічними відносинами» (2016 р.) національні спільноти РФ зустріли різко негативно, тому він отримав нову назву — «Про основи державної національної політики». На думку академіка В. Тишкова, фахівця з питань національностей, суспільство виявилося неготовим до сприйняття такого поняття, як «єдина нація, котра об'єднує всі національності» [29]. Суспільне несприйняття стає ще зрозумілішим, якщо взяти до уваги, що, згідно з цим проєктом, «російський народ» наділявся фактично статусом сюзерена щодо решти суб'єктів РФ. Закладене у Стратегії державної національної політики Російської Федерації на період до 2015 р. (затверджена 2012 р. [18]) положення про те, що «російський народ» розглядається не тільки як об'єкт, але і як суб'єкт державної національної політики, вельми опукло окреслювало кричущу асиметричність ситуації, в межах якої всі народи — крім «російського» — виключалися зі складу суб'єктів національної політики РФ і наділялися статусом її об'єктів [19]. Іншими словами, асиметричність, заявлена у стратегії 2012 р., набула свого граничного вияву у законопроєкті 2017 р. й була закріплена у Стратегії державної національної політики РФ на період до 2025 р. [20] Згідно з цим документом,

[17] Так, в академічному чотиритомному словнику російської мови іменник «самовизначення» (рос. «самоопределение») подається з двома значеннями: «дія за дієсловом самовизначитися — самовизначатися»; у складі терміна «право націй на самовизначення» (рос. «право наций на самоопределение»), тобто «виявлення народом своєї волі щодо свого національного та державного облаштування» (рос. «выявление народом своей воли в отношении своего национального и государственного устройства» [22, т. 4, с. 21].

[18] Президент России утвердил Стратегию государственной национальной политики Российской Федерации на период до 2025 г. 19.12.2012. URL: http://government.ru/news/26013/

[19] Такий підхід позитивно оцінював В. Зорін, голова Асамблеї народів Росії — організації, створеної для захисту прав усіх народів РФ [28, с. 159].

[20] Стратегия государственной национальной политики Российской Федерации на период до 2025 г. (в ред. от 5.12.2018). URL: https://minnac.ru/strategiya-gosudarstvennoj-nacziona-lnoj-politiki-rossijskoj-federaczii-na-period-do-2025-goda/

усі народи РФ — окрім «російського» — поставали як невизначені сутності, включені в «російську націю» із «загальноросійською» громадянською ідентичністю, заснованою на збереженні «російської» культурної домінанти. Водночас компактне проживання національних спільнот, наприклад українців у Курській, Воронезькій, Бєлгородській областях, або проживання корінних етносів на своїй історичній території визначалося стратегією як «формування замкнених етнічних анклавів» і включалося до переліку «загроз» національній безпеці РФ. Такий підхід активно підтримує Російська православна церква, очільник якої московський патріарх Кирило (Ґундяєв) в одному зі своїх виступів прямо заявив, що «багатонаціональність — це гріх» [30, с. 126]. Утім у дискурсі так званої російської творчої інтелігенції ще подибується непевність у позитивному сприйнятті агресивно централізаторського, неоімперського модусу розгляду національного питання. Наприклад, президент Фонду соціально-економічних та інтелектуальних програм і голова Спілки письменників Москви С. Філатов оцінив його як таке, що «ображає всі малі народи Росії» [30, с. 126]. Викладене яскраво ілюструє динаміку зникнення за час правління Путіна — Медведєва з соціально-політичного дискурсу РФ категорії симетричності в підході до своїх прав і прав *іншого*, до розуміння важливості рівноправності й рівноцінності сторін як засади міжнаціональних стосунків як усередині самої Росії, так і ззовні.

Водночас визнання українським парламентом кримських татар корінним народом Кримського півострова (2014 р.), ухвалення закону про корінні народи України (2021 р.) [21], започаткування Кримської платформи, тобто ті політичні прояви, які не тільки не «ображали» малі (корінні) народи України, але були вповні суголосними Декларації ООН про права корінних народів [22], у кривому фокусі російського політичного дискурсу поставали як явища винятково негативні. Так, консолідовані зусилля 47 країн світу з розгляду питання деокупації півострова заступник голови Ради безпеки РФ та експрезидент Д. Медведєв визначив як «організація дебільних “Кримських платформ”, створених для задурювання (“оболванивания”) населення» [31, с. 3]. Своєю чергою В. Путін потрактував законодавче забезпечення прав корінних народів України як «розподіл на корінні, першосортні категорії людей, другосортні й таке інше», а також побачив у цьому відгомін теорії і практики нацистської Німеччини [32]. Попри усталеність розуміння обговорюваних понять у міжнародному контексті та наявність у самій Росії аналогічного закону («Про гарантії прав корінних нечисленних народів Російської Федерації», 1999 р.) [23] очільники РФ продукують фальшиві інтерпретації актів українського

[21] Про корінні народи України: Закон України від 1.07.2021 р. № 1616-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text

[22] Резолюція 61/295, прийнята Генеральною Асамблеєю 13 вересня 2007. Декларація Організації Об’єднаних Націй про права корінних народів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l56#Text

[23] Федеральный закон «О гарантиях прав коренных малочисленных народов Российской Федерации» от 30.04.1999 № 82-ФЗ (последняя редакция). URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_22928/

політичного життя з метою формування й закріплення негативної конотаційної рамки щодо України, нарощуючи кількість комунікативних одиниць зі зміненим (нерідко на протилежне) значенням.

Масштаби відхилення змісту повідомлень російського політичного наративу від усталеного розуміння співвідносних одиниць у міжнародній практиці стали причиною оприлюднення Радою національної безпеки і оборони України спеціального посібника, де в одній колонці подано комунікативні фрагменти в їх загальноприйнятому питомому значенні, а в іншій (під рубрикою «Фейк») — їх викривлені відповідники, що постали під російським впливом [33]. Масоване творення й поширення визначень і термінів, які корелюють із цариною уявного, а не дійсного, перетворилося на потужну інформаційну зброю РФ.

Концепція «нації націй»

Особливим «продуктом» згаданого вище процесу «творення образів» як ознаки «дієвої нації» (В. Сурков) стало впровадження у суспільно-історичний наратив визначення Росії як «нації націй». Це термінологічне словосполучення структурно є ремінісценцією таких архаїчних формул, як-от «шахіншах» або «цар царів», та відсилає адресата до алюзивної ніші значущості й давнини (тобто вкоріненості у своїх правах на вищість, упривілейованість, виключну велич, будь-які інші переваги над *іншими* тощо в російській патерналістській світоглядній моделі). Поза сумнівом, така вербальна формула може вважатися термінологічним символом, уособленням наративного творення образу неоімперської Росії.

Недарма початок п'ятого президентського терміну В. Путіна ознаменувався не тільки публікацією єдиного шкільного підручника з російської та всесвітньої історії, а й виходом книжки В. Тишкова про «підходи до розуміння Росії» в контексті «нації націй» [34]. Таким чином набула завершеності модель самопрезентації РФ як неоімперської держави. Йдеться про самозображення не тільки для російської аудиторії. Зважаючи на здійснений аналіз наративу з мовно-політичної активності російських владних структур можемо припустити, що не тільки на внутрішньому, але й на зовнішньому контурі пропонується сприймати Росію як «наднацію», будівельними фрагментами котрої виступають «звичайні нації». Згідно зі статтею-сценарієм В. Путіна 2012 р.: «Самовизначення російського народу — це поліетнічна цивілізація, скріплена російським культурним ядром» [35]. У цій парадигмі всі неросійські нації постають як рівні в обсягах свого суверенітету, але з «наднацією» (об'єднавче ядро якої — «росіяни» / «русские») зрівнятися у своїх суверенних можливостях не можуть. Згодом, напередодні повномасштабного вторгнення в Україну, у статті 2021 р. В. Путін дискурсивно «приєднує» до росіян уже й українців, уявно стираючи з політичного ландшафту міжнародно визнані кордони ворожого *іншого* — України, причому використовуючи для написання цього тексту українську мову (як буцімто «свій» інструмент комунікації, що має продемонструвати відсутність відмінності між «російським» та «українським», якщо вже сам російський очільник висловлюється українською як своєю мовою) [36].

Щобільше, президентським указом від 9 листопада 2022 р. [24], уже під час повномасштабного вторгнення в Україну, до теренів, якими прагне опікуватися РФ, зараховується весь світ. Примітно, що російська наукова спільнота положення цього указу сумніву не піддає. Навпаки, цілком нейтрально передається повідомлення про те, що метою російської державної політики є «забезпечення морального лідерства Росії в міжнародних відносинах як хранителя традиційних загальнолюдських цінностей» [26, с. 11]. Російські інтелектуали не вбачають суперечності в тому, що програма «збереження і зміцнення традиційних російських духовно-моральних цінностей» передбачає забезпечення російського лідерства на світовій арені, а не в межах міжнародно визнаних кордонів РФ. Вочевидь, у цьому наративі легко долаються обмеження, котрі існують для «пересічних націй». У цьому контексті і слова В. Путіна «кордон Росії ніде не закінчується» [37], що свого часу звучали як екстравагантна для мовлення політика гіпербола, в російській академічно апробованій парадигмі визнання РФ «нацією націй» постають нейтральним несуперечливим твердженням. Отже «зберігати та зміцнювати» «традиційні російські цінності» для сьогоднішньої Росії — цілком логічно не тільки всередині її самої, а й у глобальному масштабі.

Тим більше, що подібні настанови систематично вводилися у суспільний наратив із початком війни РФ проти України. Однією з промовистих ілюстрацій до самосприйняття (автоперцепції) Росії та розуміння її ролі серед інших як «нації націй» стали висловлювання вже згадуваного В. Зоріна, котрий ще 2018 р. писав: «У зв'язку з подіями довкола України та недружніми акціями проти РФ США й низки країн Європи скріплювальна, об'єднувальна місія російського народу розширюється не тільки всередині, але й назовні з метою захисту співвітчизників за кордоном, для збереження та позиціонування "російського світу", а також і для об'єднання російськомовного світу, усіх друзів російської мови, ентузіастів російської культури» [28, с. 159].

Отже, якщо кордони РФ «ніде не закінчуються», то ця держава є легально всюдисутньою, поле її суверенітету необмежене, відповідно й саме існування будь-яких інших націй вона «обґрунтовано» вважатиме «зазіханням» на «свій» простір. Тому у системі координат, створеній зміненими термінами й дефініціями у викривленому дискурсивному зображенні російського історико-політичного наративу таке явище, як воєнна агресія РФ проти України, постає очікуваним і законним.

До того ж уможливлюється не тільки виправдання агресії проти України, але стає допустимою заява міністра іноземних справ РФ С. Лаврова 2023 р. на саміті «Групи двадцяти» в Делі про те, що «на Росію напали, а Росія намагається зупинити війну, яку проти неї веде Україна» [38]. Цю заяву учасники саміту зустріли вибухом сміху через її повну невідповідність реальності. Сьогодні ж накопичений досвід повномасштабної війни РФ проти України спонукає європейську спільноту реагувати на

[24] Указ Президента Российской Федерации от 09.11.2022 г. № 809 «Об утверждении Основ государственной политики по сохранению и укреплению традиционных российских духовно-нравственных ценностей». URL: http://www.kremlin.ru/acts/bank/48502

російські наративи інакше. Тому заява експрезидента РФ Д. Медведєва про те, що Фінляндія буцімто «переслідує етнічних росіян», знищує «російську культуру», «має зв'язки з нацизмом», тобто становить загрозу безпеці РФ [39] (так само свого часу «обґрунтовувалася» війна проти України) сприймається в міжнародному дискурсі не як неприйнятна риторика політика, а як однозначний сигнал про воєнну загрозу Фінляндії (та не тільки їй) із боку Росії. Наслідок такої реакції двоїстий. Те, що дискурсивні сигнали сприймаються як частина політичної реальності й тягнуть за собою відповідні дії, безумовно, позитивний фактор. Але те, що ці сигнали зчитуються в орвеллівській парадигмі «між рядків» (а саме цей спосіб комунікації нав'язує РФ Європі й світу сьогодні) виглядає тривожно, оскільки демонструє брак адекватних альтернативних дискурсивно-наративних стратегій європейської спільноти, які збігалися б з історичним завданням збереження ціннісної системи європейського простору, невіддільною частиною якого є суверенна Україна.

* * *

Мовний фактор залишається винятково важливим та актуальним показником у відносинах між Україною та Росією [25]. Аналіз еволюції російського суспільно-політичного наративу щодо нашої країни дозволяє глибше розкрити природу динаміки українсько-російських взаємин. Він показує, що існує пряма кореляція між поточним зростанням тоталітарних тенденцій у російському суспільстві (зафіксованих у суспільно-політичному наративі) та занепадом будь-якого симетричного підходу у відносинах з Україною, найбільш кричущим виявом якого стало розв'язання відкритої війни.

Еволюція присвячених Україні російських наративів упродовж останніх двох десятиліть свідчить про те, що перехід до тоталітаризму в РФ стимулює посилене неприйняття нею загальновизнаних правил міжнародного співіснування, зокрема з Україною. Заперечення Росією прав *іншого*, в тому числі й самого права на існування, демонструє повернення до сповідування права сильного як основи бажаного для поточного російського режиму облаштування відносин між народами, зокрема між російським та українським. Тільки за «російським народом» («русским народом») визнається суб'єктність. Для створення альтернативної російської наративної реальності широко застосовується інструменталізація мовного фактора (крайнім виявом чого постає конструювання реальності через просте вписування в текст Конституції РФ українських територій як належних Росії, котрі вона, втім, ще навіть не контролює). Серед інших проявів слід зазначити реструктуризацію (фактично деформацію) семантичних полів; створення деонтологічно невмотивованого термінологічного апарату; конструювання міфологізованих історико-політичних наративів як частини офіційного політичного дискурсу РФ [42]. Роз-

[25] Про це ясно свідчать як вимоги припинити буцімто здійснювану Україною «дискримінацію» російськомовного населення й російської культури у Стамбульському меморандумі про умови припинення вогню від 3 червня 2025 р. [40], так і подальше внесення до «мирних» пропозицій РФ вимоги надання російській мові статусу офіційної в Україні [41].

біжність між реальністю та сьогоднішнім російським історико-політичним наративом свідчить про те, що неприховане нехтування правилами цивілізованих взаємин між народами, як усередині, так і поза межами РФ (зокрема з Україною), набуло характеру сталої функції сучасної російської держави, що яскраво відображається в її мовно-національній політиці та історико-політичному наративі. Типова двоїстість російського владного дискурсу, яка традиційно виявлялася в недотриманні декларованого, або у самозображенні РФ одночасно і як непереможної надпотуги, і як жертви, котра незаслужено потерпає від недругів, фактично на сьогодні дезактуалізувалася. З формуванням концепції «нації націй», оформлення самосприйняття (автоперцепції) РФ як *держави — нації — цивілізації*, що, відповідно, виводить себе поза будь-які загальноприйняті цивілізаційні правила співіснування європейського ареалу (чи й світу), відкрила для Росії шлях до тотального заперечення реальності та відмови від зазначених правил. Потреба в «демократичній мімікрії» посутньо відпала. Впродовж пострадянського періоду міфологему «двох братерських народів», які «возз'єдналися» 1654 р., швидко витіснив міф про «російськомовне населення» (хоч і визнавалося, що місцем його проживання є Україна). Народився конструкт про «єдиний українсько-російський народ». Усе це нівелювало значення попередніх міфологізованих конструктів. Таке міфологічно-наративне самозаперечення визначило посттоталітарну динаміку наративних і суспільно-політичних стратегій РФ. Це становить сутнісну характеристику суспільно-політичного наративу та визначає нині характер відносин з іншими державами — передусім з Україною.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Shevelov, G. A Prehistory of Slavic: the Historical Phonology of Common Slavic. New York, Columbia University Press, 1965. 669 p.
2. Shevelov, G. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1979. 809 p.
3. Shevelov, Yu. Ukrainska mova v pershii polovyni dvadtsiatoho stolittia (1900—1941): stan i status. New York, 1987 [in Ukrainian].
   [Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941): стан і статус. Нью-Йорк: Сучасність, 1987. 296 с.].
4. Masenko, L. (Ed.). Ukrainska mova u XX storichchi: istoriia linhvotsydu: dokumenty i materialy. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
   [Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду: документи і матеріали. За ред. Л. Масенко. Київ, 2005. 399 с.].
5. Holovko, V. & Yakubova, L. Ukraina i vyklyky posttotalitarnoho tranzytu (1990—2019). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2021 [in Ukrainian].
   [Головко В., Якубова Л. Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990—2019). Київ: Інститут історії України, 2021. 592 с.].
6. Vodotyka, T., Holovko, V., Kulchytskyi, S. & Yakubova, L. Ukrainske stolittia (1921—2021): vytoky, uroky, perspektyvy derzhavotvorennia: Narysy. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
   [Водотика Т., Головко В., Кульчицький С., Якубова Л. Українське століття (1921—2021): витоки, уроки, перспективи державотворення: Нариси. Київ: Кліо, 2022. 560 с.].
7. Yakubova, L., Holovko, V. & Prymachenko, Ya. Russkiy mir na Donbasi ta v Krymu: istorychni vytoky, politychna tekhnolohiia, instrument ahresii: Analitychna dopovid. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2018 [in Ukrainian].

[Якубова, Л., Головко, В., Примаченко, Я. Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: Аналітична доповідь. Київ: Інститут історії України, 2018. 227 с.].

8. Bondarchuk, P. & Danylenko, V. Ukrainizatsii polityka. *Entsyklopedia istorii Ukrainy*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainizatsii_polityka [in Ukrainian].
[Бондарчук П., Даниленко В. Українізації політика. *Енциклопедія історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainizatsii_polityka (дата звернення: 23.10.2025)].
9. Yakovlev, A.N. (Ed.). Postanovleniie Prezidiuma TsK KPSS o politicheskom i khoziaistvennom sostoianii zapadnykh oblastei Ukrainskoi SSR 26 maia 1953 g. *Lavrentii Beriia. 1953: Stenogramma iiulskogo plenuma TsK KPSS i drugie dokumenty.* Moscow, 1999. 46-49 [in Russian].
[Постановление Президиума ЦК КПСС о политическом и хозяйственном состоянии западных областей Украинской ССР 26 мая 1953 г. *Лаврентий Берия. 1953: Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы*. Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В. Наумов, Ю. Сигачев. Москва, 1999. (Россия. XX век. Документы). С. 46—49].
10. Shkilnytstvo vid 1945 do 1985. *Khronolohiia movnykh podii v Ukraini: zovnishnia istoriia ukrainskoi movy.* URL: https://movahistory.org.ua/index.php?title=Шкільництво_від_1945_до_1985&printable=yes [in Ukrainian].
[Шкільництво від 1945 до 1985. *Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови.* URL: https://movahistory.org.ua/index.php?title=Шкільництво_від_1945_до_1985&printable=yes (дата звернення: 23.10.2025)].
11. Poslanie prezidenta Rossiiskoi Federatsii Federalnomu sobraniiu. Ob ukreplenii rossiiskogo gosudarstva (Osnovnye napravleniia vnutrennei i vneshnei politiki). Moscow, 1994 [in Russian].
[Послание президента Российской Федерации Федеральному собранию. Об укреплении российского государства (Основные направления внутренней и внешней политики). Москва, 1994. 109 с.].
12. Berezovenko, A. Pislia Maidanu: Obrazy Ukrainy i Rosii u rosiiskomu politychnomu dyskursi. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy.* 3-4 (95-96): 278-279 [in Ukrainian].
[Березовенко А. Після Майдану 2014: Образи України і Росії у російському політичному дискурсі. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Вип. 3-4 (95-96). Київ, 2018. С. 278—279].
13. Zdioruk, V., Yablonskyi, V. & Tokman V. ... Ukraina ta proekt "russkogo mira": analit. dop. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Здіорук С., Яблонський В., Токман В. [та ін.]. Україна та проект «русского мира»: аналіт. доп. Київ: НІСД, 2014. 80 с.].
14. Zdravomyslov, A. Transformatsiia smyslov v natsionalnom diskurse. *Yazyk i etnicheskii konflikt.* Moscow, 2001. 34-58 [in Russian].
[Здравомыслов, А. Трансформация смыслов в национальном дискурсе. *Язык и этнический конфликт.* Под ред. М. Брилл Олкотт и И. Семёнова. Москва, 2001. С. 34—58].
15. Kudriavtseva, L. Vypolnenie Ukrainoj Evropeiskoj khartii regionalnykh menshinstv. *Russkie.org.* 16.06.2008. URL: https://russkie.org/articles/vypolnenie-ukrainoy-evropeyskoy-khartii-regionalnykh-menshinstv/ [in Russian].
[Кудрявцева Л. Выполнение Украиной Европейской хартии региональных меньшинств. *Russkie.org.* 16.06.2008. URL: https://russkie.org/articles/vypolnenie-ukrainoy-evropeyskoy-khartii-regionalnykh-menshinstv/ (дата звернення: 10.09.2025)].

16. Mazuka, L. Ukrainska diaspora v Rosii: aktualni problem zberezhennia natsionalnoi identychnosti. *Stratehichni priorytety*. 2007. 4(5): 91-102 [in Ukrainian].
[Мазука Л. Українська діаспора в Росії: актуальні проблеми збереження національної ідентичності. *Стратегічні пріоритети*. Вип. 4(5). Київ, 2007. С. 91—102].
17. Wendt, A. Social Theory of International Politics. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 429 p.
18. Streltsova, Ya. Problemy russkogo yazyka i obrazoveniia v rossiiskikh diasporakh v novom zarubezhie. *Yazyk i etnicheskij konflikt.* Moscow, 2001. 86-98 [in Russian].
[Стрельцова Я. Проблемы русского языка и образования в российских диаспорах новом зарубежье. *Язык и этнический конфликт.* Под ред. М. Брилл Олкотт и И. Семёнова. Москва, 2001. С. 86—98].
19. Belousov, V.N. Russkij yazyk v mezhnatsionalnom obshchenii (1986—1992 gg.). *Yazyk — kultura — etnos.* Moscow: Nauka, 1994. 184-189 [in Russian].
[Белоусов В.Н. Русский язык в межнациональном общении (1986—1992 гг.). *Язык — культура — этнос*. Москва: Наука, 1994. С. 184—189].
20. Neroznak, V.P. Yazykovaia reforma (1990—1995). *Vestnik Rossiiskoj akademii nauk.* 1996. 66(1): 3-8 [in Russian].
[Нерознак В.П. Языковая реформа (1990—1995). *Вестник Российской академии наук*. Т. 66. № 1. Москва, 1996. С. 3—8].
21. Bugai, N.F. Rossiia i Ukraina. Is istorii dobrososedstva: trudnye 1990-e gody. *Bylye gody.* 2012. 2(24): 6-14 [in Russian].
[Бугай Н.Ф. Россия и Украина. Из истории добрососедства: трудные 1990-е годы. *Былые годы*. 2012. № 2(24). С. 6—14].
22. Slovar russkogo iazyka. Izd. 3, stereot. V 4 t. Moscow, 1987 [in Russian].
[Словарь русского языка. Изд. 3-е, стереот.: В 4 т. Москва: Русский язык, 1987].
23. Margolis, J. Persons and Minds (Series: Boston Studies in the Philosophy of Science). Dordrecht: D. Reidel, 1978. 310 p.
24. Surkov, V.Yu. Kontseptsiia suverennoj demokratii apelliruiet k dostoinstvu russkoj natsii: Vystuplenie na kruglom stole "Suverennoe gosudarstvo v usloviiakh globalizatsii: demokratiia i natsionalnaia identichnost". *Rossiiskaia identichnost i mezhetnicheskiie otnosheniia: Publichnyj diskurs i sotsialnaia praktika.* Moscow, 2022. 116-135 [in Russian].
[Сурков В.Ю. Концепция суверенной демократии апеллирует к достоинству русской нации: Выступление на круглом столе «Суверенное государство в условиях глобализации: демократия и национальная идентичность». *Российская идентичность и межэтнические отношения: Публичный дискурс и социальная практика*. Москва, 2022. С. 116—135].
25. Vladislav Surkov: Eto vremenno, eto — shtopka. *Nezavisimaia gazeta.* 31.08.2006 [in Russian].
[Владислав Сурков: Это временно, это — штопка. *Независимая газета*. 31.08.2006].
26. Khokhlov, A.A. Predstavleniia o budushchem v kollektivnom soznanii rossiian. *Nauka. Kultura. Obshchestvo.* 2023. 29(4): 6-15 [in Russian].
[Хохлов А.А. Представления о будущем в коллективном сознании россиян. *Наука. Культура. Общество.* Т. 29. № 4. Москва, 2023. С. 6—15].
27. Popovych, M. Narys istorii kultury Ukrainy. Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Попович М. Нарис історії культури України. Київ, 1998, 728 с.].
28. Zorin, V. Assambleia narodov Rossii na puti realizatsii gosudarstvennoj natsionalnoj politiki. *Assambleia narodov Rossii.* 20 let. Moscow, 2018. 153-183 [in Russian].
[Зорин В. Ассамблея народов России на пути реализации государственной национальной политики. *Ассамблея народов России.* 20 лет. Москва, 2018. С. 153—183].

29. Gorodetskaia, N. Spornyj zakonoproekt podvergli pereimenovaniiu. *Kommersant*. 07.03.2017 [in Russian].
[Городецкая Н. Спорный законопроект подвергли переименованию. *Kommersant*. 07.03.2017].
30. Filatov, S.A. Assamblee narodov Rossii — 20 let: Primite i moi pozdravleniia! *Assambleia narodov Rossii. 20 let*. Moscow, 2018 [in Russian].
[Филатов С.А. Ассамблее народов России — 20 лет: Примите и мои поздравления! *Ассамблея народов России. 20 лет*. Москва, 2018. С. 123—126].
31. Medvedev, D. Pochemu bessmyslenny kontakty s nyneshnim ukrainskim rukovodstvom: Piat korotkikh polemicheskikh tezisov. *Kommersant*. 11.10.2021 [in Russian].
[Медведев Д. Почему бессмысленны контакты с нынешним украинским руководством: Пять коротких полемических тезисов. *Коммерсантъ*. 11.10.2021].
32. Denysov, S. Putin dopustyv, shcho napyshe stattiu z istorii Ukrainy i nazvav Pereiaslavsku radu "Yaroslavskoiu". *Detektor media*. 10.06.2021. URL: https://detector.media/infospace/article/189012/2021-06-10-putin-dopustyv-shcho-napyshe-stattyu-z-istorii-ukrainy-i-nazvav-pereyaslavsku-radu-yaroslavskoyu/ [in Ukrainian].
[Денисов С. Путін допустив, що напише статтю з історії України і назвав Переяславську раду «Ярославською». *Detektor media*. 10.06.2021. URL: https://detector.media/infospace/article/189012/2021-06-10-putin-dopustyv-shcho-napyshe-stattyu-z-istorii-ukrainy-i-nazvav-pereyaslavsku-radu-yaroslavskoyu/ (дата звернення: 20.06.2025)].
33. Hlosarii nazv, terminiv ta slovospoluchen, yaki rekomendovano vykorystovuvaty u zviazku z tymchasovoiu okupatsiieiu Rosiiskoiu Federatsiieiu Avtonomnoi Respubliky Krym, m. Sevastopol i okremykh raioniv Donetskoi ta Luhanskoi oblastei. *Rada natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy*. 20.10.2021. URL: https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/5093.html [in Ukrainian].
[Глосарій назв, термінів та словосполучень, які рекомендовано використовувати у зв'язку з тимчасовою окупацією Російською Федерацією Автономної Республіки Крим, м. Севастополь і окремих районів Донецької та Луганської областей. *Рада національної безпеки і оборони України*. 20.10.2021. URL: https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/5093.html (дата звернення: 20.08.2025)].
34. Tishkov, V. Natsiia natsij: o podkhodakh k ponimaniiu Rossii. Moscow, 2023 [in Russian].
[Тишков В. Нация наций: о подходах к пониманию России. Москва: ИЭА РАН, 2023. 69 с.].
35. Putin, V. Rossiia: natsionalnyj vopros. *Nezavisimaia gazeta*. 23.01.2012 [in Russian].
[Путин В. Россия: национальный вопрос. *Независимая газета*. 23.01.2012].
36. Putin, V. Ob istoricheskom iedinstve russkikh i ukraintsev. *Президент России*. 12.07.2021. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/66181 [in Russian].
[Путин В. Об историческом единстве русских и украинцев. *Президент России*. 12.07.2021. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/66181 (дата звернення: 01.09.2025)].
37. Putin: granitsa Rossii nigde ne zakanchivaetsia. *Azattyq TV*. 23.11.2016. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Q7PRO0FzFqA [in Russian].
[Путин: граница России нигде не заканчивается. *Azattyq TV*. 23.11.2016. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Q7PRO0FzFqA (дата звернення: 14.09.2025)].
38. Lavrov nasmeshil Indiiu — okazyvaetsia, Ukraina napala na RF. *Freedom*. 02.03.2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=deX2MRHuhuM [in Russian].
[Лавров насмешил Индию — оказывается, Украина напала на РФ. *Freedom*. 02.03.2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=deX2MRHuhuM (дата звернення: 10.03.2022)].

39. Usyk, D. Pohrozy Medvedieva Finliandii nahaduiut kremlivski zaiavy pered napadom na Ukrainu, — ISW. *24tv.ua*. 09.09.2025. URL: https://24tv.ua/medvedyev-pogrozhuye-finlyandiyi-rosiya-gotuye-pidgruntya-dlya_n2910521 [in Russian].
[Усик Д. Погрози Медведєва Фінляндії нагадують кремлівські заяви перед нападом на Україну, — ISW. *24tv.ua*. 09.09.2025. URL: https://24tv.ua/medvedyev-pogrozhuye-finlyandiyi-rosiya-gotuye-pidgruntya-dlya_n2910521 (дата звернення: 15.09.2025)].
40. V ISW proanalizuvaly rosiiskyi memorandum pro umovy prypynennia vohniu. *Radiosvoboda.org*. 03.06.2025. URL.: https://www.radiosvoboda.org/a/news-isw-rosia-memorandum/33432506.html [in Ukrainian].
[В ISW проаналізували російський меморандум про умови припинення вогню. *Radiosvoboda.org*. 03.06.2025. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-isw-rosia-memorandum/33432506.html (дата звернення: 03.06.2025)].
41. Abramova, A. Mova, tserkva, terytorii: Reuters rozpovilo, yaki vymohy shchodo prypynennia viiny putin vysunuv na Aliastsi. *Hromadske.ua*. 17.08.2025. URL: https://hromadske.ua/viyna/249765-mova-tserkva-terytoriyi-reuters-rozpovilo-iaki-vymohy-shchodo-prypynennia-viyny-putin-vysunuv-na-aliastsi [in Ukrainian].
[Абрамова А. Мова, церква, території: Reuters розповіло, які вимоги щодо припинення війни путін висунув на Алясці. *Hromadske.ua*. 17.08.2025. URL: https://hromadske.ua/viyna/249765-mova-tserkva-terytoriyi-reuters-rozpovilo-iaki-vymohy-shchodo-prypynennia-viyny-putin-vysunuv-na-aliastsi (дата звернення: 10.08.2025)].
42. FT: Putin razozlil Trampa na Aliaske istoricheskoj "lektsiiej" o Riurike i Yaroslave Mudrom. *The Moscow Times*. 17.10.2025. URL: https://www.moscowtimes.ru/2025/10/17/ft-putin-razozlil-trampa-na-alyaske-istoricheskoi-lektsiei-o-ryurike-i-yaroslave-mudrom-a177549 [in Russian].
[FT: Путин разозлил Трампа на Аляске исторической «лекцией» о Рюрике и Ярославе Мудром. *The Moscow Times*. 17.10.2025. URL: https://www.moscowtimes.ru/2025/10/17/ft-putin-razozlil-trampa-na-alyaske-istoricheskoi-lektsiei-o-ryurike-i-yaroslave-mudrom-a177549 (дата звернення: 17.10.2025)].

Надійшла / Received 25.10.2025

Antonina BEREZOVENKO
Candidate of Philological Sciences (Ph. D. in Philology), Docent,
Docent at the Department of Ukrainian Language, Literature and Culture,
National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"
(Kyiv, Ukraine)
berezovenko@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-8681-072X

SOCIO-POLITICAL NARRATIVE, LANGUAGE POLICY AND RHETORIC IN UKRAINIAN-RUSSIAN RELATIONS: POST-SOVIET EXPERIENCE

The aim is to highlight and analyze the linguo-political dynamics and the socio-political narrative that shaped Ukrainian-Russian relations after the disintegration of the USSR. **The research methodology** is based on a combination of analytical, comparative, and hermeneutic approaches, which, in combination with content and discourse analysis, allow us to investigate the dynamics of the formation of Ukrainian-Russian relations as they appear in language / rhetorical and political practice and socio-political narrative in the Post-Soviet period. The reverse influence of rhetorical / narrative strategies on the formation of political reality is considered as well. **Scientific novelty.** Through the

study of rhetorical / narrative strategies of Ukrainian and Russian texts of the post-Soviet period, the features of the reflection of state and nation-building processes in the socio-political narrative of Ukraine and the Russian Federation are clarified; the formation of neo-imperial changes in the socio-political narrative of the Russian Federation is highlighted; the influence of these factors on the dynamics of Ukrainian-Russian relations after 1991 is described. **Conclusions.** Ukrainian-Russian relations in the post-Soviet period were determined by the change of the mode of "brotherhood" to the mode of "hostility." This was caused by the restoration of Russia's neo-imperial aspirations, which were embodied in its return to the paradigm of denying the rights of the *other* in accordance with the customary practice of tsarist and Soviet Russia. In this paradigm, an alternative picture of the world is created, where the Russian Federation plays the role of a hegemon, takes the place of some "nation of nations," which claims to absorb the rights of the *other* not only on the domestic political contour but also beyond its borders. Based on its imaginary rights of exclusive subjectivity, the Russian Federation denies the rights of the *other*-Ukraine not only in certain aspects of its sovereignty, and its historical subjectivity, but also denies its existence as such.

***Keywords**: socio-political narrative, language issue, Russia's war against Ukraine, national identity, neo-imperialism.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.219
УДК 94(477.83/.86)“16”(049.32)

Роман ОФІЦИНСЬКИЙ
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри теорії і методики професійної освіти та інноваційних технологій,
Закарпатський інститут післядипломної педагогічної освіти (Ужгород, Україна)
ofitsynsky@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-5050-5902

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ МИНУЛОГО ГАЛИЧИНИ У СКЛАДІ МОНАРХІЇ ГАБСБУРҐІВ

Рецензія на книгу: *Bogdan Lazorak, Beata Skwarek, Tatiana Lazorak.* „Kraina soli i nafty”: Opisy podróży po ziemi drohobyckiej w latach 1768—1914: Studia. Dokumenty. Materiały / *Богдан Лазорак, Беата Скварек, Тетяна Лазорак.* «Країна солі і нафти»: Описи подорожей Дрогобиччиною у 1768—1914 роках: Студії. Документи

Legnica; Drohobycz; Nagujewicze: Wydawnictwo Collegium Witelona Uczelnia Państwowa, 2024. 1326 s.

Рецензоване двомовне видання підготував міжнародний авторський колектив у складі директора Державного історико-культурного заповідника «Нагуєвичі» канд. іст. наук Богдана Лазорака, ад'юнктки Державного університету «Колеґіум Вітелона», докторки гуманітарних наук Беати Скварек і старшої наукової спів-

Цитування: Офіцинський Р. Маловідомі сторінки минулого Галичини у складі монархії Габсбурґів [Рец. на кн.: Lazorak B., Skwarek B., Lazorak T. „Kraina soli i nafty”: Opisy podróży po ziemi drohobyckiej w latach 1768—1914: Studia. Dokumenty. Materiały. Legnica; Drohobycz; Nagujewicze: Wydawnictwo Collegium Witelona Uczelnia Państwowa, 2024. 1326 s. / Лазорак Б., Скварек Б., Лазорак Т. «Країна солі і нафти»: Описи подорожей Дрогобиччиною у 1768—1914 роках: Студії. Документи. Матеріали. Леґніца; Дрогобич; Нагуєвичі: Вид-во Державного університету «Колеґіум Вітелона», 2024. 1326 с.]. *Український історичний журнал*. 2025. № 6 (585). С. 219—223. https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.219

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

робітниці Державного історико-культурного заповідника «Нагуєвичі» Тетяни Лазорак. Книга має виразне прикладне спрямування — змістовно й ідейно-тематично, зорієнтована на формування масової історичної свідомості через посередництво екскурсійно-туристичної діяльності.

Основну частину поділено на чотири розділи. Вони неоднакові за обсягом — від 17 сторінок (розділ четвертий) до 158 (розділ другий). На нашу думку, доцільним було б виокремлення логічних елементів у підрозділи (параграфи), але не будемо надміру акцентувати на архітектоніці праці, залишаючи авторам їхнє право на свободу творчості.

Перший розділ присвячено описам мандрівок до наскельної фортеці Тустань у 1783—1912 рр. У другому розділі розглядаються подорожні описи, путівники й літературно-мистецькі твори другої половини XVIII — першої третини XX ст. Описи мандрівок до аристократичних палаців у селах Вороблевичі, Снятинка, Рихтичі та Уріж у XIX — на початку XX ст. склали третій розділ, а до четвертого ввійшли описи театральних мандрівок 1866—1914 рр.

Автори головно зосередилися на краєзнавчій проблематиці, яка становить безпосередній інтерес для місцевої спільноти, висвітлюючи, наприклад, у контексті історії солеваріння питання про походження герба міста Дрогобича з дев'ятьма топками солі.

На думку авторів, до призабутих, але вартих уваги історичних фактів належить візит у Дрогобич австрійського імператора Франца Йосифа I, у подробицях відтворений ними за матеріалами тодішньої місцевої періодики, що виходила німецькою та польською мовами (с. 138—140 та 491—493 *). 30 жовтня 1851 р. через тріумфальну арку з боку вулиці Стрийської під звуки оркестру, верхи на коні, у супроводі наближених осіб, військових, міщан і селян з навколишніх місцевостей до міста в'їхав імператор, якого голосно вітали вигуками «Хай живе!» (вочевидь, кричали німецькою «Es lebe!» чи «Hoch lebe!», але мову привітання у книзі не зазначено).

Інтерес становлять численні пізнавальні сюжети, пов'язані з освоєнням таких природних ресурсів як нафта й мінеральна вода. У рецензованому виданні в історико-реконструкційній площині висвітлені обставини започаткування першої нафтоперегінної установки в Дрогобичі в 1814 р. — її встановив управитель місцевої солеварні інженер Йозеф Геккер: отриманим дистилятом освітлювали місто

* Тут і далі робимо подвійні посилання на обидві текстові частини вказаної праці — польською та українською мовами.

Прагу, звідки був родом згаданий інженер, казарми в Самборі, шахту в Трускавці й Віденську залізницю.

Шукаючи поклади руди в Трускавці, інженер Й. Геккер виявив у свердловині «сірчану воду» — це відкриття спричинилося до появи знаного у світі курорту, що, до речі, може бути використано для уточнення й конкретизації, за бажання, назви рецензованої книги, наприклад, «Країна солі, нафти і мінеральної води». Саме такі яскраві й науково підтверджені факти однозначно заслуговують свого місця у шкільних підручниках з історії — дотичний навчальний матеріал викладається у 9 класі закладів загальної середньої освіти України.

Самі автори називають своє дослідження «сміливим дослідницьким вступом для спеціального дослідження, присвяченого історії мандрівок Дрогобиччиною кінця XVIII — початку XX століть» (с. 5 та 355), роблячи акцент на спогадах, нотатках і описах, біографіях подорожувальників. Дослідники підкреслили, що намагались «якомога точніше передати зібрані факти про мандрівників та їхні пригоди». Одначе вони не прояснили осібно найважливіше — просторові межі своїх наукових студій, тобто, яку саме Дрогобиччину (Дрогобицьку землю) мають на увазі.

З тексту дослідження зрозуміло загалом, що йдеться про регіон навколо міста Дрогобич сучасної Львівської області, але Дрогобиччиною можна також назвати й Дрогобицький район у межах від 2020 р. і донині, і Дрогобицький район 1940—2020 рр., і Дрогобицьку область 1939—1959 рр., і Дрогобицьку агломерацію, і Дрогобицьку міську громаду. Хоча вказана праця хронологічно обмежується 1768—1914 рр., варто було б чітко визначити, про яку саме Дрогобиччину йдеться в адміністративно-політичному, історико-етнографічному й соціокультурному вимірах, та підкріпити пояснення картографічно.

Натомість автори зауважили лише, що «наприкінці XVIII — на початку XX століть теренами Дрогобиччини мандрували як поляки, німці, євреї, вірмени, французи, бельгійці, канадці та американці, так і українці, які по-своєму описували побут, життя, вірування та природу» (с. 6 та 356). Точніше було б «в останній третині XVIII століття», адже заявленою точкою відліку у книзі є 1768 р., коли вийшов друком польський переклад праці німецького протестантського теолога й географа Антона Фрідріха Бюшинґа «Географія Королівства Польського і Великого князівства Литовського, а також інших провінцій, що належать до них».

Але чому за нижню хронологічну межу взято саме рік видання перекладу, а не першої публікації німецькою мовою — 1754? Самі ж дослідники наголошують, що друга половина XVIII ст. стала епохою відкриттів у галузі історичної географії на Дрогобиччині. У цей час європейські вчені часто подорожували Східною Європою в пошуках нових природних ресурсів і вигідних шляхів сполучень, докладно описуючи маловідомі краї та їхні надра. Тож не оминали й Дрогобич і сусідні поселення.

Констатуючи відсутність повного каталогу описів мандрівок як загалом Галичиною, так і Дрогобиччиною зокрема, автори ставлять перед собою магістральну мету — поступово формувати «базу даних про мандрівки столицею соляного і нафтового промислу — Дрогобичем та його околицями, з їхніми унікальними

культурними пам'ятками та ментальним надбанням різних національних громад доби імперії Габсбурґів та "доби Івана Франка"» (с. 12 та 362).

У цьому разі так само й верхня хронологічна межа мала б бути уточнена, адже «доба Івана Франка» включає все його життя аж до 1916 р. включно, а монархія Габсбурґів припинила існування 1918 р. Натомість верхньою хронологічною межею стандартно вказаний 1914 р., коли розпочалася Перша світова війна й відлік новітньої історії.

Відрадно, що в рецензованому виданні належну роль відведено картографічним джерелам і мандрівкам картографів, подорожам художників та їхнім творам — пейзажам, гравюрам і літографіям, на яких відображені локальні краєвиди, пам'ятки історії та культури. Вони поширювалися в передруках і були достатньо популярними серед місцевого населення. Окрему увагу автори приділили промовистим фотографіям, які створювались у другій половині XIX ст. під час спеціальних експедицій і тематичних досліджень.

Найважливіші писемні матеріали та ілюстрації, вміщені в додатках, складають більшу частину книги «Країна солі і нафти...» (с. 751—1326), якщо точніше — їх обсяг перевищує оригінальний авторський текст у півтора раза. Коли ж із того тексту вилучити рясні й чисельні цитати й документальні вставки, то додатки стають більшими за нього майже втричі. Тобто, згадане видання більш подібне на збірник документів і матеріалів із дуже детальним вступом.

Значний інтерес проявили автори до писемних джерел: місцевої преси, літературних творів, документів і матеріалів державних, приватних і громадських закладів, установ та організацій м. Дрогобич, що відклалися в архівних фондах і музейних колекціях. Зокрема, вони вивчили рукописні й друковані описи (щоденники, нотатки) приватних подорожей, службових візитів, християнських місій. Одначе авторському тексту помітно бракує добротного історико-джерелознавчого аналізу та сфокусованого аналітичного викладу, а не лише «опису описів» у позитивістському форматі.

Зауважимо, що у вказаних «описах подорожей» міститься чимало історико-культурних і народознавчих подробиць, які зафіксовані завдяки спілкуванню мандрівників з місцевими мешканцями. Ці фрагменти яскраво відображають менталітет, усну народну творчість (перекази, легенди, топоніміку), народне повсякдення, тому вони заслуговують на комплексну фахову оцінку, а не лише на елементарну історико-бібліографічну констатацію.

Автори зауважують, що їм вдалося виявити в тогочасних джерелах нові топоси для означення терену Дрогобиччини: «Земля меду і молока», «Дрогобицька та Бориславська земля воску, нафти, солі та болота», «Дрогобицька держава», «Дрогобицька країна», «Українська Каліфорнія», «Бориславська Каліфорнія», «Гори Дрогобицькі», «Країна гір» (с. 15 та 365). Крім того, для просторового означення топографії та топоніміки, ландшафту й архітектури вони нерідко вживають інші метонімічні словосполучення на кшталт «Галицька Каліфорнія», «Франкова Каліфорнія» чи «Земля, яка тече воском, нафтою та сіллю». На наш погляд, кожне з цих образних найменувань варто було б пояснити в окремому

словниковому додатку, адже нерідко в тексті дослідження вони, образно кажучи, з'являються нізвідки й невмотивовано, немов зненацька вихоплені з уявного синонімічного ряду, зрозумілого лише авторам.

На жаль, видання «Країна солі і нафти...» не позбавлене очевидних вад, тут вистачає помилкових тверджень, стилістичних погрішностей та й просто друкарських помилок. Тут назверх проступає прописна істина: не варто економити на кваліфікованих редакторах, науковому й літературному, а також на вдумливих коректорах. Наведемо приклад, аби не бути голослівними: «Серед забутих мандрівок до Дрогобича варто згадати приїзд молодого імператора Австро-Угорської імперії Франца Йосифа I (1830—1916 рр.), який відбувся у жовтні 1851 року» (с. 138, 491, 1228). Правильно побудоване речення, але з фактографічною хибою — тоді ця імперія була Австрійською, їй знадобиться ще понад півтора десятиліття, аби пройти шлях до дуалістичної угоди 1867 р., коли після відповідних конституційних перетворень вказана держава стане Австро-Угорською. Перелік виявлених недоречностей можна було б продовжувати, проте «буквоїдство» не лежить в основі нашої рецензії. Тож наприкінці наголосимо на головному: автори вказаного видання заслуговують усілякого пошанування за багатолітні дослідницькі пошуки та знахідки.

Надійшла / Received 24.09.2025

Roman OFITSYNSKYI
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of Theory and Methods
of Vocational Education and Innovative Technologies,
Transcarpathian Institute of Postgraduate Pedagogical Education (Uzhhorod, Ukraine)
ofitsynsky@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-5050-5902

LITTLE-KNOWN PAGES OF THE PAST
OF HALYCHYNA AS PART OF THE HABSBURG MONARCHY

Book review:
Bogdan Lazorak, Beata Skwarek, Tatiana Lazorak.
"The Land of Salt and Oil": Descriptions of Travels in Drohobych Region
in 1768—1914: Studies. Documents. Materials
Legnica; Drohobych; Nahuievychi: Publishing House
of the State University "Collegium Vitelona", 2024. 1326 p.

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВІД САМОДЕРЖЦЯ, ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ РОМАНА МСТИСЛАВОВИЧА ДО КОРОЛЯ РУСІ ДАНИЛА ТА ЙОГО НАЩАДКІВ: ЛЮДИНА, СПІЛЬНОТА, ДЕРЖАВА XII—XIV СТОЛІТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ІСТОРІЇ»

2—3 жовтня 2025 р. на базі Карпатського національного університету ім. Василя Стефаника (Івано-Франківськ) та Національного заповідника «Давній Галич» (Галич) відбулася міжнародна наукова конференція, присвячена 820-й річниці відходу у засвіти князя Романа Мстиславича. Співорганізаторами заходу виступили Центр медієвістичних студій та факультет історії, політології і міжнародних відносин Карпатського національного університету ім. Василя Стефаника, Український інститут національної пам'яті, Івано-Франківська обласна рада та Івано-Франківська обласна державна адміністрація. До організації конференції активно долучилися працівники Музею історії Галича та студенти факультету історії, політології і міжнародних відносин.

Місцем проведення засідань стали центр інноваційних технологій «PNU Eco-System» Карпатського національного університету ім. Василя Стефаника та Музей історії Галича у Крилосі, які об'єднали у своїх стінах 36 учасників з України, Польщі, Чехії, Угорщини, Туреччини, Німеччини та Сербії. Спікери отримали можливість презентувати власні доповіді як у форматі живої участі, так і онлайн. Українську наукову спільноту представляли історики-медієвісти й археологи з Києва, Одеси, Дніпра, Ужгорода, Чернівців, Львова, Івано-Франківська, Галича та Городенки.

Цитування: Кардаш О., Стасюк А. Міжнародна наукова конференція «Від самодержця, великого князя Романа Мстиславовича до короля Русі Данила та його нащадків: людина, спільнота, держава XII—XIV століть в українській середньовічній історії». *Український історичний журнал*. 2025. № 6 (585). С. 224—228.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Перший день наукових дискусій пройшов у стінах центру інноваційних технологій «PNU EcoSystem» Карпатського національного університету ім. Василя Стефаника. Перед початком конференції учасники хвилиною мовчання вшанували усіх героїв України, що віддали свої життя за незалежність і суверенітет нашої держави у протистоянні російській агресії. З вітальними словами виступили проректор із науково-педагогічної роботи Карпатського національного університету ім. Василя Стефаника проф. Сергій Шарин, голова Українського інституту національної пам'яті Олександр Алфьоров, генеральний директор Національного заповідника «Давній Галич» Володимир Олійник, декан факультету історії, політології і міжнародних відносин Карпатського національного університету ім. Василя Стефаника Ігор Гурак, директор Центру медієвістичних студій цього ж вишу проф. Мирослав Волощук. Після вітальних промов між Українським інститутом національної пам'яті та Національним заповідником «Давній Галич» було укладено меморандум про співпрацю.

Першу, інавгураційну, панель конференції відкрив виступ *Олександра Алфьорова* (Український інститут національної пам'яті) про нові сфрагістичні джерела з історії Галицької єпархії XII—XIII ст. Наступну доповідь виголосив *Олександр Головко* (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України), дослідник доби князя Романа, вкотре порушивши питання загадок його родинного кола. Не менш цікавою була доповідь *Вадима Арістова* (Інститут історії України НАН України) щодо встановлення хронології утвердження володимирського князя в Галичі на межі XII—XIII ст. Завершив інавгураційну частину виступ *Мирослава Волощука* (Центр медієвістичних студій Карпатського національного університету ім. Василя Стефаника) про життя і правління князя Романа Мстиславовича у світлі статистичних даних.

Наступна наукова панель була присвячена джерелам та історичній пам'яті про правління Романа. Відкрила цю частину конференції *Тетяна Вілкул* (Інститут історії України НАН України) виступом щодо трактування згадки «Съвада Романова» у Галицько-Волинському літописі. Цікаве питання ролі угорських королів у політиці князя Романа розкрив у своєму виступі *Дюра Гарді* (Університет Нового Саду, Сербія). Нововідкритими джерелами зі сфрагістики й не тільки в контексті дослідження геральдики молодших Мономаховичів поділився *Олег Однороженко* (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України). Про культ князя Романа серед пізніших галицько-волинських правителів ішлося у виступі *Ебру Аккан* (Стамбульський університет, Туреччина). Дві останні доповіді цієї панелі — *Андрія Стасюка* (Національний заповідник «Давній Галич» / Центр медієвістичних студій) і *Світлани Потапенко* (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України) — стосувалися церковної й історичної пам'яті про Романа у середньовіччі та ранньомодерній добі.

Третє засідання першого дня конференції було присвячене Романові Мстиславовичу та його родині у шкільному курсі історії України й країн Європи. Про окреслення постаті князя Романа на сторінках українських шкільних підручників

з історії 1991—2025 рр. говорили *Сергій Дубчак* (Городенківський ліцей ім. Антона Крушельницького / Центр медієвістичних студій) та *Богдан Савчук* (Карпатський національний університет імені Василя Стефаника). У цьому ж контексті прозвучала доповідь *Дани Піцкової* (Карлов університет, Чехія) про короля Данила Романовича в чеській історіографії. Нові знахідки предметів озброєння з Чорнівського городища XIII ст. у своїй доповіді презентував *Віталій Калініченко* (Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича). Закрила засідання *Оксана Рутковська* (Дніпропетровський національний історичний музей ім. Дмитра Яворницького) з доповіддю про образ половців у контексті самоідентифікації степового населення сучасної України.

Завершився перший день конференції презентацією наукових видань. М. Волощук ознайомив академічну спільноту з виданнями Центру медієвістичних студій, зокрема зі студентським журналом «Студентські історичні зошити», публікацією рукопису «Історії Станиславівської фортеці» Чеслава Хованця. Професор *Ришард Ґжесік* (Інститут славістики Польської академії наук, Польща) презентував «Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian» — збірку римських і візантійських джерел до історії слов'ян, котра вже понад три десятиліття видається при Інституті славістики ПАН. *Вадим Чепіженко* (Одеський національний університет імені Іллі Мечникова) розповів про видання методичного посібника «Велика хартія вольностей».

Другий день конференції розпочався з екскурсії до храму Св. Пантелеймона в с. Шевченковому (Івано-Франківський р-н Івано-Франківської обл.), проведеної молодшим науковим співробітником науково-дослідного відділу Національного заповідника «Давній Галич» Андрієм Гусаком. Продовжилась екскурсійна панель на Крилоському городищі — її вів вчений секретар Національного заповідника «Давній Галич», провідний фахівець Центру медієвістичних студій А. Стасюк.

Головною локацією другого дня форуму став розташований на згаданому городищі Музей історії Галича, у стінах якого відбулися чотири конференційні панелі, кожна з яких супроводжувалася жвавими дискусіями. П'яту панель, присвячену постаті короля Русі Данила Романовича та його добі, відкрив *Леонід Павленко* (Університет Марії Кюрі-Склодовської, Польща), який намагався розкрити міжкнязівські стосунки володарів Мазовії та Волині у XIII ст. за даними хроніки Романовичів (Галицько-Волинський літопис). Дослідник із Києва *Владислав Гулевич* акцентував на ролі князя Василька Романовича у відносинах з монголами у 1241—1246 рр. Стратегія, тактика й методи боротьби Данила Романовича за відновлення цілісності його держави після монгольського нашестя 1241—1257 рр. стала предметом студій *Марії Костик* (Національний заповідник «Давній Галич»).

Шоста конференційна панель «Держава Романовичів: історичний, еклезіальний і культурний ефекти» розпочалася з доповіді проф. *Ришарда Ґжесіка* (Інститут славістики Польської академії наук, Польща), центральним сюжетом якої стала Угорсько-польська хроніка як джерело з історії Галицької землі першої половини XIII ст. Зі специфікою галицької та володимирської сакральної архітектури епохи Романовичів учасників конференції детально ознайомив *Юрій Лукомм-*

ський (Інститут архітектури та дизайну Національного університету «Львівська політехніка»). Докторка *Вероніка Рудольф* (Університет Лоранда Етвеша, Угорщина) розкрила роль Галичини в закордонній політиці Угорського королівства за останніх представників династії Арпадів і перших Анжу. Доповідь про роль галицького князя Лева Даниловича в історії замку Тустань виголосив *Роман Миська* (Державний історико-культурний заповідник «Тустань»). Королівство Ґаліції та Володимирії у середньовічних і ранньомодерних польсько-угорських династично-генеалогічних комбінаціях стало предметом наукових студій *Сергія Гануса* (Ужгородський національний університет).

Сьому конференційну панель («Держава і армія: Русь, Європа, світ») відкрив *Андрій Федорук* (Чернівецький обласний краєзнавчий музей) із доповіддю «Місце і роль "пѣшець" у військовій справі Руської землі XIII ст.». З мілітарними технологіями південного заходу Русі першої половини XIII ст. учасники конференції ознайомилися завдяки виступу *Володимира Гуцула* (Ужгородський національний університет). Свою доповідь *Остап Кардаш* (Карпатський національний університет ім. Василя Стефаника) присвятив руським культурно-релігійним впливам у володіннях династії Пржемислідів другої половини XII—XIII ст. Оборонні споруди Галицької та Волинської земель доби Романовичів стали предметом дискусії після виступу *Василя Петрика* (Інститут архітектури та дизайну Національного університету «Львівська політехніка»). Проблему інсиґній двовладдя представників кочівницьких еліт русько-половецького фронтиру в басейні Росі висвітлила дослідниця з Кракова *Анета Ґолембйовська-Тобіаш*. Завершилася панель доповіддю *Вадима Чепіженка* (Одеський національний університет ім. Іллі Мечникова) про англійську композитарну монархію та проблеми «державних» кордонів у середньовічній Європі.

Остання, восьма, панель наукового форуму була присвячена археології, архітектурі та штучному інтелекту у сучасному вимірі історичних студій. Власним досвідом застосування ШІ в роботі з середньовічними рукописними актовими документами епохи Каролінґів та Оттонів IX — першої половини XI ст. поділився *Максим Волощук* (Карпатський національний університет ім. Василя Стефаника). Проблема храмів-фортець в архітектурному ландшафті середньовічної Європи стала предметом дискусій після доповіді *Андрія Гусака* (Національний заповідник «Давній Галич»). Авторський підхід до інтерпретації змісту текстових графіті на храмі Св. Пантелеймона кінця XII ст. запропонував *Андрій Петраш* (Національний заповідник «Давній Галич», Карпатський національний університет ім. Василя Стефаника).

Підбили підсумки заходу директор Музею історії Галича Тарас Зіньковський та директор Центру медієвістичних студій, професор кафедри всесвітньої історії факультету історії, політології і міжнародних відносин Карпатського національного університету ім. Василя Стефаника Мирослав Волощук. До кінця поточного року очікується публікація матеріалів конференції.

Надійшла / Received 13.10.2025

Остап КАРДАШ
Карпатський національний університет ім. Василя Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна)
Ostap KARDASH
Vasyl Stefanyk Carpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)
Андрій СТАСЮК
Національний заповідник «Давній Галич» / Карпатський національний університет
ім. Василя Стефаника (Галич, Україна / Івано-Франківськ, Україна)
Andrii STASIUK
National Reserve "Ancient Halych" / Vasyl Stefanyk Carpathian National University
(Halych, Ukraine / Ivano-Frankivsk, Ukraine)

ХРОНІКА

III МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ТРАНСФОРМАЦІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В МИНУЛОМУ СТОЛІТТІ. 1945-й РІК — МІЖ ВІЙНОЮ ТА МИРОМ»

Організований Історичним інститутом Вроцлавського університету захід відбувся 20—21 листопада 2025 р. у Вроцлаві. Науковим керівником конференції виступила габілітована докторка, професорка Малґожата Рухневич, а до організаційного комітету ввійшли габ. д-р, проф. Ґжеґож Грицюк, докторка Маґдалена Ґібець і д-р Александр Сребраковський. Учасники працювали в дев'яти секціях, які були укладені за проблемно-хронологічним принципом та відбувалися в мішаному режимі — на базі Національного закладу ім. Оссолінських, а також на дистанційній платформі «MS Teams».

Під час урочистого відкриття конференції із вітальним словом виступили декан факультету історичних та педагогічних наук Вроцлавського університету Павел Клінт, директор Історичного інституту цього ж вишу габ. д-р, проф. Філіп Воланський, а також керівник Національного закладу ім. Оссолінських (у 2011—2016 рр. голова Інституту національної пам'яті Польщі) д-р Лукаш Камінський.

Наукову частину конференції 20 листопада розпочала перша секція, яку модерував проф. Ґжеґож Грицюк. Докторка іст. наук, професорка *Галина Стародубець* із Житомирського державного університету ім. Івана Франка у своїй доповіді представила процеси радянізації простору проживання поляків Волині в 1920—1930-х рр., зосередившись на основних маркерах змін повсякденного життя цієї найбільшої національної меншини вказаного регіону. Д-р *Пьотр Олеховський*, який репрезентував Силезький університет у Катовицях, а також Інститут воєнних втрат ім. Яна Карського у Варшаві, висвітлив репресивну діяль-

Цитування: Малеончук Г. III Міжнародна наукова конференція «Трансформації Східної Європи в минулому столітті. 1945-й рік — між війною та миром». *Український історичний журнал*. 2025. № 6 (585). С. 229—233.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ність радянських спецслужб щодо поляків в УРСР у 1933—1936, 1937—1938 рр. Сприйняття білорусами питання Підкарпатської Русі в 1938—1939 рр. порушив габ. д-р, проф. *Пьотр Ціхорацький* із Вроцлавського університету. Дослідник зазначив, що «білоруське бачення подій 1938—1939 років було пройняте симпатією до українського національного проєкту, що реалізовувався у східній частині Чехословаччини — спочатку у формі автономії, а потім у спробі створення самостійного державного організму. Подібно до інших українських ініціатив на національному ґрунті, державотворчі зусилля на Закарпатті слугували для білоруських діячів у Польщі непрямим взірцем для власних дій». Завершив роботу цієї секції габ. д-р, проф. *Аляксандр Смалянчук* з Інституту славістики Польської академії наук із доповіддю «Краєвець Міхал Ромер (1880—1945): між Польщею, Литвою та Білоруссю». Фахівець висвітлив місце Білорусі й білоруського національного відродження у світогляді та діяльності М. Ромера.

Друга секція мала лише дві доповіді, а її роботу модерував проф. Пьотр Ціхорацький. Перший реферат виголосив д-р *Павел Аблямський* із Силезького університету в Катовицях, який представив Польщу та поляків на шпальтах часопису «Беларускае жыцьцё» (1919—1920 рр.). Завершила роботу цієї секції доцентка Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка докторка *Оксана Гиса* доповіддю «Композитор і музикознавець Мирослав Скорик (1939—2020 рр.): портрет митця у дзеркалі епохи».

Третю секцію модерував д-р Александр Сребраковський, а її учасниками стали представники Македонії, Литви, Польщі. Проф. *Мішо Докманович* із найбільшого та найстарішого закладу вищої освіти Північної Македонії — Університету св. Кирила й Мефодія (м. Скоп'є) розповів про місце та роль 1945-го року у сучасній історії своєї країни. Історик зазначив, що впродовж того часу Македонська Республіка як частина Югославської Федерації трансформувалася з визволеної території в «народну республіку» радянського типу — з прокомуністичним керівництвом, підтримкою офіційної політики центру, трансформацією власності через аграрну реформу, націоналізацією, конфіскацією, а також репресивним ставленням до будь-яких форм опозиції. Продовжив роботу секції д-р *Єжи Рогозинський*, який репрезентував Інститут Пілецького. У своїй доповіді історик на прикладі Казахстану намагався висвітлити вплив завершення Другої світової війни на процеси «народження» радянського ісламу та сакралізацію так званої «Великої Вітчизняної війни». Виступ докторки *Віталії Стравінскене* з Інституту історії Литви був присвячений національним трансформаціям у Вільнюсі та Віленському краї 1945 р. Дослідниця слушно зауважила, що протягом кількох місяців радянської влади мешканці зазнали репресій, заслань, мобілізації до Червоної армії, примусових переселень. Наслідки цих дій були далекосяжними — майже половина населення регіону опинилася в таборах Сибіру, Казахстану, у в'язницях Росії або ж переселилася до Польщі.

Голова оргкомітету конференції професорка Малґожата Рухневич модерувала роботу четвертої секції, яку відкрив своїм виступом «"Об'єднані брати-українці та брати-білоруси": продукування знань у радянській етнографії 1939—1941 рр.

як інструмент епістемологічної підтримки ідеології та пропаганди» д-р *Сцяпан Захаркевич* з Європейського гуманітарного університету у Вільнюсі. Представник Волинського національного університету ім. Лесі Українки (Луцьк) д-р. іст. наук, проф. *Олег Разиграєв* у своїй доповіді проаналізував інформаційну насиченість свідчень та спогадів польських радянських партизанів як одного з важливих джерел для дослідження українсько-польського конфлікту під час Другої світової війни. Основний акцент було зроблено на спогади Миколи Куницького («Мухи») та Чеслава Вархоцького, а також учасників їхніх загонів, що активно діяли на Волині й Поліссі. Доповідь незалежного білоруського дослідника проф. *Віктора Шадурського* з Вроцлавського університету присвячувалася подіям Другої світової у пропаганді білоруського авторитарного режиму після 2020 р. Д-р іст. наук, проф. *Леонід Зашкільняк* зі Львівського національного університету ім. Івана Франка у своєму виступі висвітлив дискусії про колоніальне становище України у складі СРСР у сучасній українській історіографії. Проф. *Дітер Полль* (Університет Клаґенфурта, Австрія) звернувся до питання німецької історичної свідомості та дослідження воєнної окупації у Східній Європі, зазначивши, що захоплення нацистами вказаного регіону стало центральним елементом історії Німеччини та Європи XX ст., однак довгий час воно не відігравало помітної ролі в німецькій суспільній свідомості й повоєнній німецькій історіографії.

Роботу першого дня конференції завершила п'ята секція (модератор проф. Віктор Шадурський), серед питань якої варто виокремити доповідь аспіранта Яґеллонського університету *Маріуша Форнаґеля* «Аграрна реформа як елемент побудови внутрішньої безпеки у Словаччині та на півдні Польщі (1945—1948)». На думку дослідника, тут аграрна реформа була тісно пов'язана з процесом консолідації держави, національної гомогенізації та підпорядкування села новій системі влади.

Другий день форуму розпочався з виступу проф. *Ґжеґожа Грицюка* (Вроцлавський університет) у межах першої секції (модератор д-р Войцех Марциняк) на тему «Справжній кінець війни? Поляки на колишніх східних кресах II Речіпосполитої перед обличчям завершення бойових дій в Європі та Азії в 1945 р.». Історик зазначив, що після Другої світової чимало поляків опинилися перед складним вибором — залишитися на Батьківщині чи виїхати на Захід. Роботу секції продовжила доповідь габ. д-ра, проф. *Ярослава Сирника* з Вроцлавського університету «Виселення польських громадян української національності у 1944—1947 рр. — зміна парадигми». Автор наголосив, що дії комуністичних властей були спрямовані проти частини власних громадян. Натомість в історіографії домінуючим поняттям є національність виселених, що майже автоматично перетворює останніх на категорію, відокремлену від більшості суспільства. Дослідник зазначив також, що виселення зазвичай розглядається крізь призму польсько-українських відносин і в усталених часових відрізках: переселення до СРСР (1944—1946 рр.), операція «Вісла» (1947 р.). На думку Я. Сирника, такий погляд часто спрямовує наукові дискусії на хибний шлях.

Докторка *Йоанна Гитрек-Грицюк* репрезентувала на конференції Національний заклад ім. Оссолінських та Музей Пана Тадеуша й виступила з доповід-

дю «До Польщі — але куди саме? Учениці шкіл молодших доброволиць та їхні роздуми про повернення до Польщі». Завершив роботу першої секції габ. д-р *Ґжегож Соколовський* з Архіву архідієцезії у Вроцлаві на тему «Вселенська церква? Національність і релігія в контексті нижньосилезьких переселень 1945 р.».

Другу секцію модерувала докторка Йоанна Гитрек-Грицюк. Відкрив роботу проф. *Микола Кучерепа* з Волинського національного університету ім. Лесі Українки, який висвітлив утвердження сталінського тоталітарного режиму на Волині в 1944—1947 рр. Долі науково-педагогічного персоналу та працівників Університету Стефана Баторія у Вільнюсі після 1944 р. стали темою виступу д-ра *Александра Сребраковського* (Вроцлавський університет). Завершила роботу секції доповідь представниці цього ж вишу докторки *Анни Курпель* «Напівкожушок із вишивкою як свідок та учасник суспільних змін на Нижній Силезії після Другої світової війни». Антропологиня заначила, що представлене дослідження вносить у дискусію про культурну спадщину краю перспективу, яка поєднує мікроаналіз матеріальності з увагою до інституційних умов. Невеликий факт прихованої вишивки відкриває потенціал численних історій і тлумачень, стаючи символічним жестом повоєнної історії регіону.

Професорка Барбара Техманська модерувала третю секцію, яка розпочалася виступом представника Лодзького університету д-ра *Войцеха Марциняка* «Важкі повернення на Батьківщину: перші дні в повоєнній Польщі в розповідях і спогадах сибіряків». Продовжила роботу конференції доповідь докторки *Марцеліни Якимович* із Вроцлавського університету, присвячена колективізації західноукраїнського села у світлі спогадів. Джерельною базою дослідження стали записані авторкою біографічні інтерв'ю. Старша наукова співробітниця Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України докторка іст. наук *Олександра Стасюк* представила трансформації колективних уявлень українців про Другу світову війну. Наступну доповідь виголосив представник Вроцлавського університету габ. д-р, проф. *Роберт Клементовський* на тему «1945-й рік — вісімдесят років потому: уявлення, міфи та ідіосинкразії», де запропонував багатоперспективний погляд на подану проблему. Останнім у третій секції виступив аспірант Університету Комісії національної освіти у Кракові *Каміль Ґлень*, який порушив питання суспільної пам'яті про СРСР у Вірменії після 1991 р.

Конференцію завершила четверта секція, де модерував проф. Роберт Клементовський. Засідання розпочав *Матеуш Ясік* із Музею Другої світової війни у Ґданську, актуалізуючи непрості проблеми історичної просвіти в музеях. У доповіді було подано критичні роздуми над минулими та сучасними проєктами, головна мета яких полягала у залученні якомога більше відвідувачів до пізнання минулого. Габілітована докторка, професорка *Барбара Техманська* з Вроцлавського університету продовжила тему історичної освіти в Польщі щодо Другої світової війни, але вже на прикладі дидактичних матеріалів. Натомість незалежна дослідниця професорка *Оксана Даниленко* свою доповідь присвятила специфіці представлення подій тієї війни в українських підручниках історії. Завершила роботу секції докторка *Олена Росінська* з Київського національного економічного універ-

ситету ім. Вадима Гетьмана, яка висвітлила національний дискурс в українських і польських кінофільмах про Другу світову.

Роботу кожної секції супроводжували активні дискусії, що свідчило про високий інтерес до доповідей та про актуальність порушених тем. Впевнено можемо стверджувати, що III Міжнародна наукова конференція «Трансформації Східної Європи в минулому столітті. 1945-й рік — між війною та миром» стала важливою подію в науковому житті не лише Польщі, але й її сусідів. Представлені доповіді засвідчити багатовимірний і багатоаспектний вплив завершення Другої світової війни на долю мешканців регіону. Водночас захід ще раз підтвердив вагому роль Вроцлавського університету як осередку східноєвропейських студій.

Надійшла / Received 30.11.2025

Галина МАЛЕОНЧУК
Волинський національний університет ім. Лесі Українки (Луцьк, Україна)
Halyna MALEONCHUK
Lesya Ukrainka Volyn National University (Lutsk, Ukraine)

ДО 70-річчя ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАН УКРАЇНИ, ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА ОЛЕКСАНДРА ЛИСЕНКА

Народився ювіляр 27 червня 1955 р. у смт Катеринопіль (нині селище Калинопіль Звенигородського р-ну) на Черкащині. 1973 р. став студентом історико-педагогічного факультету Київського педагогічного інституту ім. М. Горького (нині Український державний університет ім. М. Драгоманова). У вільні від навчання дні брав участь в археологічних розвідках, вивчав особливості металургії та поселень племен черняхівської та зарубинецької культур. Попри диплом із відзнакою та рекомендацію до вступу в аспірантуру, молодий фахівець вирушив учителювати й набиратися практичного досвіду. У 1984 р. вступив до аспірантури в альма-матер (наук. керівник доц. І. Ганжа), але не полишив викладання (суспільні дисципліни в Київському музичному училищі ім. Р. Глієра, нині Київська муніципальна академія музики ім. Р. Глієра).

У 1990 р. на конкурсній основі Олександр Лисенко був зарахований на посаду молодшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР до відділу історії Великої Вітчизняної війни (від 2022 р. — воєнно-історичних досліджень). Через два роки захистив кандидатську дисертацію в Одеському державному університеті ім. І. Мечникова й був призначений на посаду старшого наукового співробітника Інституту історії України (1995 р.).

Цитування: Реєнт О., Голиш Г. До 70-річчя члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Олександра Лисенка. *Український історичний журнал*. 2025. № 6 (585). С. 234—237.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

На непрості 1990-ті роки, на період складних пошуків нових методологічних інструментів припав вихід праці «Звитяга і жертовність: українці на фронтах Другої світової війни» (1997 р.; у співавторстві з І. Муковським), в якій уперше у вітчизняній історіографії висвітлено внесок українців у перемогу над нацизмом і фашизмом, проблеми колабораціонізму та втрат тощо. Значним ступенем наукової новизни позначена монографія «Українські громади зарубіжжя в роки Другої світової війни: акції допомоги народу України» (1997 р.; у співавторстві з Т. Вронською) та низка наукових статей, присвячених найрізноманітнішим аспектам історії Другої світової. О. Лисенко активно працював у складі редколегії й був одним з авторів завершального тому загальноукраїнського проєкту «Книга Пам'яті України» («Безсмертя», 2000 р.).

У той самий час науковець захопився церковно-релігійною історією України й підготував кілька статей та дві монографії: «Християнство і українська національна ідея» (1997 р.; у співавторстві з О. Реєнтом), «Церковне життя в Україні: 1943—1946 рр.» (1998 р.). У грудні 1999 р. О. Лисенко захистив в Інституті історії України НАН України докторську дисертацію «Релігійна ситуація на Україні в 1941—1946 рр.» (наук. консультант д-р іст. наук, проф. М. Коваль), 2005 р. отримав учене звання професора. Після передчасної смерті завідувача відділу історії України періоду Другої світової війни М. Коваля Олександр Лисенко очолив цей структурний підрозділ інституту.

Усвідомлюючи свою відповідальність за стан воєнно-історичної науки в Україні, ювіляр постійно аналізує стан наукової розробки проблематики Другої світової війни, обґрунтовує думку про те, що її історієписання є окремою субдисципліною, орієнтує фахівців на вивчення питань воєнної антропології, полідисциплінарність студій, продуктивне використання сучасних методів дослідження, акцентує на важливості усноісторичних студій в історичному наративі.

Не полишає вчений і релігійно-церковну проблематику, фокусуючись на такій малодослідженій темі, як трагічна історія УГКЦ та католицьких конфесій в Україні: у 2023 р. з'явилася монографія, присвячена релігійній політиці тоталітарних режимів у 1939—1946 рр., а нещодавно — про ситуацію в українському православ'ї в умовах російсько-української війни («"Православний фронт" гібридного протистояння», 2025 р.).

Окремим сегментом напрацювань стали публікації про бойові дії на фронтах Другої світової війни (наприклад, колективна монографія «Стратегічні та фронтові операції на території України в 1943—1944 рр.» 2015 р.). Низка ґрунтовних видань, підготовлених О. Лисенком і його колегами, з історії бойових дій на теренах України в 1939—1942 рр., радянського партизанського й національно-визвольного рухів, з'явилась у 2019 р. До кола наукових інтересів історика належить і повоєнне відродження господарської та соціально-культурної інфраструктури («Донбас 1943—1950 рр.: Відновлення промислової і транспортної інфраструктури», 2016 р.; у співавт.).

Дослідник залучений до реалізації колективних наукових проєктів і є автором тематичних розділів у виданнях «Політичний терор і тероризм в Україні XX—XXI ст.: історичні нариси» (2002 р.), «Україна і Росія в історичній ретроспекти-

ві» (2004 р.), «Україна: хроніка XX ст.: Роки 1944—1945» (2005 р.), «Історія українського селянства» (2006 р.), «Історія державної служби в Україні» (2009 р.), «Україна: хронологія розвитку» (2011 р.), «Ілюстрована історія Києва» (2012 р.) та ін. О. Лисенко — автор кількох розділів і відповідальний редактор фундаментального видання «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття» (2011 р.), яке стало своєрідним підсумком 20 років історіографічного процесу.

Олександр Лисенко став одним з авторів, організаторів і розробників концепції унікального науково-популярного проєкту Інституту історії України НАН України «Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини: діалоги з істориками» (у 2 кн., 2022 р.). Як один із відповідальних редакторів він сприяв появі видання «Між науковим дискурсом і "побєдобєсієм": (До 80-річчя завершення Другої світової війни» (2025 р.), в якому зібрані публікації відомих дослідників цієї проблематики.

Доволі плідно вчений працює над підготовкою довідкових видань: він є автором понад 50 статей для «Енциклопедії історії України», десятки його матеріалів опубліковано в «Енциклопедії сучасної України», активно долучився до підготовки енциклопедичного видання «Західноукраїнська Республіка» (2021 р.). Спільно з меморіальним комплексом Національний музей історії України у Другій світовій війні Інститутом історії України НАНУ за участі О. Лисенка підготовлено низку науково-популярних видань і матеріалів, зокрема книгу-каталог виставки «Світові війни мовою плаката» (2009 р.). Нині під керівництвом фахівця триває робота над проєктом «Друга світова війна. Україна. Енциклопедія».

Усвідомлюючи визначальне значення диверсифікації джерельної бази воєнно-історичних досліджень, Олександр Євгенович став організатором та учасником археографічних проєктів: «Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб» (2003 р.), «Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(б) у 1940-х роках» (2003 р.), «ОУН в 1941 році: документи» (2006 р.), «ОУН в 1942 році: документи» (2006 р.), «ОУН і УПА в 1944 році: Документи» (2009 р.), «1941 рік. Країна у вогні: історико-документальне видання» (2011 р.), «Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів» (2014 р.), «ОУН і УПА в 1945 році: Документи» (2015 р.), «Україна в Другій світовій війні: погляд із XXI ст.: документи і матеріали» (2020 р.) та ін.

Левову частку творчого часу дослідника поглинає наукове редагування: він є членом редколегій авторитетних часописів: «Український історичний журнал», «Сторінки воєнної історії України», «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», «Краєзнавство». Займається також науковим редагуванням монографій, науково-популярних видань, збірників статей і документів.

О. Лисенко сформував власну наукову школу, під його науковим керівництвом і консультуванням підготовлено й успішно захищено 20 докторських та 22 кандидатські дисертації. Входить до складу спеціалізованих учених рад при Інституті історії України НАН України, Національному університеті оборони України. Кілька каденцій був членом експертної ради ВАК (ДАК) України з історичних дисциплін.

Уже чверть століття проф. О. Лисенко очолює провідний відділ Інституту історії України НАНУ й зарекомендував себе як талановитий академічний менеджер: кілька десятків монографій і сотні наукових статей підготовлені співробітниками, проведено чимало наукових і просвітницьких форумів. Лише у 2019—2024 рр. співробітники відділу та сектору сучасної історії і політики (приєднаний у 2023 р.) опублікували 468 праць, з яких 23 — у часописах, що індексуються у провідних наукометричних базах Web of Science та Scopus. Відділ працював над десятками держбюджетних тем: у 2017—2019 рр. досліджувалася тема «Україна у Другій світовій війні: оновлення довідково-інформаційних ресурсів у сучасному науковому просторі», у 2020—2022 рр. — «Енциклопедичний формат історії Другої світової війни (1939—1945 рр.): науковий дискурс та популяризаторська функція», у 2023—2025 рр. — «Воєнно-історична проблематика середини XX — початку XXI ст. в енциклопедичних ресурсах: теоретичні і практичні аспекти формування контенту».

О. Лисенко виступає з доповідями та бере участь у дискусіях на авторитетних міжнародних конференціях. Свого часу представляв Україну на науковому форумі під егідою ЮНЕСКО з нагоди 65-річчя завершення Другої світової війни. Став одним з ініціаторів та організаторів кількарічного проєкту «Україна соборна», в рамках якого було проведено декілька конференцій і видано збірники матеріалів (2005—2006 рр.). У 2009—2013 рр. науковець входив до складу Міжнародної Освенцимської ради, нині ж плідно працює в німецько-українській та українсько-словацькій комісіях істориків.

Ювіляр входить до складу президії правління Національної спілки краєзнавців України, підтримує проведення науково-краєзнавчих конференцій, просвітницьких заходів, реалізацію видавничих проєктів, консультує дослідників місцевої історії.

Наукова, організаторська, освітня й громадська діяльність проф. О. Лисенка відзначена знаком «Відмінник освіти України» (2003 р.), почесними грамотами Верховної Ради та Кабінету Міністрів України (2006 р.), орденом «За заслуги» 3 ст. (2011 р.), Подякою Президії НАН України (2025 р.). Він є лауреатом премії ім. М. Костомарова (1998 р.) та Державної премії в галузі науки і техніки (2017 р.; нині Національна премія ім. Бориса Патона), йому присвоєне почесне звання заслуженого діяча науки і техніки України (2006 р.), а 2024 р. обрано членом-кореспондентом НАН України.

У планах Олександра Лисенка — чимало нових цікавих проєктів. Побажаймо ж ювілярові сил і натхнення для втілення їх у життя!

Надійшло / Received 19.10.2025

Олександр РЕЄНТ (Київ)
Oleksandr REIENT (Kyiv)
Григорій ГОЛИШ (Черкаси)
Hryhorii HOLYSH (Cherkasy)

ТИША АРХІВІВ І ГОЛОС ІСТОРІЇ: ШЛЯХ ТАМАРИ ВРОНСЬКОЇ (ДО ЮВІЛЕЮ ДОСЛІДНИЦІ)

Кажуть, що історик — це людина, яка ніколи не закінчує речення крапкою. Бо щойно вона ставить крапку, десь в архіві відкривається, виявляється або чарівним способом дає про себе знати ще одна справа, лист чи свідчення, які змінюють усе. Тамара Вронська, здається, живе саме за цим принципом: її дослідження не просто продовжують історичний аналіз — вони змушують нас переглянути цілу низку усталених концепцій та підходів. І щоразу, коли здається, що ми вже все знаємо про репресії, війну, органи держбезпеки, депортації, Т. Вронська знаходить ту саму кому, після якої починається нова — справжня — розмова про людину.

Тамара Вронська вміє аналізувати документи не як суддя, а як уважна слухачка. Її наукова оптика — це поєднання академічної скрупульозності та співчуття людини, яка розуміє, що історія — це не лише про події, а про біль, вибір і відповідальність. Відзначаючи її ювілей, ми вшановуємо не лише дослідницю, а її унікальну наукову відповідальність та приголомшливу чуттєвість до людської пам'яті. Народжена в Києві, Тамара Вронська пройшла класичну академічну школу: навчалася на історичному факультеті університету імені Тараса Шевченка, згодом здобула кандидатський, а потім і докторський ступінь, отримала звання професорки, стала провідною науковою співробітницею академічного Інституту історії України. Її професійний шлях —

Цитування: Стяжкіна О. Тиша архівів і голос історії: шлях Тамари Вронської (до ювілею дослідниці). *Український історичний журнал*. 2025. № 6 (585). С. 238—242.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

це довга, послідовна праця з архівами, опублікованими джерелами, свідченнями та мемуарами, яка перетворилася на фундаментальні дослідження з історії України.

Професорка Т. Вронська — авторка понад 200 публікацій, серед них 12 монографій (6 одноосібних). Ініціаторка, співавторка й упорядниця науково-документальних видань «Київ у дні нацистської навали: за документами радянських спецслужб» (2004 р.), «Київ: війна, влада, суспільство: 1939—1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації» (2014 р.), «Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів» (2014 р.), «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Документи і матеріали» (2011 р.) та ін.

Свою наукову діяльність Тамара Вронська розпочала з дослідження повоєнного соціуму українських міст і сіл — і ця зацікавленість стала спробою «прочитати» історію повоєнного часу як складну соціальну тканину, зшиту страхом та досвідами пересічних людей. Вивчала питання виживання, побуту, стосунків місцевих спільнот у період воєнних дій та після них (зокрема 1943—1945 рр.), аналізуючи, як загальнополітичні події трансформувалися в локальні практики виживання. Зверталася до аналізу проблем створення проєкту Кримінального кодексу СРСР, режимів воєнного та надзвичайного стану на українських землях, особливостей юрисдикції військової Феміди у широкій ретроспективі, репресивних заходів проти різних категорій населення, які опинилися на території противника. Цей пласт роботи дослідниці — поєднання соціально-історичного аналізу й емпатійного вслухання в пам'ять свідків — розширює наше розуміння історії не тільки як політичного наративу, а як знання про сукупність повсякденних рішень та компромісів.

Наукова сміливість і любов, яку завжди демонструють Тамарі Вронській архівні документи, дозволили їй — одній із перших в Україні — взятися за студіювання специфіки діяльності національних, радянських та іноземних спецслужб (1917—1945 рр.). У цьому полі вона досліджувала інформаційно-психологічні операції радянських органів держбезпеки, політичне життя української еміграції міжвоєнної й воєнної доби, а також документальну спадщину відомих діячів часів Української революції 1917—1921 рр. — Петра Болбочана, Миколи Чеботаріва (у співпраці з Т. Осташко й В. Сідаком). Її студії щодо аналізу радянської паспортної системи (у співавторстві з С. Кульчицьким 1999 р.) стали піонерськими не лише в українському, але й європейському дослідницькому полі. Задовго до В. Ґолдман, Н. Муан, Д. Ширера, А. Бабуріна дослідниця довела, що паспортна система була не просто документальною формальністю, а інструментом заборони вільного пересування, соціального відбору та маркування: паспорт і прописка ставали механізмами, за допомогою яких держава здійснювала просторовий, соціальний, правовий контроль громадян, створювала ієрархію «правильних» і «неправильних» людей.

Радянський терор у всіх його проявах — одна з проблем, яку Тамара Вронська вивчає впродовж усього свого наукового життя. Вона наполегливо доводить, що система радянського терору ніколи не була лише хаотичним виловом «ворогів режиму» або хронологічно обмеженою певними часовими рамками практикою. На відміну від багатьох європейських та американських дослідників, котрі все

ще воліють наслідувати радянську схему хронологізації терору й виділяти в ній піковий прояв — «Великий терор» або «Велику чистку» — Тамара Вронська аргументує, що радянський терор не можна аналізувати як «великий» в якийсь певний проміжок часу, оскільки терор був саме основою, базою існування більшовицького режиму. Ілюзія «пікового значення», яке — ще з традиції доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС в 1956 р. — припало на 1937 р., на думку вченої, засліплює й наукові, й політичні спільноти, котрі не бажають бачити злочинів більшовицького режиму, які на території України розпочалися масовими вбивствами ще в 1918 р. та продовжувалися такими самими масовими вбивствами, репресіями, депортаціями в 1920—1930—1940-х і на початку 1950-х рр.

Послідовно відстоюючи свою позицію, Тамара Вронська у фундаментальних монографіях показує, що каральна машина СРСР використовувала нормативно-правові акти (закони, укази Раднаркому, постанови Президії Верховної Ради, інструкції НКВС—МВС) не як формальний лейтмотив, а як основу легітимації насильства.

Ключовим в її підході виступає простеження юридичної універсалізації каральних норм. Завдяки цьому Т. Вронська дозволяє читачеві побачити, як держава-насильниця власне розмивала та знищувала поняття юридичних меж — уходячи від нормального права до стану винятку, і як нова — антиправова у своїй природі система — ставала підґрунтям для терору. Детально аналізуючи не тільки це викривлене «правове» підґрунтя репресій, а й практики його втілення, Т. Вронська робить акцент на тому, що юридичні підстави терору обов'язково працювали у взаємозв'язку з бюрократією, з регіональними й центральними органами, з оперативною практикою — тобто законодавство ставало живим інструментом каральної машини на всіх рівнях. Крім того, дослідниця показує, що юридичне поле радянського терору — це мікрокосмос контролю, який втягував у репресивне поле численну кількість виконавців, у тому числі й інституційно далеких від каральних та партійних органів. Скрупульозно вивчаючи юридичні й виконавчі підстави терору, Тамара Вронська формує необхідну доказову базу для суду над комунізмом і російським імперіалізмом.

Праця «Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917—1953 рр.)» (2013 р.) стала першим на європейському просторі ґрунтовним дослідженням каральної політики та практики радянської влади проти родин «ворогів народу» в Україні — передусім жінок і неповнолітніх дітей. Власне, саме у цій монографії авторка вводить у науковий обіг термін «сімейне заручництво», який настільки добре «приживається» в український історичній науці, що подекуди здається дослідникам таким, наче виник сам собою. Значення цієї фундаментальної праці полягає й у тому, що вона змінює поняття радянського терору: він перестає бути винятково арештами чи розстрілами, а постає як система, що працює через сім'ю, через примус і виключення не лише конкретного індивіда, а його соціального оточення. Цей підхід відкриває нові горизонти для розуміння репресій як соціальної технології. Завдяки такому зосередженню на родині Т. Вронська дозволяє порушити питання про довгі психологічні наслідки, про те, як родини «заручників» існували після репресій та як це вплинуло на покоління нащадків. Сама авторка визначає цей ефект так: «Масові позасудові розправи були

спрямовані на те, щоб змусити людей відчути нікчемність життя і свободи перед необмеженою владою тоталітарного режиму. Перманентне насильство, різноманітні дискримінації мали паралізуючий ефект і дегуманізуючий вплив, оскільки створювали непереборне відчуття, що окрема людина не здатна за будь-яких обставин впливати на власну долю».

Продовжуючи виносити власний — суто історичний — вирок системі радянського знищення людей, у монографії 2019 р. «Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948—1953 рр.)», Тамара Вронська зосереджує увагу на долях людей, які вже відбули покарання у системі таборів, але були знову засуджені до нових термінів покарання не через скоєний злочин, а через те, що так вирішила комуністична влада. У праці висвітлюється, як держава формувала підстави, механізми й категорії «другого покарання». За допомогою спогадів, архівів, епістолярію дослідниця реконструює морально-психологічний стан повторників: відчуття безвиході, втрати контролю над власним життям і майбутнім, очікування нової загрози. Значення книги полягає в тому, що вона аргументовано розширює хронологічні межі дослідження радянського терору, вкотре доводячи, що тоталітаризм був довготривалою системою знищення людей, а не разовим вибухом насильства. У праці «Мінусники: покарані простором» (2021 р.; у співавторстві з О. Стяжкіною) Т. Вронська продовжує втілення аналітичної стратегії, виводячи на поверхню географічний вимір радянського репресивного контролю і знову наголошуючи на тому, що режим географічних заборон — це не випадковість сталінської епохи, а органічна складова радянської системи влади.

Праця 2022 р. «Непевний контин[г]ент: депортації із Західної України 1944—1953 років, режимне повсякдення, повернення» присвячена історії депортації населення зі західноукраїнських земель у період 1944—1953 рр. як складного феномена державної каральної політики. Монографія дає новий погляд на епоху сталінської депортаційної політики — з української перспективи та із залученням великої кількісті архівних й усних джерел. Т. Вронська демонструє, що депортації — це не лише примусове переселення, а багатовимірний процес, який зачіпає право, простір, пам'ять, повсякденність.

Життя справжніх істориків нерідко обростає легендами. Тож люди кажуть, що книжки Тамари Вронської часто-густо використовуються й пересічними читачами, й істориками в Україні та Європі, й державними службовцями як енциклопедичні видання, в яких завжди можна знайти точну, документальну та хронологічну обґрунтовану відповідь на питання, що стосуються політики радянського терору, воєнного й повоєнного законодавства, історії масових депортацій. Говорять також, що там, де інші дослідники архівів не знаходять майже нічого, професорці відкриваються справжні скарби — і про карколомні долі упосліджених людей, і про незбагненні механізми ухвалення політичних рішень, і про кричущі незбіги щодо усталеної хронології та реальних дат.

Колеги Тамари Вронської часто звертають увагу на те, що теми, які вона першою відкрила, запроваджений нею понятійний апарат, архівні знахідки згодом починають широко використовувати інші дослідники без належного відсилання

або з незначним цитуванням її праць. З одного боку, сумно, що академічна етика все ще шкутильгає не в той бік, з іншого ж — такі «запозичення» свідчать, що багато проблем, уперше побачених Т. Вронською, стали мейнстримом для нових поколінь. Сама авторка часто повторює, що найбільше її хвилює не «хто перший», а «чи повернута пам'ять тих, хто мовчав». Хотілося б, звісно, щоб етика спільного історичного поля відповідала високим етичним стандартам ученої, але сам факт «проростання» та широкого розгортання задуманого й уперше введеного нею в науковий обіг засвідчує рух у правильному напрямку — рух до відмови від усталених міфічних кремлівських кліше в бік правди та можливості відновлення історичної справедливості.

Незважаючи на те, що історикиня будь-якими способами намагається запобігти всім спробам відзначити її внесок в історичну науку, й академічна спільнота, й пересічні читачі докладають зусиль, щоб належно підсвітити наукові відкриття та фундаментальність створених Тамарою Вронською досліджень. У 2019 р. праця «Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948—1953 рр.)» була відзначена дипломом Всеукраїнського бібліотечного «Біографічного рейтинґу-2019» в номінації «Колективний портрет» та ввійшла до списку найкращих книг року за версією ПЕН у номінації «Нон-фікшн». У 2020 р. ця книжка, а також діяльність Тамари Вронської у царині збереження пам'яті українців відзначена заснованою 2018 р. Всеукраїнською правозахисною організацією «Меморіал» ім. Василя Стуса, Національним центром театрального мистецтва ім. Леся Курбаса та видавництвом «Дух і літера» премією ім. Леся Танюка «За збереження історичної пам'яті». У 2022 р. монографія «Непевний контин[г]ент: депортації із Західної України 1944—1953 років, режимне повсякдення, повернення» також відзначена премією Канадського літературного фонду Петерсона, створеного з метою відзначення книжок, які сприяють кращому розумінню України та українського народу й тематика яких актуальна для читачів у всьому світі, а також посіла 1-ше місце в рейтинґу «Книжка року-2022» в номінації «Минувшина: Дослідження / документи».

Історики — це не просто свідки минулого, а ті, хто вміє почути голоси в тиші архівів, розпізнати людське у статистиці, драму — в документі. Тамара Вронська належить саме до тих дослідників, котрі перетворюють історію на живий діалог між епохами. Її науковий шлях — це подорож у найскладніші та найболючіші сторінки минулого, але водночас — пошук гідності, людяності й сенсу в історичній пам'яті. Ювілей знаної вченої — не лише нагода підбити підсумки (які точно не є остаточними, оскільки авторка вже працює над новою книжкою та має задумки щодо наступної), а й момент, коли наукова спільнота знову ставить собі питання: як ми розповідаємо історію, і чи здатні ми робити це з такою ж чесністю, гідністю та бездоганністю, як це робить Тамара Вронська?

Надійшло / Received 20.10.2025

Олена СТЯЖКІНА (Київ)
Olena STIAZHKINA (Kyiv)

ДО 70-річчя ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА ВОЛОДИМИРА РИЧКИ

10 жовтня 2025 р. виповнилося 70 років від дня народження провідного наукового співробітника Інституту історії України НАН України, доктора історичних наук, професора Володимира Михайловича Рички. Ця знакова подія є не тільки приводом сердечно привітати ювіляра, але й доброю нагодою згадати основні віхи та здобутки, закарбовані на його многотрудних наукових стежках.

Студентом, під час навчання на історичному факультеті Київського державного університету ім. Тараса Шевченка (1972—1977 рр.), він захоплювався археологією: щоліта брав участь у польових археологічних дослідженнях, вивчаючи наживо пам'ятки матеріальної культури стародавнього населення України. Після закінчення університету працював за фахом у музейній сфері.

Переломним моментом у житті молодого науковця став перехід на роботу до Інституту історії АН УРСР — у квітні 1979 р. він обійняв посаду молодшого наукового співробітника сектору історії Київської Русі у відділі історії феодалізму (завідувач д-р іст. наук, проф. Г. Сергієнко). Під керівництвом д-ра іст. наук, проф. М. Котляра працював над кандидатською дисертацією «Утворення і розвиток території Київської землі (IX — перша третина XII ст.)», яку успішно захистив 1985 р. Ця робота склала основу його першої монографії «Формування території Київ-

Цитування: Смолій В. До 70-річчя доктора історичних наук, професора Володимира Рички. *Український історичний журнал*. 2025. № 6 (585). С. 243—245.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 6 (585)

ської землі (IX — перша третина XII ст.)» (1988 р.), яка отримала схвальні відгуки наукової громадськості й була відзначена премією для молодих вчених.

Подальший напрям наукових студій В. Рички визначали дослідження соціально-політичної історії Київської Русі, узагальнені в низці статей й підсумовані в монографії «Церква Київської Русі: соціальний та етнокультурний аспект» (1997 р.). У 1998 р. вчений захистив докторську дисертацію «Церква в соціально-політичній структурі Київської Русі».

Володимир Ричка діяльно долучився до розробки багатьох значущих наукових проєктів, результати яких оприлюднювалися на сторінках академічних серійних видань і в колективних монографіях: «Політична система для України: Історичний досвід і виклики сучасності» (2008 р.), «Галицько-Волинський літопис: текстологія» (2020 р.), «Człowiek w historii vs historia człowieka» (2021 р.), «Шлях з первісності у цивілізацію: Українські шати середньовіччя» (2023 р.) та ін. Слід також відзначити його вагомий внесок у підготовку багатотомної «Енциклопедії історії України» (2003—2013 рр.).

Плідним й успішним виявилося його залучення до популяризації історичних знань: мають попит серед широкого кола читачів майстерно виписані монографічні життєписи княгині Ольги, Олега Віщого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха. За участі В. Рички було підготовлено кілька навчальних посібників для середньої та вищої школи, адресовані українським освітянам книжкові видання «Київська Русь: від язичництва до християнства» (1996 р.), «Культура Давньої Русі» (2012 р.), а також науково-популярні статті, опубліковані в періодичних виданнях.

Володимир Ричка — майже ровесник «Українського історичного журналу», зростав і формувався як науковець разом із ним. У 1988—2021 рр. був заступником головного редактора часопису й досі сумлінно виконує обов'язки члена редколегії. «УІЖ» став для вченого доброю школою вдосконалення редакторських навичок, журналістської майстерності й натхненної роботи над іншими видавничими проєктами, серед яких — щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи «Ruthenica», заснований 2002 р. спільно з д-ром іст. наук О. Толочком.

Динамічною і продуктивною є академічна мобільність ученого: він учасник багатьох міжнародних наукових форумів, підготовлені ним статті-дослідження опубліковані в Румунії, Болгарії, Ізраїлі, Польщі, Італії. Стажувався у французькому науковому центрі Maison des Sciences de l'Homme (Париж, 2003 р.), в Інституті східноєвропейської історії Віденського університету (2006 р.). Від середини 2022 до середини 2025 рр. був запрошеним професором в Університеті для іноземців у м. Сієна (Італія), де працював над науковим проєктом «Культурно-історична спадщина середньовічної Русі і шляхи формування української й московської ідентичностей». Результати цієї роботи оприявнені італійською мовою в монографічному форматі.

Вагомим є творчий доробок ювіляра. Його перу належать кількасот статей-досліджень, оригінальних історичних нарисів, опублікованих у багатьох українських і закордонних наукових виданнях, ціла низка книжок, серед яких відразу згадуються монографії «Княгиня Ольга» (2004 р.), «Київ — другий Єрусалим (З історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі)» (2005 р.), «Києво-руські сту-

дії» (2005 р.), «Княжий двір Південної Русі в X—XIII ст.» (2008 р.; у співавт.), «"Вся королівська рать" (Влада Київської Русі)» (2009 р.), «Володимир Мономах» (2019 р.), «Вещий Олег в истории и памяти» (2019 р.), «Володимир Великий: Лицар духу» (2020 р.), «Війна пам'ятей: Змагання за спадщину Київської Русі» (2021 р.), «Ярослав Мудрий: великий князь, син Володимирів» (2023 р.), «Ucraina e Russia: incroci di storia L'eredità storico-culturale della Rus' medievale e la formazione dell'identità ucraina e moscovita» (2024 р.).

Гуманітарні заслуги Володимира Рички відзначені численними нагородами: Грамота Верховної Ради України «За вагомий внесок у розвиток вітчизняної історіографії, розбудову української державності, підготовку високопрофесійних кадрів й формування наукових шкіл» (2006 р.); почесне звання заслуженого діяча науки і техніки України, присвоєне «за значний особистий внесок у становлення незалежності України, утвердження її суверенітету та міжнародного авторитету, заслуги у державотворчій, соціально-економічній, науково-технічній, культурно-освітній діяльності, сумлінне служіння Українському народові» (2011 р.); Почесна грамота Президії Національної академії наук України «За багатолітню працю вченого і педагога та вагомі здобутки у дослідженні історії, політичної культури і ідеології українського середньовіччя» (2015 р.) та ін.

Колеги, учні, друзі зичать ювілярові творчого довголіття, натхнення, нових здобутків та успішних наступних десятиліть! З роси й води, шановний і дорогий Володимире Михайловичу!

Надійшло / Received 20.10.2025

Валерій СМОЛІЙ (Київ)
Valerii SMOLII (Kyiv)

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ У 2025 р.

Привітання академіку Валерію Смолію 5

Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції, повсякденні практики

Коваль М., Сегеда С., Стасюк Ю. Іноземні добровольці у складі Сил оборони України (від 2014 р.) 4

Кудряченко А. Особливості підтримки України Японією у ході російсько-української війни 4

Надтока Г., Горпинченко І. Ватикан у його ставленні до російсько-української війни: історичне підґрунтя та сучасність 4

Поліщук Ю. Інформаційна війна як складова російської агресії проти України: історіографія проблеми 6

Рудько С. Херсонська наступальна операція ЗС України (29 серпня — 11 листопада 2022 р.) 6

Рудько С., Марченко Я. Британське сприяння у зміцненні протитанкових та артилерійських спроможностей ЗС України у 2022—2024 рр. 3

Харук А. Дві битви за Лиман (23 травня — 2 жовтня 2022 р.) 3

Харук А. Епізоди російсько-української війни: бої за Білогорівку на Луганщині (травень — грудень 2022 р.) 6

Історичні студії

Біла К. Заходи імперської воєнної пропаганди щодо формування в українських губерніях Росії «культу війни» під час Першої світової 2

Вілкул Т. «Король» і «князь» Данило в Галицько-Волинському літописі 5

Возний І. Захист культурної спадщини України в контексті російсько-української війни 1

Волощук М. Руські невінценосні поселенці у землях П'ястів XI — середини XIV ст.: іменослов та ідентифікації 1

Вронська Т. Режимна «гостинність» в УРСР для представників української діаспори (1960—1980-ті рр.) 3

Горобець В. Структури влади ранньомодерної Української держави: роль полковника в регулюванні поземельних відносин 3

Гуржій О. Кримінальні злочини та смертна кара в Українській козацькій державі другої половини XVII—XVIII ст.: судова практика 6

Даниленко В., Плекан Ю. Життєвий шлях Т. Даниліва та його листування з А. Гончаренком 6

Дзьобак В. Жінки в ідеології та практиці ОУН (1929—1941 рр.): від «невидимості» до мобілізації 5

Заболотна Т. Страта через повішення у системі терору нацистських окупантів: Київ 1941—1943 рр. 4

Зема В. Володимирове хрещення та агіографія: між легендою й історіографією 2

Келембет С. Князі Степанські: маловідома «удільна династія» XIII — середини XV ст. 5

Кудлай О. Державний контроль Української Народної Республіки: структура, завдання, головні напрями діяльності (1917—1918 рр.) 3

Кузіна К. Арешти дружин співробітників НКВС під час Великого терору та їх реабілітація в 1950-х рр. 5

Лисенко О., Пастушенко Т. «Велика Перемога» у «Великій Вітчизняній війні» як радянсько-російський колоніальний проєкт 2

Лясковська С. «Полювання» держави на валютні заощадження громадян у період індустріалізації (1930—1934 рр.) 1

Павленко С. Питання продовольчої кризи та проблема Голодомору в УСРР очима японських дипломатів 1

Смольніцька М., Баришполець М. «Село після імперії»: повсякденність, пам'ять і суб'єктність у трансформаційних процесах пострадянської України (1991—2020 рр.) 6

Тинченко Я. Репресії в УРСР 1937—1938 рр. проти колишніх учасників антибільшовицької боротьби 4

Титаренко Д. Злочин без кари: вбивство пацієнтів військового госпіталю у Харкові в березні 1943 р. у світлі розслідування німецької юстиції 4

Федьков О. Криза імперії: угруповання О. Савицького, суспільство і влада на початку XX ст. 6

Хома І., Романюк М. Євген Коновалець і Дмитро Донцов: від співпраці до непорозуміння 1

Чуткий А. Повсякденне життя студентів-євреїв Києва на початку XX ст. 4

Шаповал Ю., Славескі Ф. Голод 1946—1947 рр. в Українській РСР: місія Л. Кагановича 2

Яременко М. Автобіографічна та біографічна інформація у проповідях Стефана Яворського 1690-х рр. 1

Tsebenko A. The Cultural-Religious Transformations of the Monastic Church of the Order of Franciscan Sisters in Lviv: From Catholic to Orthodox Governance through Soviet Desacralization 5

Yushkevych V. Refugees from Communism: US Policy toward Central and Eastern European Political Emigration amid Sovietization (1944—1952) 5

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

Береговий С., Гирич І., Силка О., Синявська Л. Щоденники Б. Лазаревського 1929—1933 рр. і проблема його національної самоідентифікації 1

Березовенко А. Суспільно-політичний наратив, мовна політика та риторика в українсько-російських відносинах: пострадянський досвід 6

Боряк Г. Історик у добу цифрової гуманістики: Любов Дубровіна у світлі фахових та ювілейних рефлексій 5

Гедьо А., Іванюк О. Культуроцид у контексті російської колонізації Криму: свідчення мандрівників першої половини XIX ст. 3

Гончар О. П. Куліш в інтелектуальному середовищі Російської імперії 1840 — початку 1850-х рр. 6

Коцур Л. Українсько-литовська співпраця в галузі історичної науки: подолання радянської спадщини 6

Мороз І. Методологічні підходи І. Крип'якевича до класифікації історичних джерел (за матеріалами наукового семінару в Українському таємному університеті у Львові) 1

Петренко І., Сірий О., Томазов В. Шлюбність у населених пунктах Грунської сотні Гадяцького полку в першій половині XVIII ст. (за даними парафіяльних метричних книг 1723—1741 рр.) 5

Пиріг Р. Спогади начальника штабу гетьмана Павла Скоропадського Б. Стеллецького як історичне джерело: спроба сучасної верифікації 4

Посохова Л. Твори мислителів доби Просвітництва у приватних бібліотеках духовенства Гетьманщини та Слобідської України другої половини XVIII — початку XIX ст. 3

Разиграєв О. Сучасна історіографія польсько-українських взаємин у Волинському воєводстві II Речіпосполитої: правовий статус та національна політика 2

Разиграєв О. Сучасна історіографія польсько-українських взаємин у Волинському воєводстві II Речіпосполитої: суспільно-політичне життя 4

Разиграєв О. Сучасна історіографія польсько-українських взаємин у Волинському воєводстві II Речіпосполитої: освітнє та економічне життя, загострення суспільно-політичної ситуації наприкінці 1930-х рр. 6

Ричка Ю. Баскський націоналістичний рух в Іспанії 1895—2018 рр.: історіографія питання 1

Сирник Я. Польські історики українського походження: поколіннєвий феномен, напрями й тематика досліджень (від 1980-х рр. до сьогодні) 5

Споденець І. Стінні газети Харківського фізико-технічного інституту 1940—1980-х рр.: джерелознавча характеристика та інформаційний потенціал 4

Тимченко Р. Земельна реформа гетьмана П. Скоропадського у сучасній українській історіографії 5

Яремчук В. Польща / поляки в українській історії: образи українського радянського історієписання 3

Vilkul T. The *Primary Chronicle* in the *Judean Chronograph* (1262) 1

Спеціальні історичні дисципліни

Бакалець О., Бойко-Гагарін А. Скарб фальшивих півтораків Сиґізмунда III Вази з с. Гайове на Вінниччині 2

Ковалевська О. Портрети жінок XVI—XVIII ст. як об'єкт іконографічного дослідження 2

Сосса Р. Відображення території України у сучасній європейській картографії 2

Тоїчкін Д. Булави й перначі львівського походження XVII—XVIII ст.: проблеми атрибуції 2

Целуйко О., Гудима Ю. Нереалізований проєкт збірника документів до історії Львівського університету 2

Hlebionek M. Kształtowanie się polskiej sfragistyki urzędowej na ziemiach byłego zaboru Pruskiego: Rekonesans badawczy na przykładach z terenow byłych Prus Zachodnich i Wielkiego księstwa Poznańskiego 2

Всесвітня історія та міжнародні відносини

Коппель О., Пархомчук О. Адаптація монархій Перської затоки до глобальних трендів: досвід для України 6

Одрін О. Ранні етапи еллінської колонізації басейну Чорного моря: проблемні питання й історіографічні дискусії 6

Інтелектуальна історія

Потульницький В. Проєкції української незалежності від Росії у світлі концептуалізацій провідних німецьких інтелектуалів із кінця XIX ст. до 1918 р. 1

Біографістика

Литвинова Т. Григорій Андрійович Полетика: до 300-річчя від дня народження 3

Монолатій І. Яків Оренштайн — видавець-українофіл 2

Студії пам'яті

Антонюк Я., Трофимович В. Служба безпеки ОУН(б) крізь призму трансформацій історичної пам'яті 3

Інтелектуальна біографія

Шевченко А., Ясь О. Поступ як світоглядна максима: європейська подорож 1870—1873 рр. в інтелектуальній біографії М. Драгоманова 4

Безпекові студії

Вермeнич Я. Концептуалізація безпекового дискурсу регіоналістики в умовах мілітарних викликів сучасності 4

Глобальна історія

Колесник І. XX століття з перспективи глобальної історії 4

Дискусії

Брехуненко В. «Виняткова успішність» чи зав'язь майбутніх потрясінь? Укотре про баланс здобутків і втрат української еліти на Люблінському сеймі 1569 р. 3

Железняк М., Іщенко О. Видання довідкового формату та питання академічної доброчесності 1

Каліщук О. Волинська трагедія в контексті геноцидних студій 1

Кульчицький С. Походження та сутність ленінсько-сталінського державного соціалізму 5

Старченко Н. Складні шляхи ранньомодерного українського націєтворення, або Кілька зауваг до звичної схеми історії України 3

Публікації

Опис маєтностей Сулим 1787 р. (вступна стаття й публікація *І. Кондратьєва, С. Шуміло*) 2

Повідомлення

Вирський Д. Лицарська війна: Куруківська битва 1625 р. (до 400-річчя події) 5

Щербак В. Остання козацька твердиня Запорожжя (до 250-річчя руйнації Підпільненської Січі, так званої Нової) 4

Miscellanea

Андрулакіс Е. Українське питання у статті грецького інтелектуала XIX ст. 3

Проценко О. Українськомовні ютуб-канали історичного профілю: соціокомунікаційні стратегії 1

Рецензійні статті

Головко В. П'ять історичних уроків для повоєнної відбудови України: роздуми над книжкою Б. Стайла «План Маршалла. Світанок Холодної війни» 5

Рецензії й огляди

Бевзюк Є., Котляр О. Україна в європейському інтелектуальному контексті [Рец. на кн.: Іваненко О. Інтеграція регіональних науково-освітніх осередків Наддніпрянської України до європейського інтелектуального простору (друга половина XIX — початок XX ст.). Відп. ред. С. Віднянський. Київ: Інститут історії України НАН України, 2024. 555 с.] 5

Галь Б. Революція, яка відбулася деінде [Рец. на кн.: Сокирко О. Козацький Марс. Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648—1764. Київ: Темпора, 2023. 912 с.] 1

Заяць А. Особливо небезпечні хвороби ранньомодерної доби на Волині та Київщині [Рец. на кн.: Сас П. Чумні часи: епідемії на Волині і Київщині в другій половині XVI — першій половині XVII ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2021. 660 с.] 3

Здоров А. Як бог став дияволом, або Який суспільний лад був у Радянському Союзі? [Рец. на кн.: Кульчицький С. Ленінська система влади і власності в окупованій Україні. 1917—1923. Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Академперіодика, 2024. 548 с.] 2

Кульчицький С. Акція «Вісла» очима авторитетного польського дослідника [Рец. на кн.: Motyka G. Akcja „Wisła"'47: Komunistyczna czystka etniczna. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2023. 432 s.] 2

Лисенко О. Нацистський окупаційний геноцид в Україні: нова сторінка історієписання [Рец. на кн.: Грінченко Г., Венгер А. Архівно-слідчі справи щодо вбивств пацієнтів психіатричних лікарень окупованої Дніпропетровщини: історичне джерело, люди і пам'ять. Дніпро: Ліра, 2024. 525 с.] 3

Литвин М., Хахула Л. Радянсько-російські збройні експансії після Другої світової війни [Рец. на кн.: Klimecki M., Karpus Z. Niewypowiedziane wojny i konflikty Związku Radzieckiego i Rosji w latach 1945—2022: Przegląd wydarzeń. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2023. 240 s.] 4

Масненко В. Оптимістичний погляд на трансформацію історичної науки у сучасній Україні [Рец. на кн.: Калакура Я. Українська історіографія на переломі: від методологічного монізму до європейських орієнтирів. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2022. 464 с.] 1

Морква В. Новітнє турецьке видання про Україну [Огляд вид.: Aydıngun İ. etc. (Eds.). Ukrayna. Ankara: Ataturk Araştırma Merkezi, 2024. 792 s.] 4

Офіцинський Р. Маловідомі сторінки минулого Галичини у складі монархії Габсбурґів [Рец. на кн.: Lazorak B., Skwarek B., Lazorak T. „Kraina soli i nafty": Opisy podróży po ziemi drohobyckiej w latach 1768—1914: Studia. Dokumenty. Materiały. Legnica; Drohobycz; Nagujewicze: Wydawnictwo Collegium Witelona Uczelnia Państwowa, 2024. 1326 s. / Лазорак Б., Скварек Б., Лазорак Т. «Країна солі і нафти»: Описи подорожей Дрогобиччиною у 1768—1914 роках: Студії. Документи. Матеріали. Лєгніца; Дрогобич; Нагуєвичі: Вид-во Державного університету «Колеґіум Вітелона», 2024. 1326 с.] 6

Пастушенко Т. Осередки терору: стаціонарні підрозділи поліції безпеки та СД у райхскомісаріаті Україна [Рец. на кн.: Schmittwilken Ch. Zentrales des Terrors. Die Dienststellen der Kommandeure der Sicherheitspolizei und des SD im Reichskommissariat Ukraine. De Gruyter Oldenbourg, 2024. 304 S.] 5

Чернега П. Освітньо-наукова діяльність української діаспори в Європі як чинник відродження державності України [Рец. на кн.: Уткін О. Аграрна освіта та наука в українській діаспорі Європи 1920—1960-х років. Київ: Аграрна наука, 2023. 348 с.] 5

Повертаючись до надрукованого

Марковський Д.К. Чи історія має свій кінець? У відповідь на рецензію професорки Оксани Каліщук на мою книгу «W cieniu Wołynia: "Antypolska akcja" OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943—1945» 3

Хроніка

Будзар М., Гедьо А. XIV Міжнародна наукова конференція «Київ і кияни у соціокультурному просторі України: політика пам'яті у минулому й сьогоденні» 5

Ващук Д., Юга О. III Міжнародна наукова конференція «Війна і соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи» 2

Волощук М. VIII Конгрес польських медієвістів 5

Гончаренко Н., Мельник С. Щорічна наукова українознавча конференція в Індіанському університеті у Блумінґтоні 4

Добржанський О., Христан Н. Міжнародна наукова конференція «На перетині епох. Перша світова війна: феноменологія, геополітичні та гуманітарні наслідки, історична пам'ять» 1

Кардаш О., Стасюк А. Міжнародна наукова конференція «Від самодержця, великого князя Романа Мстиславовича до короля Русі Данила та його нащадків: людина, спільнота, держава XII—XIV століть в українській середньовічній історії» 6

Малеончук Г. III Міжнародна наукова конференція «Трансформації Східної Європи в минулому столітті. 1945-й рік — між війною та миром» 6

Маховська С. На роздоріжжі контекстів: про досвід презентації у США та Франції усноісторичних досліджень російсько-української війни 1

Потульницький В. Тема російсько-української війни на 54-му Дні історика в Німеччині 3

Скальський В. 13-те засідання Польсько-української комісії для дослідження взаємин у 1917—1921 рр. 3

Страшнюк С. XI Дриновські читання «Україна та її сусіди: проблеми етногенезу і націотворення та міжнародні відносини у Центрально-Східній Європі (від доби середньовіччя до епохи глобалізації)» 2

Стрільчук Л., Каліщук О. Міжнародна конференція «Міжконфесійні відносини в Україні: історія та сучасність» 5

Ювілеї

Віднянський С., Пархомчук О. До 100-річчя з дня народження доктора історичних наук, професора Станіслава Пархомчука 5

Реєнт О., Голиш Г. До 70-річчя члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Олександра Лисенка 6

Смолій В. До 70-річчя доктора історичних наук, професора Володимира Рички 6

Стяжкіна О. Тиша архівів і голос історії: шлях Тамари Вронської (до ювілею дослідниці) 6

In Memoriam

Гриценко Аделіна Павлівна 5

Степанков Валерій Степанович 1

Федака Сергій Дмитрович 2

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі у 2025 р. 6